مَا شَاءَ اللّٰهُ لَا قُوَّةَ اِلَّا بِاللّٰهِ

هِدَايَةُ النَّحْوِ

به حواشی جدیده

হেদায়াতুন নাহু

المكتبة الاسلامية ڈھاکا

لـه قوله بسم الله الرحمن مصنف بالله نگفت و بسم الله گفت برائے تنبیه برین که چنانکه استعانت و برکت از ذکر چیزیکه برو تعالی شانه بالخصوص دلالت میکند حاصل میشود همچنین از ذکر چیزے که بر وجل ذکره بالعموم دال نیز حاصل میگردد و یا اشعار باین معنے که تبرک و استعانت بجمیع اسمائے او درست ست یا اشاره است باین که او تعالی عز اسمه باین مرتبه عالی از روی کمالات ست که استعانت و تبرک باسم ذات مقدس او که از لفظ الله متوهم مے شد ۱۲ پاک او منزه میشود یا ایما است بدانکه اخذ برکت و طلب مدد باسم پاک او جائز نمیگوید

مختصر نیز و چنانکه در کافیه اول بحث مرفوعات ست و بعده بحث منصوبات پس بحث مجرورات

در بیں مختصر و چوں مراد از ترتیب در ینجا ترتیب ابحاث کلیه است نه ترتیب مسائل جزئیه و ترتیب نیز بنسبت

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيْمِ

الْحَمْدُ لِلّٰهِ رَبِّ الْعٰلَمِيْنَ وَالْعَاقِبَةُ لِلْمُتَّقِيْنَ وَالصَّلٰوةُ عَلٰى رَسُوْلِهٖ مُحَمَّدٍ وَّاٰلِهٖ وَاَصْحَابِهٖ اَجْمَعِيْنَ اَمَّا بَعْدُ فَهٰذَا مُخْتَصَرٌ مَّضْبُوْطٌ فِى النَّحْوِ جَمَعْتُ فِيْهِ مُهِمَّاتِ النَّحْوِ عَلٰى تَرْتِيْبِ الْكَافِيَةِ مُبَوَّبًا وَّمُفَصَّلًا بِعِبَارَةٍ وَّاضِحَةٍ مَعَ اِيْرَادِ الْاَمْثِلَةِ فِىْ جَمِيْعِ مَسَائِلِهَا مِنْ غَيْرِ تَعَرُّضٍ لِّلْاَدِلَّةِ وَالْعِلَلِ لِئَلَّا يُشَوِّشَ ذِهْنَ الْمُبْتَدِىْ عَنْ فَهْمِ الْمَسَائِلِ

پرهیزگاران ۱۲ — اے مقاصده ۱۲ — پیش آمدن کسے را ۱۲ — در اکثر مقام ۱۲

لـه قوله الرحمن الرحیم هر دو در لغت بمعنے نرم دل زیراکه رحمت بمعنے نرمی دل ست باین طریق که مقتضی احسان باشد بسوئے کسیکه بروے نرم شده و دینجا مراد انعام و احسان ست زیراکه مثال این صفت در حق او تعالی بجهت بودن دل لازمه جسمیت باعتبار غایت یافته میشود و رحمٰن از رحیم ابلغ ست چه زیادتی وزن بر زیادتی معنے دلالت میکند چنانکه در قطع و قطّع پس معنے رحمٰن کثیر الرحمة باشد و معنے رحیم صاحب رحمت تقدیم رحمٰن بر رحیم بجهت این که مشابه باسم الله است از روئے اختصاص ۱۲ سه قوله رب العلمین رب بمعنے مالک و مولی و معین و بر غیر خدا خصوصًا وقت اضافتش بسوئے العالمین اطلاق کرده نمیشود مگر با اضافت چنانکه در کریمه انه ربی احسن مثوای و از ینجا است که رب العالمین گو صفت مشبهه مضاف بمعمول ست و آن مفید تعریف نمیباشد لیکن بجهت عدم اطلاقش بر غیر خدا صفت الله میتواند شد فاحفظ ۱۲ سه قوله والعاقبة آه تقدیرش خیر العاقبة یا حسن العاقبة این جمله اعتراضیه است برائی بیان نکته و آن یا اشاره است باین که مربی بودن او تعالی در آخرت برائے متقین ست نه کفار را چنانکه از لفظ رب العالمین متوهم میشد و یا برائی تخصیص بعد تعمیم ست در حق نبی صلی الله علیه وسلم که نقی الاتقیا و ازهد الصلحا بود پس ذکر آن حضرت در جمله متقین ست من تخصیص بصلوة از سائر انبیا برائی کمال مدح ۱۲ شرح الهدایه ۵ قوله محمد بدل از رسوله یا عطف بیان یا خبر مبتدا محذوف تقدیر عبارت هو محمد صلی الله علیه وسلم و احتمال نصب بتقدیر اعنی لیکن رسم خط انکار میکند ۱۲ شه ۶ قوله بعد از ظروف مبنیه بر ضم مقطوع الاضافة اے بعد الحمد و الصلوة ۱۲ ٧ قوله مهمات النحو و مهمات نفرمود ما آنکه مختصر بود زیراکه آوردن اسم ظاهر بجائے ضمیر افاده زیادت تمکن میکند ۱۲ ۸ قوله علی ترتیب الکافیة یعنی چنانکه در کافیه اول بحث اسم ست و بعد او بحث فعل و پس او بحث حرف همچنان درین ۱۲

وَسَمَّيْتُهٗ بِهِدَايَةِ النَّحْوِ رَجَاءَ اَنْ يَّهْدِيَ اللّٰهُ تَعَالٰى
بِهِ الطَّالِبِيْنَ وَرَتَّبْتُهٗ عَلٰى مُقَدَّمَةٍ وَّثَلٰثَةِ اَقْسَامٍ وَّ
خَاتِمَةٍ بِتَوْفِيْقِ الْمَلِكِ الْعَزِيْزِ الْعَلَّامِ اَمَّا الْمُقَدَّمَةُ
فَفِي الْمَبَادِي الَّتِي يَجِبُ تَقْدِيْمُهَا لِتَوَقُّفِ الْمَسَائِلِ
عَلَيْهَا وَفِيْهَا فُصُوْلٌ ثَلٰثَةٌ فَصْلٌ اَلنَّحْوُ عِلْمٌ بِاُصُوْلٍ
يُعْرَفُ بِهَا اَحْوَالُ اَوَاخِرِ الْكَلِمِ الثَّلٰثِ مِنْ حَيْثُ الْاِعْرَابِ
وَالْبِنَاءِ وَكَيْفِيَّةِ تَرْكِيْبِ بَعْضِهَا مَعَ بَعْضٍ وَالْغَرْضُ
مِنْهُ صِيَانَةُ الذِّهْنِ عَنِ الْخَطَأِ اللَّفْظِيِّ فِيْ كَلَامِ
الْعَرَبِ وَمَوْضُوْعُهُ الْكَلِمَةُ وَالْكَلَامُ فَصْلٌ اَلْكَلِمَةُ
لَفْظٌ وُضِعَ لِمَعْنًى مُفْرَدٍ وَهِيَ مُنْحَصِرَةٌ فِيْ ثَلٰثَةٍ

مراصطلاح پارۂ کلام کہ برائی بصیرت شارع فی العلم بر مسائل مقدم آوردہ شود و ہرگاہ از مقدمہ الفاظ موقوف علیہا و از مبادی معانی یا بالعکس
مراد ست ظرفیت بمعنی برائے نفس خود لازم نمے آید و مراد از مقدمہ درینجا تعریف علم نحو و بیان غرض و موضوع و وجہ تسمیہ و واضع ست و وجہ
موقوف علیہ بودن ہریک از کتب منطق باید طلبید ۱۲ ۴ قولہ علم باصول آہ۔ اصول جمع اصل و آن در اصطلاح قاعدہ کلیہ کہ
منطبق بر جزئیات خود باشد از قید یعرف بہا احوال از علمے کہ باوذات کلمہ و معانی آن شناختہ شود مثل علم صرف و منطق احتراز
شد و از قید اواخر الکلم الثلث علمے کہ
باو حال اول و وسط کلمہ و احوال مکلفین
من حیث الثواب والعقاب مدرک گردد
مثل علم لغت و علم فقہ خارج شد و از قید
من حیث الاعراب والبناء علمے کہ باو
احوال کلمات سگانہ از موافقت قافیہ
وغیرہ دریافت شود مثل علم عروض و علم
قوافی بیرون شد و از قول کیفیۃ
ترکیب بعضہا مع بعض از علمے کہ
باو کیفیت مفردات علوم شود احتراز
گشت کذا فی شرح الہامیہ ۱۲ ۵
قولہ و موضوعہ آہ دانستن چہار چیز در شروع
ہر علم متعلم را برائے حصول بصیرت ضرور ست
یکے تعریف علم دوم غرض آن سوم موضوع
آن و این ہر سہ را مصنف رحمہ اللہ بیان فرمود
چہارم وجہ تسمیہ و واضع آن علم و بیان
آن بوجہیکہ وجہ تسمیہ ہم معلوم میشود بنابر
انچہ در جوۃ الحیوان ست این کہ روزے
امیر المومنین حضرت علی بن ابی طالب کرم
اللہ وجہہ بابی الاسود دؤلی کہ از کبار
تابعین ست خطاب نمود و فرمود کہ
قواعد زبان مارا تدوین کن ابوالاسود عرض
کرد چگونہ۔ فرمود ہر کلام یا اسم ست یا فعل
یا حرف۔ ابوالاسود عرض کرد نحوہ یعنی از
زبان مبارک ارشاد شدہ تدوین مے کنم
و ازین جاست کہ چون این علم نحو ارشاد
جناب امیر المومنین رض واقع شدہ باسم
نحو مسمے گردید ۱۲ ۶ قولہ لفظ آہ۔ لفظ
در اصل مصدر بمعنے انداختن و در عرف
نحاۃ خواہ قبیل گردانیدن بمعنے ملفوظ

۱ قولہ رجاء آہ بالفتح و ہمزہ در آخر بمعنے امید داشتن مضاف بجانب مفعول ای لرجائی ان یہدی آہ ۱۲ ۲ لفظ خاتمہ شاید از قلم ناسخ سہوا بر آمد کہ درین کتاب ہیچ مباحث نیست لہذا بیان کلمہ شروع نمود ۱۲ درایۃ

نشانے از آن نیست ۱۲ شرح الجامی مع زیادۃ ۳ قولہ اما المقدمۃ آہ۔ مقدمہ ماخوذ از مقدمۃ الجیش و مبادی جمع مبدأ و ہر دو در لغت بمعنے شئے اول و در م

مثل خلق بمعنے مخلوق و خواہ بعد آن چیز نیست کہ انسان با و تلفظ نماید خواہ حقیقۃ مثل زید خواہ حکما مثل منوی در اضرب زیرا کہ منوی چون محکوم علیہ
و مؤکد و معطوف علیہ میباشد در حکم ملفوظ حقیقی گردید و وضع بمعنے تخصیص و معنی بمعنے چیزے کہ قصد کردہ شود از شئے یا بمعنے مقصود ست و مفرد یا مجرور
است بنا بر این کہ صفت معنی واقع ست برین تقدیر معنے آن چیزے کہ جزو لفظ و ہر جزو معنے دلالت نکند و یا مرفوع بجہت وقوع او صفت لفظ
برین تقدیر چیزے کہ جزو او بر جزو معنے دال نباشد و فوائد قیود از دیگر کتب باید دریافت ۱۲ ۷ چون کلمہ جزو کلام ست و جزو بر کل مقدم م

۱ قوله اسم وفعل وحرف در تقدیم این تقسیم یمن ست بکلام برکت التیام جناب امیر المومنین رضی الله عنه چنانکه در حاشیه سابق مذکور شد و
نیز اشارت ست بسوئے بودن آن مقدم بالشرف والوضع بر مباحث مابعد ۱۲ ۲ قوله اسم بجر بدل از اقسام و برفع خبر مبتدا محذوف که
احد ها وغیره باشد و بنصب بتقدیر اعنی لیکن رسم خط مساعدت نیکند ۱۲ شرح یوسفیه ۴ قوله فحد الاسم ـ آه ـ بلفظ فوق وتحت و یمین
وشمال وخلف وامام باوجود احتیاج اینها بسوئے مضاف الیه در دلالت بر معنے تعریف اسم منتقض نخواهد شد زیراکه از روئے
وضع مستقل بر دلالت هستند لیکن
عادت بر ذکر مضاف الیه با ایشان
جاری گردیده کذا فی شرح الجامیه ۱۲
۳ قوله الاخبار عنه آه ـ زیراکه فعل
وضعا مسند به است اگر مسند الیه گردانیده
شود خلاف وضع لازم آید و این بغیر
ضرورت جائز نیست و حرف وضعا
مسند هم نمی باشد ۱۲ ۴ قوله والاضافة
و وجه بودن اضافت از خواص اسم
این که اضافت یا برائے تعریف شئے
میباشد یا برائے تخصیص و یا برائے
تخفیف و هر یک در اسم بود ۱۲ ۵
قوله لام التعریف ـ وجه اختصاص باسم
این که آن برائے رفع ابهام باشد و
آن جز در اسم نبود هر چند که تعیین معنے و
تعریف ذات مثل لام از میم هم حاصل
میشود چنانکه در حدیث شریف واقع
است لیس من امبر امصیام فی امسفر
لیکن یا بجهت شهو نبود نش یا بعلت
این که میم حرف تعریف جداگانه نیست
بلکه از لام ست چنانکه رضی تصریح آن
نموده مصنف تعرض نکرده ۱۲ ۶ قوله
والجر ـ هر گاه جر اثر حرف جر ست و آن
مختص باسم باشد پس اثر او هم مختص
باسم خواهد بود ۱۲ ۷ قوله فان کل
هذه خواص الاسم ـ هر گاه بعضے
ازین علامات مثل تثنیه و جمع از روی
استعمال مشتهر نبود پس برائی دفع این
وهم کل مجموعی ذکر فرموده ۱۲ درایه ۸
قوله لسموه آه نزد بصریه ماخوذ از سمو که

أقسامها اسم وفعل وحرف لأنها إما أن لا تدل على معنى في
نفسها وهو الحرف أو تدل على معنى في نفسها ويقترن معناها
بأحد الأزمنة الثلاثة وهو الفعل أو تدل على معنى في
نفسها ولم يقترن معناها به وهو الاسم فحد الاسم كلمة
تدل على معنى في نفسها غير مقترن بأحد الأزمنة الثلاثة
أعني الماضي والحال والاستقبال كرجل وعلم وعلامته
صحة الإخبار عنه نحو زيد قائم والإضافة نحو غلام زيد و
دخول لام التعريف كالرجل والجر والتنوين نحو بزيد و
التثنية والجمع والنعت والتصغير والنداء فإن كل هذه
خواص الاسم ومعنى الإخبار عنه أن يكون محكوما عليه
لكونه فاعلا أو مفعولا أو مبتدأ وسمي اسما لسموه على قسيميه

ناقص واوی ست وجمع وتصغیر که اسامی وسمی باشد دال بر همین معنی ست چون اصل او سمو ست بعد سقوط ضمه از واو بجهت ثقل واو نیز افتاد و
حرکت سین بما بعد کردند و همزه وصل در آمد مثل ابن و ابنة ۱۲ شرح ۹ قوله قسیمیه قسیم شئے چیزے که از ان شئے خاص باشد و قسیم شئے چیزے که مقابل
شئے باشد و آن مقابل مع شئے مذکور زیر امر عام مندرج بود مثل اسم که از کلمه خاص مقابل ست مر حرف و فعل را و با حرف و فعل زیر کلمه مندرج ست پس اسم
قسم کلمه و قسیم حرف و فعل خواهد بود چنانکه ناطق که خاص از حیوان و قسم اوست و مع صاهل یا صاهل که قسیم هر دو است زیر امر عام که حیوان ست مندرج ست ۱۲

لـہ قولہ لا لکونہ الخ چنانکہ مذہب کوفیاست زیراکہ اسم بمعنے علامت ست پس گویا کہ اسم نیز بر مسمای خود علامت ست وارد میشود کہ فعل نیز بر مسمائے خود دلالت میکند باید کہ او را ہم اسم بگویند و این کسے نگفتہ - الہامیہ - گوئیم کہ در وجہ تسمیہ علت مجوزہ کفایت میکند و علت موجبہ درکار نیست ۱۲ لکاتبہ ۲ـہ قولہ ودخول قد - زیراکہ قد موضوع ست برائے نزدیک کردن ماضی بجانب حال یا برائے تحقیق وتقلیل مضارع و این ہر دو در فعل باشد ۱۲ ۳ـہ قولہ والسین وسوف - زیراکہ ہر دو برائے استقبال موضوع اند اول برائے قریب وثانی برائے بعید و استقبال در فعل بود وسین بر شش نوع ست یکے برائے طلب مثل استخرجتہ یعنی خروج او طلب کردم دوم برائے یافتن چیزے بر صفتے مثل استعظمتہ اے یافتم او را عظیم سوم برائے تحویل مثل استحجر الطین یعنی طین بجانب حجریت بازگردید چہارم برائے استقبال مثل سیضرب پنجم سین زیادت مثل اسطاع یسطیع و این اقسام پنجگانہ مختص بفعل ست ششم سینے کہ در آخر کاف مؤنث لاحق شود مثل مررت بکس و این خاص باسم ست وسین کسکسہ نام اوست وچون بعض اقسام سین اختصاص بفعل نداشت لہذا معرف بلام آورد یعنی دخول سینے کہ آن اقسام پنجگانہ باشد از علامات فعل ست و نیز سین وسوف حروف تنفیس ست اے حروف تاخیر و تاخیر در استقبال میباشد لہذا برائے استقبال موضوع شد کذا فی شرح الہامیہ ۴ـہ قولہ والجزم - جزم اثر جازم باشد و آن خاص بفعل بود پس اثرش نیز خاص خواہد بود ۱۲ ۵ـہ قولہ وکونہ امرا ونہیا مصنف الامر والنہی نگفت زیراکہ امر ونہی از مضارع مشتق میشود پس تصریف بجانب ماضی ومضارع باشد نہ بسوی ایشان ۱۲ درایہ ۶ـہ قولہ تاء التانیث آہ زیراکہ تائے متحرکہ مختص باسم ست و وجہش این کہ اسم خفیف ست و فعل ثقیل لہذا متحرک باسم وساکنہ بفعل دادند تا اعتدال بظہور آید ۱۲ ۷ـہ قولہ ومعنے الاخبار بہ الخ چون بعضے از افعال مثل امر ونہی وغیرہ خبر دادن صحیح نیست لہذا بیان معنے اخبار بوجہیکہ شامل باشد آن ہر دو را نیز حاجت افتاد و گفت معنی الاخبار بہ الخ ۱۲ درایہ ۸ـہ قولہ وحد الحرف آہ سوال چیزے کہ معنے کہ در نفس او باشد دلالت نکند بر معنے کہ در نفس غیر او باشد چگونہ دلالت خواہد کرد جواب لفظ فی در ہر دو مقام بمعنے با ست یعنی حرف کلمہ ایست کہ بر معنی بنفسہا دلالت نمیکند بلکہ بغیر ہا دال ست ۱۲

لا لکونہٖ وسمًا علی المعنٰی وحدُّ الفعل کلمۃٌ تدُلُّ علٰی

معنًی فی نفسہا دلالۃً مقترنۃً بزمانِ ذٰلک المعنٰی کضرب

یضربُ اِضرِبْ وعلامتُہٗ اَن یصحّ الاخبار بہٖ لاعنہ و

دُخولُ قد والسّین وسوف والجزمِ والتصریفُ الی

الماضی والمُضارعِ وکونُہٗ امرًا ونہیًا واتّصالُ

الضّمائرِ البارزۃ المرفوعۃ نحو ضربتُ وتاءِ التانیث

السّاکنۃ نحو ضربتْ ونُونَی التاکیدِ فانّ کلّ ھٰذہٖ

خواصُّ الفعلِ ومعنَی الاخبارِ بہٖ اَن یکون محکومًا

بہٖ ویُسمّٰی فعلًا باسمِ اصلہٖ وھو المصدرُ لانّ

المصدرَ ھو فعلُ الفاعلِ حقیقۃً وحدُّ الحرفِ

پس تسمیہ بر فعل حقیقۃً اصالت باشد ۱۲ درایہ

کلمۃٌ لاتدُلُّ علٰی معنًی فی نفسِہا بل تدُلُّ علٰی معنًی

فی غیرها نحو من[١] فان معناها الابتداء وهی لا تدل علیه

الا بعد ذکر[٢] ما منه الابتداء کالبصرة والکوفة مثلا کقولك

سرت من البصرة الی الکوفة وعلامته ان لا یصح الاخبار[٣]

عنه ولا به وان لا یقبل علامات الاسماء والعلامات

الافعال وللحرف[٤] فی کلام العرب فوائد کالربط بین

الاسمین نحو زید[٥] فی الدار او الفعلین نحو ارید ان تضرب

او اسم وفعل کضربت بالخشبة او الجملتین نحو ان جاءنی

زید اکرمته[٦] وغیر ذلك من الفوائد[٧] التی تعرفها فی القسم

الثالث ان شاء الله تعالی ویسمی حرفا لوقوعه فی الکلام

حرفا[٨] ای طرفا اذ لیس مقصودا بالذات مثل[٩] المسند و

المسند الیه فصل الکلام لفظ تضمن کلمتین[١٠]

ای هذا فصل ثالث ۱۲

---

١ قوله نحو من فان آه - ابتدا بر دو قسم ست یکے کلی وآن ابتدای مطلق بغیر تقیید بصره وکوفه دوم ابتدائے جزئی که مقید بصره وکوفه باشد پس ابتدای مطلق معنے لفظ ابتدا است واین مستقل بالمفهومیة بود وابتدا مقید معنی لفظ من ست واین مستقل بالمفهومیة نیست یعنی بدون انضمام کلمه دیگر مفهوم نمیشود پس از قول او فان معناها الابتداء همین ابتدای جزئی مراد ست وهمین جهت مصنف معرف بلام ذکر کرده ۱۲

٢ قوله الا بعد ذکر ما منه الابتداء سوال اسمای لازم الاضافت هم بدون ذکر متعلق خود دلالت بر معنی خود نمی نمایند باید که حرف باشند جواب واضع وقت وضع حروف ذکر متعلق او شرط ساخته نه در وضع اسماء وهمچنین در موصولات واسمائے اشارات وضمیر غائب دابه ۱۲

٣ قوله الاخبار عنه - زیراکه مخبر عنه ومخبر به بودن از علامات اسم وفعل ست ۱۲

٤ قوله وللحرف فی آه جواب سوال مقدر ست سوال هرگاه حرف نه مسند الیه باشد ونه مسند ونیز هیچ یکے از علامات اسما وافعال نمی پذیرد پس بحث از وی بیفائده خواهد بود مصنف جواب داد که برای او در کلام عرب فائده ها است ۱۲

٥ قوله زید فی الدار آه - ارتباط زید با دار بسبب کلمه فی که برائے ظرفیت ست شده زیراکه اگر بغیر لفظ فی زید الدار گفته شود استقرار زید در دار مفهوم نخواهد شد ۱۲

٦ قوله اکرمته در بعضے نسخ بفائے جزائیه دیده شد وآن خطاست زیراکه فا نمی آید مگر بر ماضی که مصدر بلفظ قد بود خواه لفظاً خواه تقدیراً واین جا لفظ قد تقدیراً هم ممکن نیست چراکه درین جا معنے استقبال ست واگر لفظ قد بود برائے ماضی بود ۱۲ ش

٧ قوله من الفوائد التی آه مثل تنبیه مخاطب تا در کلام از وی چیزی فوت نشود چنانکه مفاد حروف تنبیهات و اثبات کلام سابق خواه مثبت باشد خواه منفی چنانکه مضمون حروف ایجابات وبرانگیختن مخاطب را بر کارے چنانکه موضوع از حروف تخصیص است وهمچنین دیگر فائده ها ۱۲

٨ قوله حرفا اے طرفا - این اشاره است بوجه تسمیه حرف زیراکه حرف در لغت بمعنے طرف ست چنانکه میگویند جلست حرف الوادی اے طرف الوادی وحرف نیز نمے آید مگر در طرف کلام ۱۲

٩ چنانکه فعل واسم مقصود بالذات میباشند بجهت این که کلام بدون اینها تمام نمی باشد ۱۲

١٠ قوله کلمتین اعم ست از ین که حقیقی باشند یا حکمی ولفظی باشند یا تقدیری و دو باشند یا اکثر پس تعریف با تحقق مهمل ودر مقلوب زید واضرب مثلاً منتقض نخواهد شد زیراکه اول در حکم هذا اللفظ مهمل و هذا اللفظ مقلوب زید باشد وثانی اضرب انت ۱۲ شرح الجامیه

بالاسناد والاسناد نسبة احدى الكلمتين الى الاخرى

بحيث تفيد المخاطب فائدة تامة يصح السكوت عليها

ای سکوت المتکلم ۱۲

نحو زيد قائم وقام زيد ويسمى جملة فعلم ان الكلام

یعنی از تعریف اسناد معلوم شد ۱۲

لا يحصل الا من اسمين نحو زيد قائم ويسمى جملة

ای من ترکیب ۱۲

اسمية او من فعل واسم نحو قام زيد ويسمى جملة

بحیث این که جزو اول اسم ست ۱۲ درایه

فعلية اذ لا يوجد المسند والمسند اليه معا في

زیرا که جزو اول فعل ست ۱۲

غيرهما ولا بد للكلام منهما فان قيل قد نوقض

بالنداء نحو يا زيد قلنا حرف النداء قائم مقام

ادعو واطلب وهو الفعل فلا نقض عليه واذا

فرغنا من المقدمة فلنشرع في الاقسام الثلثة و

الله الموفق والمعين القسم الاول في الاسم

علی اصلاح شیوہم ۱۲

---

۱ قوله نسبة احدى الكلمتين نسبت خواه در کلمه اولے باشد چنانکه در جمله فعلیه خواه در کلمه ثانیه چنانکه در جمله اسمیه ۱۲ الهامیه ۲ قوله فائدة تامة ازین قید خل نسبت اضافی وتوصیفی خارج شد بدان که قول او یصح از تعریف اسناد نیست بلکه تفسیرست برائے فائده تامه گویا جواب است از سوال مقدر تقدیرش فائده تامه کدام چیزست جواب او چیزیست که سکوت مخاطب ونزد بعضے سکوت متکلم بر وصحیح باشد لیکن اول اوفق بما قبل ست ۱۲ ش ۳ قوله لا يحصل الا آخ چون تعریف کلام موہم اقسام ششگانه بود لهذا مصنف در دو قسم حصر نمود وگفت لا یحصل الا الخ ۱۲ درایه ۴ قوله من اسمين. چون هر دو جزو این ترکیب استحقاق تقدیم دارند بر ترکیب اسم وفعل مقدم شده ۱۲ درایه ۵ قوله ولا بد آه. زیرا که اسناد در حقیقت کلام ماخوذ ست واسناد دو طرف میخواهد که مسند ومسند الیه باشد واین هر دو سوائے این دو قسم مذکور یافته نشود ۱۲ ش ۶ قوله قلنا آه سوال برین تقدیر لائق آنکه فقط لفظ یا بغیر لفظ زید کلام باشد زیرا که "یا" قائم مقام جمله است که ادعو آنا باشد وحال آنکه چنان نیست چه کلام مجموع یا زید است جواب هرگاه فعل که لائق استتار واضمار بود محذوف شد وحرف بجائے او آمد اسم ظاهر که زید ست نائب ضمیر شد که عمده کلام در ادعو واطلب مستترست وجه آمدن فضله یعنی زید بجائے عمده یعنی ضمیر این که چون چیزے بجائے غیر در آید در حکم آن غیر باشد وهمچنین است جواب از ندبه زیرا که کلمه وا قائم مقام اتفجع. اصلش اتفجع زیدا بعد حذف فعل مع فاعل کلمه وا بجائے او در آمد ومضمر از مظهر بدل گردید وگفته شد وا زیداه ووا عمراه ۱۲ ۷ زیرا که کلام در حقیقت از فعل واسم که منوی ومستترست ترکیب یافته ۸ قوله فلنشرع آه جزائے شرط شروع نیست چنانکه از کلام مستفاد میشود زیرا که شروع در یکے از اقسام سه گانه فراغ مقدمه را لازم نیست چه جائزست که مصنف بعد فراغ از مقدمه کار دیگر کرده باشد بلکه جزا اراده است تقدیر عبارت فاذا فرغنا من المقدمة اردنا الشروع آه ودر استلزام فراغ اراده را شکے نیست ۱۲ ۹ قوله والله الموفق والمعين. برائے افاده حصر مسند در مسند الیه خبر معرف بلام آورد یعنی توفیق دهنده واعانت کننده مرا او تعالے است نه دیگرے ۱۲ درایه ۱۰ توفیق در لغت دست دادن کسے بکارے ودر اصطلاح آماده وفراهم گردانیدن خدا تعالے اسباب را موافق خواهش بنده تا خواهش او سرانجام یابد ۱۲

له قوله وقد مر جواب سوال مقدر تقدیر سوال آن که تقسیم پس تعریف بود ورنه تقسیم مجهول لازم آید واین جائز نیست مصنف جواب داد که تعریف او گذشت ١٢ **له** قوله فی الاسم المعرب تقدیم معرب بر نسبت مبنی یا بجهت آن که وجودی ست یعنی حرف نفی در تعریف او نیست یا بجهت آن که در معرب اسم منصرف ست واصل در اسما انصراف مے باشد یا بعلت آن که معرب محل اعراب لفظی وتقدیری هر دو میباشد ومبنی فقط محل اعراب محلی ولفظی اصل ست از محلی ١٢ **له** قوله اما المقدمة آه سابق که گذشت مقدمهٔ علم بود واین مقدمه کتاب ست وفرق میان هر دو آن که چیزے که شروع علم بر وجه بصیرت برو موقوف باشد مقدمهٔ علم ست چنانکه سابق ذکر یافت وآنچه که بر مقصود مقدم باشد مقدمه کتاب ست وآن درین مقام ست ١٢ **له** قوله المعرب آه اعراب در لغت ظاهر کردن وفساد دور کردن ومعرب بجهت بودن محل اظهار معانی وموضع زوال فساد باین اسم مسمے گردید وچون معرب بر ذات کلمه دلالت میکند واعراب بر صفت ذات وصفت مقدم میباشد پس دال بر ذات هم بر دال بر صفت مقدم خواهد بود لهذا تعریف معرب را بر تعریف اعراب مقدم ساخت ١٢ **له** قوله رکب چون معرب جزو مرکب ست نه عین او پس تعریف مصنف از تعریف صاحب کافیه اولے است جائیکه گفته المعرب المرکب الذی لم یشبه مبنی الاصل ١٢ **له** قوله اعنی الحرف والامر آه واین بنا بر مشهور ست ونزدیک بعضے جمله نیز از مبنی الاصل ست چنانکه در غایة التحقیق است ومراد از ترکیب ترکیبیت که با او عامل معرب متحقق شود پس غلام زید بسکون میم خارج شد زیرا که غلام اگرچه مرکب است لیکن مرکب مع عامل خود نیست چه اگر با عامل بودے مرفوع یا منصوب یا مجرور گردیدے نه ساکن المیم سوال تعدا وخبر از تعریف معرب بیرون میشوند زیرا که مرکب با عامل خود نیند چه عامل انها

وَقَدْ مَرَّ تَعْرِيفُهُ وَهُوَ يَنْقَسِمُ اِلَى الْمُعْرَبِ وَالْمَبْنِى فَلْنَذْكُرْ

وكذا البعض علامة ايضا ١٢ درايه

اَحْكَامَهُ فِى بَابَيْنِ وَخَاتِمَةٍ اَلْبَابُ الْاَوَّلُ فِى الْاِسْمِ

الْمُعْرَبِ وَفِيْهِ مُقَدِّمَةٌ وَثَلٰثَةُ مَقَاصِدَ وَخَاتِمَةٌ اَمَّا

الْمُقَدِّمَةُ فَفِيْهَا فُصُوْلٌ فَصْلٌ فِى تَعْرِيفِ الْاِسْمِ الْمُعْرَبِ

اے اربعة ١٢ — اے اول ١٢

وَهُوَ كُلُّ اسْمٍ رُكِّبَ مَعَ غَيْرِهِ وَلَا يُشْبِهُ مَبْنِىَّ الْاَصْلِ

اَعْنِى الْحَرْفَ وَالْاَمْرَ الْحَاضِرَ وَالْمَاضِىَ نَحْوُ زَيْدٌ فِى قَامَ

زَيْدٌ لَا زَيْدٌ وَحْدَهُ لِعَدَمِ التَّرْكِيبِ وَلَا هٰؤُلَاءِ فِى قَامَ هٰؤُلَاءِ

لِوُجُوْدِ الشَّبَهِ وَيُسَمّٰى مُتَمَكِّنًا فَصْلٌ حُكْمُهُ اَنْ

اے بالحرف ١٢

يَخْتَلِفَ اٰخِرُهُ بِاخْتِلَافِ الْعَوَامِلِ اخْتِلَافًا لَفْظِيًّا نَحْوُ

اے بسبب ١٢

جَاءَنِى زَيْدٌ وَرَاَيْتُ زَيْدًا وَمَرَرْتُ بِزَيْدٍ اَوْ تَقْدِيرِيًّا نَحْوُ

او حكما نحو رايت احمد ومررت باحمد ١٢

جَاءَنِى مُوْسٰى وَرَاَيْتُ مُوْسٰى وَمَرَرْتُ بِمُوْسٰى اَلْاِعْرَابُ مَا بِهِ

معنوی ست وترکیب میان لفظی ومعنوی غیر ممکن جواب عامل معنوی در تاثیر مثل لفظیست پس عامل معنوی در حکم لفظی که ترکیب غیره باشد گردید کذا فی شرح الجامیه **له** قوله لوجود الشبه الخ ای بسبب یافتن مشابهت با حرف در یکه محتاج بجانب قرینه که دافع ابهام بود میباشد وآن یا اشاره حسی ست یا وصف چنانکه حرف در دلالت بر معنے احتیاج با غیر خود دارد ١٢ منه **له** قوله آخره منه زیرا که اگر اختلاف در آخر نباشد حکم معرب نبود مثل اختلاف اول لفظ امرء واختلاف نون ابنم یعنی در امرء رائی مهمله در اعراب تابع همزه است چنانکه در ابنم نون تابع میم ست ١٢ **له** قوله تقدیریا الخ حقیقة کان کهذا عصا

۱ے قولہ کالضمۃ الخ اینہا ہرگاہ تنہا باشند برحرکات اعرابیہ وبنائیہ وغیرہ اطلاق کردہ شوند وبدون تا بربنائیہ فقط چنانکہ رفع ونصب وجر براعرابیہ ۲ے قولہ واعراب الاسم۔ زیراکہ اعراب علامت ست برائے معانی معتورہ برمعرب ومعانی معتورہ برسہ نوع ست فاعلیت ومفعولیت واضافت لہٰذا دال برین معنے نیز برسہ گونہ خواہد بود چہ درزیادہ ازسہ ترادف میان دو اعراب لازم آید ودرکم شرکت وترادف وشرکت ترادف ہردو خلاف اصل ست کذافی غایۃ التحقیق ۱۲ ۳ے قولہ رفع الخ بجہت بلند شدن لب زیرین وقت تلفظ یا بسبب بلند بودن مرتبۂ او ازمراتب ہردو برادر خود یعنی نصب وجر زیراکہ علامت ست مرچیزے راکہ عمدہ در کلام باشد رفع نامیدہ شد و نصب بعلت انتصاب ہردو لب بر حال خود وقت تلفظ یا این کہ نصب میسد بفضلہ راکہ درکلام باشد نصب نام شدہ وجر باین کہ عامل اوفعل رابسوئے اسم می کشد یالب زیرین وقت تلفظ جانب زیرین کشیدہ میشود جرنام شدہ است ۱۲ ۴ے قولہ والعامل الخ چون اعراب بسبب عامل باشد لہٰذا بر تعریف عامل ہم ضرورۃ افتاد۔ اگر گوئی تعریف عامل بجہت خروج عوامل فعل مثل لم و لما وغیرہ جامع نیست گوئیم مراد دریجا ازعامل بقرینہ بحث عامل اسم است ۱۲ ۵ے قولہ بالمفرد۔ ازقید افراد احتراز شد ازتثنیہ وجمع واز قید انصراف ازغیر منصرف واز قید صحیح ازاسمائے ستہ کہ اگرچہ مفرد ومنصرف ست لیکن صحیح نیست زیراکہ چہار ازان ناقص واوی است مثل ابوک واخوک وہنوک وحموک ویکے لفیف مقرون وآن ذومال کہ اصل او ذَوَوٌ ویکے ازان اجوف واوی وآن فوک زیراکہ اصل او فوہ است۔ ہا برخلاف قیاس حذف گردید ووا ودرغیر حالت اضافت بمیم منقلب شد ۱۲ ۶ے قولہ الصحیح باید دانست کہ درتعریف صحیح میان نحویین وصرفیین اختلاف ست لہٰذا مصنف رح ازتعریف مشہور فیما بین صرفیین اعراض نمود پس مثال واجوف ومہموز باہرسہ قسم ومضاعف باہردو قسم نزد نحویین صحیح باشد ونزد صرفیین صحیح آن ست کہ حروف اصلیۂ او ازحروف علت وہمزہ وتضعیف سالم باشند پس سالم وصحیح نزد صرفیین یک باشد پس درسالم میان صرفیین ونحویین اتفاق ست ودرصحیح اختلاف فاحفظ فانہ یفیدک ۱۲

مختلف آخر المعرب كالضمة[۱] والفتحة والكسرة والواو (اے فی الاعراب بالحرکۃ ۱۲)
والالف والياء واعراب[۲] الاسم على ثلثة انواع رفع[۳] ونصب (اے فی الاعراب بالحرف ۱۲)
وجر والعامل[۴] ما به يرفع او ينصب او يجر ومحل الاعراب من
الاسم هو الحرف الاخير مثال الكل نحو قام زيد فقام (نہ حرف اول ووسط ۱۲) (ای الاعراب والعامل والمعرب ومحل الاعراب ۱۲)
عامل وزيد معرب والضمة اعراب والدال محل الاعراب
واعلم انه لا يعرب في كلام العرب الا الاسم المتمكن
والفعل المضارع وسيجيء حكمه في القسم الثاني ان شاء (وآن بحث فعل ست ۱۲)
الله تعالى فصل في اصناف اعراب الاسم وهي تسعة (اے ثالث ۱۲) (اے اقسام ۱۲)
اصناف الاول ان يكون الرفع بالضمة والنصب بالفتحة (یعنی درحالت رفع ۱۲) (یعنی درحالت نصب ۱۲)
والجر بالكسرة ويختص بالمفرد[۵] المنصرف الصحيح[۶] (یعنی درحالت جر ۱۲)
وهو عند النحاة ما لا يكون في اخره حرف علة كزيد (جمع ناحی کقضاۃ جمع قاضی ۱۲)

۱ قوله بالجاری مجرے الصحیح - وجہ قائم مقام صحیح بودن این کہ بسبب بودن ساکن قبل واو ویا اعراب بر ثقیل نیست ووجہ اختصاص این اعراب با ہر دو قسم مذکور بنا بر اصلیت ہر دو قسم مذکور ست زیرا کہ اعراب بالحرکۃ بنسبت اعراب بالحرف اصل ست و مفرد بنسبت تثنیہ وجمع و نیز اعراب سہ گانہ اصل ست بنسبت دو اعراب در احوال ثلثہ پس اصل باصل دادہ شد سوال بنا برین بباید کہ در جمع مؤنث سالم اعراب بالحرکۃ نباشد زیرا کہ جمع فرع ست و مفرد اصل وبرائے فرع اعراب فرعی لائق ست جواب چون در جمع مؤنث حرف آخر صالح وقابل اعراب بالحرف نبود لہٰذا بضرورت اعراب بالحرکۃ دادہ شد ۱۲ شرح الجامیہ

۱۰

(عطف) وبالجاري(۱) مجرى الصّحيح وهو ما يكونُ في آخره واوٌ وياءٌ ما قبلهما ساكنٌ كدلوٍ وظبيٍ و(۲)بالجمع المكسّر(۳) المنصرف كرجالٍ تقول جاءني زيدٌ ودلوٌ وظبيٌ ورجالٌ (في حالة الرفع ۱۲) ورأيت زيدًا ودلوًا وظبيًا ورجالًا (في حالة النصب ۱۲) ومررت بزيدٍ ودلوٍ وظبيٍ ورجالٍ (في حالة الجر ۱۲) الثاني أن يكونَ الرفعُ بالضمّة والنصبُ والجرُّ بالكسرة (مبتدا ۱۲، جملہ فعلیہ بتاویل مفرد خبر ۱۲) ويختصُّ بجمع(۴) المؤنث السّالم (موصوف ۱۲، صفت ۱۲) تقولُ هنّ مسلماتٌ (في الرفع ۱۲) ورأيتُ مسلماتٍ (في النصب ۱۲) ومررتُ بمسلماتٍ (في الجر ۱۲) الثالثُ أن يكونَ الرفعُ بالضمّة والنصبُ والجرُّ بالفتحة ويختصُّ بغير المنصرف كعُمَرَ تقولُ جاءني عُمَرُ (في الرفع ۱۲) ورأيتُ عُمَرَ (في النصب ۱۲) ومررتُ بعُمَرَ (في الجر ۱۲) الرابعُ أن يكونَ الرفعُ بالواو والنصبُ بالألف والجرُّ بالياء ويختصُّ بالأسماء السّتّة مكبّرةً(۵) موحّدةً مضافةً إلى غير ياء المتكلّم وهي (حال از اسماء ۱۲)

۲ قوله بالجمع المکسر - وآن عبارت است از جمعے کہ در آن بنائے واحد بجہت زیادت ونقصان خواہ حقیقۃً خواہ حکماً متغیر شدہ باشد ۱۲ ۳ احتراز شد از جمع مکسر غیر منصرف و جمع سالم کہ اعراب ہر دو چنین نیست چنانکہ مے آید ۱۲ ۴ قوله بجمع المؤنث السالم آہ وآن جمعے ست کہ در آخرش الف وتا باشد و ہرگاہ حرف آخر قابل اعراب بالحرف نبود بنا چاری اعراب بحرکت دادہ شد وتبعیت نصب جر را بجہت این کہ مزیت فرع بر اصل کہ جمع مذکر سالم باشد لازم نیاید زیرا کہ در آن جا ہم نصب تابع جر ست سوال مزیت فرع بر اصل ہنوز باقی ست زیرا کہ اعراب جمع مذکر سالم بالحرف و اعراب جمع مؤنث سالم بالحرکت جواب اگرچہ اعراب بالحرکت اصل است بنسبت اعراب بالحرف لیکن در مفردات نہ در جمع پس اعراب بالحرکت در جمع بمنزلہ اعراب بالحرف است زیرا کہ چون چیزے در مقام غیر مے آید حکم آن غیر گردد وچون شناخت غیر منصرف محتاج بتطویل ست و جمع مؤنث سالم واضح تر ست لہٰذا جمع مؤنث سالم را مقدم ساخت ۱۲ ۵ قوله مکبرة موحدة آہ از قید مکبرة احتراز شد از مصغرات آنہا کہ معرب بالحرکات باشند مثل جاءنی اُخیّک ورأیت اُخیّک ومررت باُخیّک واز قید موحدة احتراز گشت از مثنے و مجموع اینہا کہ معرب باعراب تثنیہ وجمع میباشد واز قید مضافۃ احتراز شد از غیر مضاف کہ معرب بالحرکات باشد مثل جاءنی اخ ورأیت اخا ومررت باخ واز قید الی غیر یاء المتکلم احتراز شد ازین اسماء وقتیکہ مضاف بجانب یائے متکلم باشد درین صورت درینہا مثل سائر اسماء اعراب تقدیری خواہد بود مصنف برائے شرط اضافت بجانب غیر یائے متکلم بر اشارہ کفایت نکرد بلکہ تصریح بدان نمود تا شرط اضافت بجانب کاف متوہم نشود ۱۲ کذا فی الشرح

اخوكَ وابوكَ وهنوكَ وحموكَ وفوكَ وذو مالٍ تقول جاءَنی

اخوكَ ورأيتُ اخاكَ ومررتُ باخيكَ وكذا البواقي الخامسُ

في الرفع ۱۲ — في النصب ۱۲ — في الجر ۱۲

اَن يكونَ الرفعُ بالالفِ والنصبُ والجرُّ بالياءِ المفتوحِ ماقبلها

ويختصُّ بالمثنّى وكِلا وكِلتا مضافاً الى المضمرِ واثنانِ واثنتانِ

وچیزے کہ باو لاحق باشد مثل القمرین در شمس و قمر ۱۲ منہ — در مذکر ۱۲ — در مؤنث ۱۲

تقول جاءَ نی الرّجلانِ كلاهما واثنانِ واثنتانِ ورأيتُ

في الرفع ۱۲

الرّجلَينِ كليهما واثنَينِ واثنتَينِ ومررتُ بالرّجلَينِ كليهما

في النصب ۱۲

واثنَينِ واثنتَينِ السادسُ ان يكونَ الرفعُ بالواوِ المضمومِ

في الجر ۱۲

ماقبلها والنصبُ والجرُّ بالياءِ المكسورِ ماقبلها ويختصُّ بجمعِ

المذكرِ السّالمِ نحو مسلمونَ واُولو وعشرونَ مع اخواتها تقولُ

چیزے کہ در وے بنائے واحد سالم باشد ۱۲

جاءَ نی مسلمونَ وعشرونَ واولو مالٍ ورأيتُ مسلمينَ وعشرينَ

في الرفع ۱۲

واُولي مالٍ ومررتُ بمسلمينَ وعشرينَ واولي مالٍ واعلم

في النصب ۱۲ — في الجر ۱۲

[illegible]

---

۵۱ قولہ وحموک وذو مال۔ اضافت حم بجانب کاف مکسور و ذو بجانب غیر کاف بجہت این کہ حم قریب زن باشد از جانب زوج پس مضاف شوا ہد بود مگر بسوئے کاف مکسور و اما ذو بسبب این کہ موضوع ست برائے اتصاف چیزے باسم جنس و قول انما یعرف ذا الفضل من الناس ذووہ شاذ ست ۱۲ ۵۲ قولہ ذو مال۔ چون مضاف الیہ لفظ ذو سوائے اسمائے اجناس نمی باشد لہذا بسوئے کاف مضاف نگردید ۱۲ ۵۳ قولہ بالمثنی اے ما یطلق علیہ لفظ المثنی و آن اسمیست کہ الف یا یائے ماقبل مفتوح و نون مکسور در آخر مفرد او پیوندد و آن مفرد خواہ مذکر باشد خواہ مؤنث و مؤنث وے علم باشد یا غیر او ۱۲ ۵۴ قولہ وکلا۔ و ہمچنین کلتا و بر ذکر اصل کہ کلا باشد کفایت نمود ۱۲ ادراہ ۵۵ قولہ مضافا الخ اختصاص اضافت بجانب مضمر بجہت این کہ برائے کلا دو جہت ست مفرد از روئے صورت و تثنیہ از روئے معنے پس رعایت ہر دو جانب ضروری شد لہذا ہرگاہ مضاف بجانب مظہر بود رعایت جانب افراد نمودہ آید و اعراب بحرکت دادہ شود و چون بجانب مضمر مضاف گردد معرب باعراب بحرف باشد ۱۲ ۵۶ قولہ اثنتان۔ ذکر اثنتان برائے نکتہ ایست و آن اینکہ ہرگاہ حکم تذکیر و تانیث در باب عدد بخلاف سائر اسما است مصنف رح بلفظ مذکر و مؤنث ہر دو تصریح کرد بنا بر اطلاع برین معنی کہ در ینجا تذکیر و تانیث موافق سائر اسما است چنانکہ در واحد و واحدۃ **سوال** اثنان واثنتان درین جا بیا و نون باید کہ معطوف بر لفظ المثنی است کہ مجرور حرف با است **جواب** معطوف ست بر لفظ کلا کہ خبر مبتدائے محذوف است تقدیر عبارت ویختص بالمثنی و ملحقاتہ و ہو کلا الخ یا حکایت ست از لفظ اثنان و اثنتان مرفوع ۱۲ ۵۷ قولہ بجمع المذکر آہ از جمع مذکر سالم جمع اصطلاحی مراد ست و آن جمعیت کہ واو ماقبل مضموم و یا یائی ماقبل مکسور و نون مفتوح در آخرش باشد یا از جمع مذکر سالم صیغہ اے صورت جمع مذکر سالم مراد باشد پس ایراد باین طریق کہ اعراب در غیر جمع مذکر سالم نیز یافتہ میشود مثل سنون وارضون وقلون وارد نخواہد شد ۱۲ ۵۸ قولہ اولو۔ **سوال** در عرب کلمۂ نیست کہ دران واو پس ضمہ باشد و اولو چنان ست **جواب** واو چون محل تغیر ست ای رفع و نصب و جر لہذا بدان اعتبار نیست یا واو ہرگاہ قائم مقام ضمہ گردیدہ گویا ضمہ است واو نیست ۱۲ ۵۹ قولہ مع اخواتہا۔ اے ثلثون واربعون و خمسون وستون وسبعون وثمانون وتسعون ۱۲ ۶۰ یعنی شئے منکر کہ ذکرش مستہجن باشد مثل عورت غلیظ و نا

لہ قولہ نون التثنیۃ آہ۔ وجہ اختصاص کسرہ بنون تثنیہ وفتحہ بنون جمع این کہ نون مبنی ست زیراکہ حرف است واصل در بنا سکون باشد وساکن را بجہت التقائے ساکنین چون متحرک سازند حرکت کسرہ دہند چراکہ حرکت ساکن حرکت بنائی میباشد پس برائے حرکتے کہ ابعد حرکات معربات ست اختیار کردہ شد وآن کسرہ الیست کہ بر ہر دو قسم معرب کہ اسم غیرمنصرف وفعل مضارع باشد نمے آید وچون تثنیہ قبل جمع بود باواصل یعنی کسرہ دادہ شد وبرائے فرق میان تثنیہ وجمع نون جمع را فتحہ دادند نہ ضمہ کہ ثقیل ست ۱۲ ضوء شرح مصباح

ٹہ قولہ ونون جمع السلامۃ الخ احترازست از نون جمع تکسیر زیراکہ او مکسور ومضموم نیز می باشد مثل نون شیاطین وادراہم

ٹہ قولہ وکلاہما تسقطان یعنی نون تثنیہ وجمع درحالت اضافت ساقط میشود چنانچہ تنوین درحالت اضافت ساقط میگردد زیراکہ نون عوض تنوین ست ۱۲

ٹہ قولہ مصر۔ ہرگاہ نام بلدہ خاص باشد غیر منصرف بود واگر معنیش ہر بلدہ کہ باشد منصرف بود ۱۲

ھہ قولہ بتقدیر الضمۃ آہ بدان کہ اعراب تقدیری چنانکہ بالحرکت میباشد بحرف ہم اما تقدیری بحرکت گاہے درحالات سہ گانہ چنانکہ در عصا و غلامی وگاہے در دو حال چنانکہ در قاضی وداعی اما تقدیری بحرف نیز گاہے در احوال ثلاثہ مثل جاءنی ابو القوم ورأیت ابا القوم ومررت بابی القوم ومصنف این قسم را بسبب قلت ذکر نہ کرد **سوال** بنابرین لازم آمد کہ اعراب اسم دہ صنف باشد نہ نہ **جواب** این قسم ہم زیر قول او کعصا وغلامی باشد مندرج ست زیراکہ قول او وقد یکون الرفع بتقدیر الضمۃ آہ اعم ست ازین کہ بالحرکات باشد یا بالحروف پس درصورت اندراج نہ شد نہ دہ ۱۲ ش

ٹہ قولہ الف مقصورۃ آہ الف در لفظ یا ثابت ماند مثل العصا وحبلے یا نہ مثل عصًا ووجہ تقدیری بودن این کہ تحریک الف مع بقائی او ممکن نیست چنانکہ وارد کردن حرکات بر ماقبل او جائیکہ مقدر باشد ممکن نبود ومعنے قصر منع ست وچون برین الف مطلق حرکت ممنوع ست لہذا این الف را مقصور نامند ۱۲

کہ قولہ الرفع بتقدیر الضمۃ آہ۔ زیراکہ خروج از کسرہ بسوئے ضمہ بر یا درحالت رفع ثقیل ست چنانکہ اجتماع سہ کسرہ بر یا درحالت جر ثقیل میباشد ۱۲ شرح لباب

اَنَّ نُوْنَ التَّثْنِيَةِ مَكْسُوْرَةٌ اَبَدًا وَنُوْنَ جَمْعِ السَّلَامَةِ مَفْتُوْحَةٌ اَبَدًا وَكِلَاهُمَا تَسْقُطَانِ عِنْدَ الْاِضَافَةِ تَقُوْلُ جَاءَنِىْ غُلَامَا زَيْدٍ وَمُسْلِمُوْ مِصْرَ اَلسَّابِعُ اَنْ يَّكُوْنَ الرَّفْعُ بِتَقْدِيْرِ الضَّمَّةِ وَالنَّصْبُ بِتَقْدِيْرِ الْفَتْحَةِ وَالْجَرُّ بِتَقْدِيْرِ الْكَسْرَةِ وَيَخْتَصُّ بِالْمَقْصُوْرِ وَهُوَ مَا فِىْ اٰخِرِهٖ اَلِفٌ مَقْصُوْرَةٌ كَعَصًا وَبِالْمُضَافِ اِلٰى يَاءِ الْمُتَكَلِّمِ غَيْرَ جَمْعِ الْمُذَكَّرِ السَّالِمِ كَغُلَامِىْ تَقُوْلُ جَاءَنِىْ عَصًا وَغُلَامِىْ وَرَأَيْتُ عَصًا وَغُلَامِىْ وَمَرَرْتُ بِعَصًا وَغُلَامِىْ اَلثَّامِنُ اَنْ يَّكُوْنَ الرَّفْعُ بِتَقْدِيْرِ الضَّمَّةِ وَالْجَرُّ بِتَقْدِيْرِ الْكَسْرَةِ وَالنَّصْبُ بِالْفَتْحِ لَفْظًا وَيَخْتَصُّ بِالْمَنْقُوْصِ وَهُوَ مَا فِىْ اٰخِرِهٖ يَاءٌ مَا قَبْلَهَا مَكْسُوْرٌ كَالْقَاضِىْ تَقُوْلُ جَاءَنِى الْقَاضِىْ وَرَأَيْتُ الْقَاضِىَ وَمَرَرْتُ

بالقاضي التاسع ان يكون الرفع بتقدير الواو والنصب
والجرّ بالياء لفظًا ويُختصّ بجمع المذكر السالم مضافًا الى
ياء المتكلّم تقول جاءني مُسلميّ تقديره مُسلِمُوِيَ اجتمعتِ
الواو والياء والاُولى منهما ساكنةٌ فقلبت الواو ياءً وادغمتِ
الياءُ في الياءِ وابدلتِ الضمةُ بالكسرةِ لمناسبةِ الياءِ فصار
مُسلِميّ ورأيتُ مُسلِميّ ومررتُ بمُسلِميّ فصل الاسمُ
المعرب (اے رابع ۱۲) على نوعين مُنصرفٌ وهو ما ليس فيه سببان اوواحدٌ
(اے احدہما ۱۲) يقومُ مقامهما من الاسبابِ التسعةِ كزيدٍ ويُسمّى
الاسم المتمكّن وحكمُهُ ان يدخلهُ الحركاتُ الثلثُ
معَ التنوين تقول جاءني زيدٌ ورأيتُ زيدًا ومررتُ
بزيدٍ وغيرُ مُنصرفٍ وهو ما فيه سببان اوواحدٌ منهما (اے ثانیہما ۱۲)

۱ قولہ مسلمی۔ در مثل مسلمی ظہور رفع ممکن ست مگر بثقل و در مثل عصا چون الف متحمل کدامی حرکت نیست ہر سا اعراب متعذر لہٰذا در اول تقدیر بجہت ثقل ست و در ثانی بجہت تعذر یعنی امتناع **فائدہ** بدان کہ مصنف رح از ذکر بعضے اسما کہ دران اعراب تقدیری باشد اہمال کرد مثل اسمے کہ دران حرکت اتباعیہ بود چون الحمد للہ بکسر الدال و اسم متحرک بر طریق حکایت چون زیدًا در جواب کسے کہ گوید رأیت زیدًا کہ درینہا بجہت حرکت لفظی اعراب تقدیری باشد و نیز اسمیکہ درو اعراب بالحرف در احوال ثلثہ تقدیری بود و آن در اسمائے ستہ وقتیکہ مضاف باشند بجانب معرف باللام نحو جاءنی ابو القوم و رأیت ابا القوم و مررت بابی القوم و ہمچنین اسمیکہ اعراب در حالت رفع و نصب تقدیری بود مثل فی وقت رفع اصل او فوی و وقت نصب فائے واو و الف بیا بدل شد و یا در یا او غام گردید حکم بتقدیر واو و الف واجب شد چنان کہ حکم بتقدیر واو و یائے مسلموی در حالت رفع و نصب واجب ست و لیکن یا در حالت جر لفظی ست ۱۲ **۲** قولہ وہو ما فیہ آہ۔ درین تعریف اسمیکہ بر و کسرہ تنوین بنا بر ضرورت یا تناسب در آید داخل ست و ہمچنین مجموع بالف و تا و مجموع بواو و نون در حالت علمیت برای مؤنث مثل مسلمات و مسلمون نیز داخل ست ۱۲ **۳** قولہ سببان آہ مراد از سبب چیزے ست کہ چون در کلام حاصل شود بر متکلم واجب ست کہ آنچہ از احکام مناسب او باشد اختیار کند ۱۲ شرح لباب **۴** قولہ او واحد منہا یقوم مقامہما۔ مراد از بودن دو سبب یا یک قائم مقام دو عام از ین کہ حقیقۃً باشد یا حکمًا پس ایراد نخواہد شد باسمیکہ بجہت ہموزن بودن غیر منصرف است مثل سراویل کہ جمعیت درو حکمًا یافتہ شدہ قائم مقام دو سبب ست ۱۲ درایہ

حوزیراکہ عدل بمنزلہ دو علم ست از روئے تقدیر چرا کہ واضع ہرگاہ بعامر قصد تسمیہ نمودہ بجہت خوف التباس باصفت بجانب عمر عدول نمود و در مثل ثلث و مثلث بجہت این کہ او بمنزلہ ثلثۃ ثلثۃ است در ترکیب جمع بجہت این کہ جمع بمنزلہ دو جمع ست و ترکیب دو اسم در مثل بعلبک و ترکیب الف و نون یا با علمیت یا با وصفیت و ترکیب عجمہ آن کہ یا نکرہ در عجمیہ است در عجمی و عربی و یا ترکیب با علمیت و نزد بعضے دہ سبب و زائد مشابہت با الف تانیث ست مثل ارطے و تنیکہ علم باشد و نزد بعضے یازدہ سبب ست زائد در مثل احمر مراعات اصل ست ہرگاہ بعد علمیت نکرہ کنند و بعضے گفتہ اند کہ سیزدہ سبب است دو زائد لزوم تانیث و لزوم جمع است لیکن قول این کہ نہ سبب ست در تعداد قریب بصواب ست و وجہش بسبب ضیق مقام فروگذاشتہ شد ۱۲ درایہ

يقوم مقامهما والاسباب التسعة هي العدل و
الوصف والتانيث والمعرفة والعجمة والجمع والتركيب
والالف والنون الزائدتان ووزن الفعل وحكمه
ان لا يدخله الكسرة والتنوين ويكون في موضع
الجر مفتوحا ابدا تقول جاءني احمد ورأيت احمد و
مررت باحمد اما العدل فهو تغير اللفظ من
صيغته الاصلية الى صيغة اخرى تحقيقا او تقديرا
ولا يجتمع مع وزن الفعل اصلا ويجتمع مع العلمية
كعمر وزفر ومع الوصف كثلاث ومثلث واخر وجمع

مثال عدل تقدیری کہ جز منع صرف دلیلے ندارد ۱۲

۲ قولہ ان لا یدخلہ الکسرۃ آہ و نگفت لا یدخلہ الجر چہ جر نزد جمہور بر غیر منصرف می آید زیراکہ او نزد شان عرب است و جر بر چند قسم ست جر غیر منصرف فتح ۱۲ منہل ۳ قولہ تحقیقا او تقدیرا عدل تحقیقی آن ست کہ دلیل دیگر سوائے غیر منصرف بودن بر آن دلالت کند کہ این اسم معدول ست از فلان اسم و عدل تقدیری آن کہ ورائے غیر منصرف بودن در استعمال عرب دلیلے نباشد کہ این اسم از فلان اسم معدول ست ۱۲ ۴ قولہ ولا یجتمع مع وزن الفعل زیراکہ اوزان عدل در شش محصورست چنانکہ شاعرے بنظم آوردہ قطعۂ اوزان عدل را تنہا می نوشش شمر + مفعل فعل مثالہا مثلث عمر + فعل ست ہمچو امس فعال ست چون ثلاث + دیگر فعال دان تو قطام و فعل سحر + و ازین اوزان کدامی وزن فعل نیست ۱۲ ۵ قولہ کثلث و مثلث تکرار معانی این ہر دو اسم دلالت میکند بر اصل این ہر دو چہ تکرار معنے بدون تکرار لفظ نیابد پس معلوم شد کہ لفظ این ہر دو کہ ثلثۃ ثلثۃ باشد ہم مکرر ست ۶ قولہ و

۱ قولہ والاسباب التسعۃ آہ نزد بعضے دو سبب است یکے حکایت دوم ترکیب اما حکایت در وزن فعل مع وصف مثل اعلم و اجہل یا وزن فعل با علمیت مثل یزید و یشکر امتناع صرف در ینہا بطریق حکایت فعلیہ است یعنی چنانکہ کسرہ قبل از نقل فعلیہ بجانب اسمیہ نمے آید ہمچنین بعد نقل ہم اما ترکیب در باقی مثل ترکیب تانیث بتائے ظاہرہ یا مقدرہ یا بالف و آن یا ترکیب تانیث با علمیت ست یا ترکیب حرف تانیث با اسم و ترکیب عدل ۱۲

اخر الخ جمع اخرٰے مونث آخر و آخر اسم تفضیل ست و قیاس اسم تفضیل این کہ یا مستعمل بلام باشد یا باضافت یا بمن و چون مستعمل بیچ نگردید معلوم شد کہ بیکے ازینہا معدول ست لیکن از انجا کہ لوازم اضافت منافی عدم انصراف ست از مستعمل باضافت معدول نگفتہ اند پس معدول باشد از آخر من یا از الآخر و التفضیل فی الفوائد الضیائیہ ۱۲ ۷ قولہ جمع جمع جمعاء مونث اجمع و قیاس فعلاء مونث افعل اگر صفت باشد این کہ جمعش بر فعل آید مثل حمراء حمر و اگر اسم بود جمعش بر فعالے یا فعلاوات آید مثل صحراء صحارے یا صحراوات پس اصل جمع یا جمع بسکون وسط یا جماعی یا جمعاوات

اَمَّا الْوَصْفُ فَلَا يَجْتَمِعُ مَعَ الْعَلَمِيَّةِ اَصْلًا وَشَرْطُهٗ

اَنْ يَكُوْنَ وَصْفًا فِي اَصْلِ الْوَضْعِ فَاَسْوَدُ وَاَرْقَمُ غَيْرُ مُنْصَرِفٍ

سیاه ۱۲ ابلق ۱۲

وَاِنْ صَارَا اسْمَيْنِ لِلْحَيَّةِ لِاَصَالَتِهِمَا فِي الْوَصْفِيَّةِ وَاَرْبَعٌ

مار ۱۲

فِي مَرَرْتُ بِنِسْوَةٍ اَرْبَعٍ مُنْصَرِفٌ مَعَ اَنَّهٗ صِفَةٌ وَوَزْنُ الْفِعْلِ

ای للنسوة ۱۲

لِعَدَمِ الْاَصَالَةِ فِي الْوَصْفِيَّةِ اَمَّا التَّاْنِيْثُ بِالتَّاءِ فَشَرْطُهٗ

دلیل انصراف ۱۲

اَنْ يَكُوْنَ عَلَمًا كَطَلْحَةَ وَكَذٰلِكَ الْمَعْنَوِيُّ ثُمَّ الْمَعْنَوِيُّ اِنْ

كَانَ ثُلَاثِيًّا سَاكِنَ الْاَوْسَطِ غَيْرَ اَعْجَمِيٍّ يَجُوْزُ صَرْفُهٗ وَتَرْكُهٗ

لِاَجْلِ الْخِفَّةِ وَوُجُوْدِ السَّبَبَيْنِ كَهِنْدٍ وَالْعُجْمَةُ يَجِبُ مَنْعُهٗ

كَزَيْنَبَ وَسَقَرَ وَمَاهَ وَجُوْرَ وَالتَّاْنِيْثُ بِالْاَلِفِ الْمَقْصُوْرَةِ

كَحُبْلٰى وَالْمَمْدُوْدَةِ كَحَمْرَاءَ مُمْتَنِعٌ صَرْفُهُمَا الْبَتَّةَ لِاَنَّ الْاَلِفَ

منصوب بنا بر مصدریت ۱۲

قَائِمٌ مَقَامَ السَّبَبَيْنِ التَّاْنِيْثِ وَلُزُوْمِهٖ اَمَّا الْمَعْرِفَةُ

معاً ۱۲ معاً ۱۲

---

۱ قوله اما الوصف۔ اے دلالت اسم بر ذات مبہم کہ ما خوذ بعض صفات باشد ۱۲ ۲ قوله لعدم الاصالة الخ زیرا کہ واضع برائے عدد وضع کردہ است نہ برائے وصفیت ۱۲ ۳ قوله التانیث بالتاء۔ مراد از تا، تائیست کہ در آخر اسم زیادہ آید وما قبل او مفتوح ودر حالت وقف بہا منقلب شود پس مثل اخت وبنت مؤنث بتا، نیست بلکہ تا بدل از لام ست ۱۲ ۴ یعنی قوله فشرطه ان یکون علماً در تانیث بتائے ملفوظ وتائے مقدرہ یعنی در تانیث معنوی علمیت شرط ست تا تانیث لازم گردد بر سببیت منع صرف قوی شود چہ مادامیکہ علمیت نخواہد بود تانیث در معرض زوال خواہد ماند مثل قائم وقائمة وجریح برائے مرد وزن ہرگاہ تانیث سبب ضعیف است لہٰذا بغیر علمیت معتبر نخواہد بود۔ کذا فی المنہل ۱۲ ۵ قوله کذلک۔ اے در اشتراط علمیت مؤنث معنوی ہم مثل تانیث بالتاء ست ۱۲ ۶ قوله المعنوی۔ مگر علمیة در تانیث بالتا شرط وجوب منع صرف ست ودر تانیث معنوی شرط جواز آن لہٰذا در معنوی برائے وجوب شرط دیگر افزودہ وگفتہ ثم المعنوی الخ ۱۲ درایہ ۷ قوله کہند یعنی ہند در لغت فصیح منصرف است وفارسی گفتہ کہ منع صرف مرجوح ست وصرف افصح وابن جنی بمتابعت او نمودہ وابن ہشام الخضراوی گفتہ کہ این غلط ست فی نمیدانم کہ کسے قبل ابی علی گفتہ باشد وجمہور وسیبویہ بر آنند کہ اجود منع صرف ست وزجاج منع صرف مطلقاً واجب کردہ وفرا اسمیة بلد برائے منع صرف شرط نمودہ زیرا کہ او کثیر نیست بخلاف مثل ہند۔ کذا فی المنہل ۱۲ ۸ قوله والا یعنی اگر ثلاثی ساکن الاوسط غیر عجمی نباشد وآن یا ثلاثی نباشد مثل زینب یا ثلاثی بود نہ ساکن الاوسط مثل سَقَر بفتحتین بمعنے دوزخ یا این کہ ثلاثی ساکن الاوسط باشد نہ غیر عجمی بلکہ عجمی بود مثل ماہ وجور درین ہر سہ صورت منع صرف واجب گردد ۱۲ ۹ قوله البتة برائے دفع توہم ست گویا کسے در منع صرف تانیث بالف بجہت انتفائے ہر دو سبب در ظاہر وہم مے نماید ۱۲ ۱۰ قوله المعرفة۔ وآن اصلیت کہ بر

۱ قوله الا العلمية. اے معارف علمیت سبب ست زیرا که تعریف مضمرات ومبہمات در مبنیات یافته میشود ومنع صرف از احکام معربات است وتعریف بلام واضافت غیر منصرف را منصرف مے گرداند یا در حکم منصرف داخل میسازد ۱۲ شرح ۲ قوله مع غیر الوصف. ہذا القول فضل غیر محتاج الیه لانه علم من قوله السابق اما الوصف الخ ۱۲ ۳ قوله علما فی العجمة آه. اے قبل استعمال عرب علم باشد واین شرط لازم نیست بلکه واجب آن که در کلام عرب اولاً مستعمل نه شود مگر مع علمیت خواه پیش از استعمال عرب علم باشد یا نه مثل ابراہیم وقالون که بزبان رومی جید را گویند ونافع را بسبب جودت قرات نام نہادند. کذا فی الرضی ۴ قوله او ثلاثیا الخ نزد سیبویه واکثر نحات در عجمه تحرک اوسط را تاثیرے نیست پس مثل لمک بفتح لام مقدم بر میم که اسم پدر نوح علیه السلام ست مثل نوح ولوط نزد شان منصرف باشد وجوبا واجبان و شرط معتبر را اعتبار کنند یکے آن که عجمه در کلام عرب اولاً مستعمل نشود مگر مع علمیت دوم زیادت بر سه حرف واین اولیٰ است زیرا که چون تحرک اوسط در مؤنث مثل سقر قائم مقام چیزے نیست که قائم مقام علامت تانیث ست لہذا تاثیر نموده وبرائے عجمه علامتی نیست تا بجائے او چیزے قائم شود بلکه عجمه بمجرد بودن ثلاثی خواه وسط او ساکن باشد خواه متحرک مشابہت بکلام عرب شد گویا از کلام عجم خارج گردید زیرا که اکثر کلام شان طویل بود رعایت اوزان خفیفه نمیکنند بخلاف کلام عرب ۱۲ رضی ۵ قوله ونوح آه قطعه گر ہمیخواہی که دانی نام ہر پیغمبرے - تا کدام ست اے برادر نزد نحوی منصرف - صالح وہود ومحمد با شعیب و نوح ولوط - منصرف دان ودگر باقی ہمه لا ینصرف ۱۲

فلا يعتبر في منع الصرف منها الا العلمية وتجتمع مع غير الوصف

اما العجمة فشرطها ان تكون علما في العجمة وزائدة على

ثلثة احرف كابراهيم او ثلاثيا متحرك الاوسط كشتر

فلجام منصرف لعدم العلمية ونوح منصرف لسكون

الاوسط اما الجمع فشرطه ان يكون على صيغة منتهى

الجموع وهو ان يكون بعد الف الجمع حرفان كمساجد او

حرف مشدد مثل دواب او ثلثة احرف اوسطها ساكن

غير قابل للهاء كمصابيح فصياقلة وفرازنة منصرف

لقبولهما الهاء وهو ايضا قائم مقام السببين الجمعية

ولزومها وامتناع ان يجمع مرة اخرى جمع التكسير فكانه

جمع مرتين اما التركيب فشرطه ان يكون علما

۶ قوله منتهى الجموع آه. وآن صیغه ایست که بار دیگر جمع تکسیر نشود وبدین جہت منتہی الجموع نام اوست زیرا که در بعض صور مثل اناعیم وغیره دو بار جمع تکسیر نموده شد پس تکسیر حتی که تغیر دہنده صیغه است منتہی شد ۱۲ شرح جامی ۷ قوله للهاء. مراد تاء تانیث ست که وقت وقف ہا مے گردد ۱۲ درایه ۸ قوله اما التركيب. اے ترکیب امتزاجی وآن این که دو کلمه یا اکثر را یک کلمه کنند بغیر آن که حرف جزو باشد ۱۲ ش

قوله بعلبک نام شهرے وہما کلمتان جُعِلتا واحدۃ فبعل اسم صنم وبک اسم رجل اخترع بناء تلک البلدۃ وسماہا باسمہ وباسم صنمہ والنسبۃ الیہ بعلی وان شئت قلت بکی ۱۲ منتہی الارب ۵۲ قولہ معدیکرب . نام مردے وہما اسمان جُعِلا اسما واحدا وفیہ ثلاث لغات فتح الراء غیر منصرف وفتحہا ایضا غیر منون وکسرہا منصرفا منونا ۱۲ صراح ۵۳ قولہ وشاب قرناہا . یعنی سفید شد ہر دو گیسوے آن زن . نام زنے کہ ہر دو گیسوے او چنین بود ۱۲ درایہ ۵۴ قولہ کعمران وعثمان . مصنف دو مثال آورد تا معلوم شود کہ اوزان مختلف ست ۱۲ درایہ ۵۵

قولہ ان لایکون مؤنثہ الخ اما جمال الدین ابن مالک اوزانے کہ بر وزن فعلان و مؤنث شان فعلانۃ آمدہ در قول خود جمع نمودہ نظم اجز فعلی لفعلانا اذا استثنیت حبلانا ۛ ودخنانا وسخنانا ۛ وسیفانا و ضحیانا ۛ وصوحانا وعلانا ۛ وقشوانا و مصانا ۛ وموتانا وندمانا ۛ واتبعہن نصرانا ۛ قولہ اجز آہ یعنی آمدن فعلے برائی فعلان اجازت دہ ہرگاہ بیرون کنی این امثلہ را زیرا کہ مؤنث این ہمہ اوزان فعلانۃ آمدہ ودو لفظ دیگر برین الفاظ زیادہ شدہ شیخ بدر الدین قاسم نظم آوردہ و گفتہ شعر وزد فیہن خمصانا ۛ علی لغۃ والیانا ۛ کذا فی المنہل ۱۲ ۵۶ قولہ ضرب اے مبنی للمفعول خواہ از مجرد و خواہ از تفعیل ہرگاہ نام شخصے نہادہ شود زیرا کہ ضرب مبنی للفاعل اگر چہ علم ہم باشد نزد اکثر نحات منصرف است مگر نزد عیسے بن عمر الثقفی ۱۲ درایہ ۵۷ قولہ یشکر . یشکر بن علی بن بکر ابن وائل کینصر ویشکر بن مبشر بن صعب ہر دو پدر قبیلہ اند . تغلب ابن وائل بن قاسط کتنصر پدر قبیلہ است و نامش غلباء . نرجس بکسر نون وفتح آن وکسر جیم نرگس معرب است والنون زائدۃ لانہ لیس فی الکلام فعلل وفی الکلام تفعل ۱۲ منتہی الارب ۵۸ قولہ نرجس . نزد جمہور صرف نرجس بکسر نون بسبب

بلا اضافةٍ ولا اسنادٍ كبعلبكّ فعبدُ اللهِ منصرفٌ

ومعدي كربَ غيرُ منصرفٍ وشابَ قرناها مبنيٌّ امّا

الالفُ والنونُ الزائدتانِ اِن كانتا في اسمٍ فشرطُهُ

ان يكونَ علماً كعمرانَ وعثمانَ فسعدانُ اسمُ نبتٍ منصرفٌ

لعدمِ العلميةِ وان كانتا في صفةٍ فشرطُهُ ان لا يكونَ

مؤنثُهُ على فعلانةٍ كسكرانَ فندمانُ منصرفٌ لوجودِ

ندمانةٍ امّا وزنُ الفعلِ فشرطُهُ ان يختصَّ بالفعلِ

ولا يوجدُ في الاسمِ الا منقولاً عن الفعلِ كشمّرَ وضُرِبَ

وان لم يختصَّ به فيجبُ ان يكونَ في اولهِ احدُ حروفِ

المضارعةِ ولا يدخلُهُ الهاءُ كاحمدَ ويشكرَ وتغلبَ

ونرجسَ فيعملٌ منصرفٌ لقبولِها الهاءَ كقولِهم ناقةٌ

بودن وزن فعل واجب ست وزیادت یکے از حروف مضارع کہ شرط ست بغیر مشروط تاثیرے نخواہد کرد ونزد زجاج بنظر اصل وضع یعنی بجہت بودن او بروزن نضرب غیر منصرف ست ۱۲ عبد الرسول ۵۹ قولہ فیعمل . یعمل بالفتح شتر برگزیدہ استوار . مطبوع برکار . یعملۃ مؤنث یعملات جمع یقال ناقۃ یعملۃ ۱۲ منتہی الارب ۶۰ قولہ فسعدان . بفتح اول وسکون ثانی گیاہیست وآن نیکوتر علف شترست ۱۲ ترجمۂ قاموس ۶۱ قولہ کشمر وضرب . وباید کہ ہر دو مجرد از ضمیر باشند ورنہ ہر دو جملہ خواہند بود ۱۲ درایہ ۶۲

۱ قوله کل ما شرط فیه آه بدان که علمیت یا مجرد شرط است یا سبب وشرط هر دو اول در دو جاست بالاتفاق یکے آن که علمیت مع عدل بود در اسمیکه موضوع برائے علم ست دوم آن که با وزن فعل بود خواه آن اسم قبل علمیت ممنوع الصرف باشد مثل احمر یا نه مثل یزید ویشکر و در دو جاست بالاختلاف اول باب مساجد در حالت علمیت پس نزد ابو علی وجزولی علمیت سبب ست وسبب ثانی نزد ابو علی شبه با عجمه ونزد جزولی عدم نظیر در احاد موضع دوم از مواضع مختلفه عددیست که قبل علمیت ممنوع الصرف باشد مثل ثنی و ثلاث پس اخفش وابو علی واکثر نحاة بسبب دال وصف از علمیت وعدل از اطلاق علاوته منصرف میسازند وابن باشاذ بجانب منع صرف او رفته بنا بر اعتبار عدل اصلی یا علمیت وموافق قیاس همین ست دوم یعنی شرط بودن علمیت در یک جاست علی الخلاف وآن الف ونون باشد شرط هر دو نزد بعضے علمیت ست مثل عمران و عثمان ونزد بعضے علمیت در ینها سبب ست سوم یعنی علمیت شرط وسبب هر دو باشد وآن در چهار موضع ست بالاتفاق یکے در مؤنث بالتاء لفظا یا تقدیرا دوم در عجمه سوم در مرکب چهارم در اسم مقصور بالف مقصوره زائده کذا فی الرضی ۱۲

یعملة . واعلم ان کل ما شرط فیه العلمیة وهو المؤنث

بالتاء والمعنوی والعجمة والترکیب والاسم الذی فیه

الالف والنون الزائدتان او لم یشترط فیه ذلک واجتمع مع

سبب واحد فقط وهو العلم المعدول ووزن الفعل اذا نکر

صرف اما فی القسم الاول فلبقاء الاسم بلا سبب و

اما فی الثانی فلبقائه علی سبب واحد تقول جاءنی

طلحة وطلحة اخر وقام عمر وعمر اخر وضرب احمد

واحمد اخر وکل ما لا ینصرف اذا اضیف او دخله

اللام دخله الکسرة نحو مررت باحمدکم وبالاحمد

المقصد الاول فی المرفوعات الاسماء

المرفوعات ثمانیة اقسام الفاعل ومفعول ما لم یسم

۲ قوله اذا نکر یعنی هرگاه نکره کرده شود باین طریق که علم تاویل کرده شود بیکے از جماعت که نام نهاده شده است آن جماعت بهمان علم مثل هذا زید ورایت زیدا آخر یعنی ویدم یکے مسمی بزید را این که عبارت ست از وصفیکه موصوف بآن مشهور باشد مثل قولهم لکل فرعون موسی ای لکل مبطل محق کذا فی منبع الفوائد ۱۲ فائده . باید دانست که مراد از تنکیر تنکیر ابهامی ست زیرا که معرفه از تاویل نکره حقیقة نمے شود چه نکره حقیقی آنست که برائے غیر معین موضوع باشد نه آن که از وغیر معین مجازا مراد باشد ۱۲ ۳ قوله بلا سبب . ای مؤثر لانعدام المشروط عند انعدام الشرط فلم یبق سبب ۱۲ درایه ۴ قوله علی سبب واحد وهو العدل ووزن الفعل والسبب الواحد لا یمنع الصرف ۱۲ و ۵ قوله دخله اللام خواه معرف باشد مثل مررت بالمساجد یا زائد مثل لامیکه بر لفظ یزید در قول شاعر آمده ع رایت الولید بن الیزید مبارکا نزد بعضے کذا فی المنهل ۱۲ ۶ قوله فدخله الکسرة . زیرا که اضافت ودخول لام از معظمات خواص اسم اند پس اسم را از مشابهت فعل بس بعید خواهند انداخت پس تاثیر مشابهت فعل ضعیف خواهد بود ۱۲ درایه ۷ قوله المقصد الاول . هرگاه مصنف از بیان مقدمه فراغ یافت خواست که در مقاصد سه گانه شروع نماید ووجه شروع از مرفوعات این که مرفوع در کلام عمده ودر ترکیب اسنادی مثل فاعل والمبتدا وغیره مقصود بالذات میباشد

فاعلُ والمبتدأُ والخبرُ وخبرُ انَّ واخواتِها واسمُ كانَ و
اخواتِها واسمُ ما ولا المشبّهتَين بليس وخبرُ لا التي لنفي
الجنس

فصل

الفاعلُ كلُّ اسمٍ قبلَه فعلٌ وصفةٌ اُسنِدَ
اليه على معنى انّه قامَ به لا وقعَ عليه نحو قامَ زيدٌ وزيدٌ ضاربٌ
ابوه عمراً او ما ضربَ زيدٌ عمراً وكلُّ فعلٍ لابدَّ له من فاعلٍ مرفوعٍ
مُظهرٍ كذهبَ زيدٌ او مُضمرٍ بارزٍ كضربتُ زيداً او مُستترٍ كزيدٌ
ذهبَ فان كانَ الفعلُ متعدّياً كانَ له مفعولٌ به ايضاً نحو
ضربَ زيدٌ عمراً وان كانَ الفاعلُ مُظهراً وُحِّدَ الفعلُ ابداً نحو
ضربَ زيدٌ وضربَ الزيدانِ وضربَ الزيدونَ وان كانَ مضمراً
وُحِّدَ للواحدِ نحو زيدٌ ضربَ وثُنّيَ للمثنّى نحو الزيدانِ ضربا و
جُمِعَ للجمعِ نحو الزيدونَ ضربوا وان كانَ الفاعلُ مؤنّثاً

ل قوله الفاعل - چونکه در سائر جملہا اصل جملہ فعلیہ است و فاعل جزو موقوف علیہ اوست لہٰذا بر تمامی مرفوعات مقدم آمده ۱۲ درایہ

۲ قوله کل اسم آه یعنی خواه اسم صریح بود چنانکہ در قام زید یا مأول بسبب بودن حرف مصدری مثل سے یسر المرء ما ذهب اللیالی + وکان ذهابهن له ذهابا ای ذهابها یا بغیر حرف مصدری مثل انّ الذین کفروا سواءٌ علیهم ءَانذرتهم ام لم تنذرهم هرگاه سواء خبر انّ بود وجملہ فاعل سواء ای مستوٍ علیهم الانذار وعدمه درینجا فاعل بغیر حرف مصدری بتاویل اسم ست ۱۲

۳ قوله وصفة - مثل اسم فاعل واسم مفعول وصفت مشبه واسم تفضیل ومصنف بجائے صفت معناه نگفت تا ظرف وجار ومجرور داخل گشتے زیرا که نزد بعضے در عندی مال وفی الدار زید رفع بفعل مقدر میباشد ونزد بعضے هم فاعل ۱۲

۴ قوله وما ضرب زید عمرا مصنف مثال فعل منفی آورد تا اختصاص بفعل مثبت متوهم نشود ۱۲ منبع الفوائد

۵ قوله وحد الفعل ابدا الخ ای سواء کان الفاعل واحدا او مثنی او مجموعا ایضا زیرا که وقت مثنی یا مجموع بودن فاعل اسم ظاهر اگر فعل هم مثنی ومجموع آید بسبب الف در تثنیه وواو در جمع که هر دو ضمیر فاعل ست تعدد فاعل بطریق اصالت لازم آید ودر کریمه واسروا النجوی الذین ظلموا الذین ظلموا را بدل از واو اسروا خوانند گفت کذا فی المنهل ۱۲

۶ قوله مؤنثا حقیقیا - ای چیزے که صاحب فرج باشد وآن حیوان بود ۱۲

۱؎ قوله أُنِّث الفعل ابدًا يعني فاعل واحد باشد خواه مثنے خواه مجموع فعل هميشه مؤنث آورده شود يعني تا در آخرش ضم كرده شود اگر فعل ماضي باشد و در اول اگر مضارع بود ۱۲ شرح صمديه ۲؎ قوله الفعل اے فعل منصرف و از ين قيد احتراز شد از نعم المرأة هند ۱۲ ۳؎ قوله نحو قامت هند. اين تا محض علامت تانيث ست نزد جمهور وضمير فاعل ست نزد جلوي واسم ظاهر كه بعد اوست يا بدل است يا مبتدا و جمله خبر مقدم وابن هشام گفته كه اين قول مردود ست زيرا كه بدل از مبدل منه صلاحيت استغنا دارد و هند در مثل قامت هند از مبدل منه مغني نيست زيرا چه قام هند غالبًا گفته نميشود قامت هند شائع وكثير با ين طريق كه خفا ندارد وتقدم خبر كه جمله باشد قليل ست و تاخر آن كثير پس باوجود كثير تخريج بر قليل احسن نباشد. كذا في المنهل ۱۲ ۴؎ اى الخيار في التذكير والتانيث لكن الخيار فيه مطلق ۱۲ ۵؎ قوله في المؤنث الغير الحقيقي. مؤنث غير حقيقي آن كه صاحب فرج نباشد مثل ظلمة وشمس ۱۲ ۶؎ قوله وجمع التكسير. اے جمع تكسير خواه مذكر عاقل باشد مثل رجال خواه لا يعقل مثل ايام وجمال يا جمع مؤنث مثل نسوة وهمچنين ست حال جمع مؤنث سالم وجمع با واو ونون كه واحد او مؤنث باشد مثل سنون وارضون گفته ميشود مضت سنون ۱۲ درايه ۷؎ قوله كالمؤنث الغير الحقيقي. اے مثل مؤنث غير حقيقي ست در مذكر آوردن فعل ومؤنث آوردن او هرگاه اسم ظاهر فاعل باشد وتانيث فعل فقط هرگاه فاعل ضمير بود ۱۲ درايه ۸؎ قوله وخفت اللبس آه يعني هرگاه قرينه لفظيه كه اعراب باشد بسبب كدامي مانع منتفي بود وهمچنين قرينه معنويه كه دلالت بر تعيين فاعل ومفعول دارد هم نباشد درين صورت خوف التباس يكے با ديگرے خواهد بود و قرينه لفظيه مثل اعراب ظاهر در تابع يكے از ان هر دو يا در تابع هر دو مثل ضرب موسى عيسى الظريف واتصال علامت فاعل بفعل مثل ضربت موسى حبلے يا اتصال ضمير ثاني با اول مثل ضرب فتاه موسى وقرينه معنويه مثل اكل الكمثرى موسى كذا في الرضي ۱۲

حقيقيًا وهو ما بإزائه ذكر من الحيوان أُنِّث الفعل أبدًا

وحكم مؤنث غير حقيقي چنان نيست چنانكه مي آيد ۱۲ — اے من جنسه احترازًا عن الانثى من النخل ۱۲

ان لم تفصل بين الفعل والفاعل نحو قامت هندٌ وان

فصلت فلك الخيار في التذكير والتانيث نحو ضرب اليوم هندٌ

على صيغة الخطاب بغير معين ۱۲ — اى في تذكير الفعل وتانيثه ۱۲ — بدون التاء ۱۲

وان شئت قلت ضربت اليوم هندٌ وكذلك في المؤنث الغير

اے بالتاء ۱۲

الحقيقي نحو طلعت الشمس وان شئت قلت طلع الشمس

هذا اذا كان الفعل مسندًا الى المظهر وان كان مسندًا

اے المذكور ۱۲

الى المضمر أُنِّث أبدًا نحو الشمس طلعت وجمع التكسير

كالمؤنث الغير الحقيقي تقول قام الرجال وان شئت قلت قامت

الرجال والرجال قامت ويجوز فيه الرجال قاموا ويجب تقديم

الفاعل على المفعول اذا كانا مقصورين وخفت اللبس نحو ضرب

موسى عيسى ويجوز تقديم المفعول على الفاعل ان لم تخف اللبس

همچنين شمشت سعدى سلمى ۱۲ درايه

ك قوله نحو اكل الكمثرى يحيى۔ و وجه ايمن بودن از التباس اين كه درين مثال قرينه معنويه وآن صلاحيت نداشتن كمثرى مر فاعليت را موجود ست وهمچنين در ضرب موسى العالم واكرم موسى سلمى وبجوييت موسى سعدى نقيب عالم وتذكير فعل وتانيث آن ١٢ درايه ٥٢ قوله ويجوز اى لا يمتنع وقت ذكر مفسر برين تقدير حذف وجوبا را شامل شد مثل كريمه وَاِنْ اَحَدٌ مِّنَ الْمُشْرِكِيْنَ اسْتَجَارَكَ فَاَجِرْهُ وحذف جواز نيز چنانكه در كتاب ست ١٢ ٥٣ قوله قرينة اى قرينة دالة على تعيين الفعل المحذوف زيرا كه قرينه چيزيست كه بر تعيين مراد از لفظ دلالت كند يا بر تعيين محذوف ١٢ درايه

نحو اكل الكمثرى يحيى وضرب عمرا زيد ويجوز حذف
بضم كاف وميم مشدد ميوه امرود

الفعل حيث كانت قرينة نحو زيد في جواب من قال
اى ما ضرب ١٢

من ضرب ولكن ايجوز حذف الفعل والفاعل معا كنعم

في جواب من قال اقام زيد وقد يحذف الفاعل ويقام

المفعول مقامه اذا كان الفعل مجهولا نحو ضرب
اى في اسناد الفعل وشبهه اليه ١٢ درايه

زيد وهو القسم الثاني من المرفوعات فصل اذا تنازع
اى في التعداد ١٢ شرط ١٢

الفعلان في اسم ظاهر بعدهما اى اراد كل واحد من
اى لفظا او توجه بحسب المعنى ١٢

الفعلين ان يعمل في ذلك الاسم فهذا انما يكون
جملة بتاويل مفرد مفعول اراد ١٢

على اربعة اقسام الاول ان يتنازعا في الفاعلية

فقط نحو ضربني واكرمني زيد الثاني ان يتنازعا
اى لا في المفعولية ١٢

في المفعولية فقط نحو ضربت واكرمت زيدا
اى لا في الفاعلية ١٢

٥٤ قوله وكذا يجوز حذف الفعل والفاعل معا اى جميعا احتراز ست از حذف فاعل فقط كه آن سوائى باب تنازع جائز نيست اجماعا وبراى مطابقت جواب با سوال از باب تقدير جمله اسميه نگردانيده شد ١٢ درايه ٥٥ قوله وقد يحذف الخ در چهار مقام فاعل محذوف ميشود اول مثل اقام الا زيد دوم مصدر مثل اطعام في يوم ذي مسغبة سوم در فعل مبنى للمفعول مثل ضرب زيد چهارم در تعجب مثل اسمع بهم وابصر ١٢ ٥٦ قوله فصل۔ اينجا شايد كه از تصرفات كاتب باشد كه مصنف در تعديد اقسام بحيثيت تنازع را قسمے جداگانه شمار نموده درين صورت بجائے آن لفظ اعلم بايد كه بيان فائده جديد باين لفظ از عادات اوست وچون پيش ازين ذكر فاعل مظهر آمده ودر باب تنازع فاعل مضمر ميباشد لهذا پس آن فصل تنازع آورده ١٢ درايه مع زيادة ٥٧ قوله اذا تنازع الفعلان آه مصنف اگر الفعلان فصاعدا او شبههما ميگفت اسم فاعل واسم مفعول وصفت مشبهه را مثل انا قائل وضارب زيدا واكثر از دو عامل را مثل ضرب واهنت واكرمت زيدا شامل ميشد ليكن بر چيزيكه در عمل اصل ست كه آن فعل باشد ودر اول متعددات كه آن دو باشد اقتصاد نمود كذا في الرضى ١٢ ٥٨ قوله في اسم ظاهر وفي مظهر نگفت زيرا كه در بعض مضمرات هم ودو زيرا كه در اسم متقدم بر هر دو ومتوسط ميان هر دو بجهت استحقاق عامل اول براے عمل محال تنازع نيست چرا كه اول قبل ثانی ست ١٢ تنازع صحيح نيست چه ضمير متنازع فيه يا متصل خواهد بود يا منفصل وضمير يكه بعامل اخير متصل شود خواه مرفوع باشد خواه منصوب تنازع در وی محال ست زيرا كه تنازع نميشود مگر در متنازع فيه كه بجائے خود باشد وعمل هر يك از متنازعين در ان ممكن بود ودرينجا عمل عامل اول در ضميريكه بعامل اخير متصل ست محال زيرا كه متصل را واجب ست كه بعامل خود با چيزے كه مثل جزو عامل باشد متصل گردد نه بعامل ديگر واما منفصل مرفوع مثل ما ضرب وما اكرم الا انا جائز نيست كه از باب تنازع باشد بر وجهيكه بعضے التزام كرده اند چنانكه در كتب نحو مذكور ست كذا في الرضى ١٢ ٥٩ قوله بعدهما يعني پس هر دو نه پيش هر دو ونه ميان هر دو

ﻟﻪ قوله الثالث آه و آن بر دو وجه ست یکے آن که ہر یک فاعلیت و مفعولیت اسم ظاہر را اقتضا کند پس ہر دو درین اقتضا موافق اند

الثالثُ أن يتنازعا في الفاعلية والمفعولية ويقتضي

الاولُ الفاعلَ والثاني المفعولَ نحو ضربني وأكرمتُ زيدًا

الرابعُ عكسُهُ نحو ضربتُ وأكرمني زيدٌ واعلم أنّ في جميع

هذه الاقسامِ يجوزُ اعمالُ الفعلِ الاول وإعمالُ الفعلِ

الثاني خلافًا للفراءِ في الصورة الاولى والثالثة أن يعمل

الثاني ودليلُه لزومُ احدِ الامرين إمّا حذفُ الفاعلِ او الإضمار

قبلَ الذكرِ وكلاهما محظورانِ وهذا في الجواز وأمّا الاختيار

ففيه خلافُ البصريّين فإنّهم يختارون اعمالَ الفعلِ

الثاني اعتبارًا للقرب والجوار والكوفيون يختارون

اعمالَ الفعلِ الاول مراعاةً للتقديم والاستحقاق فإن

أعملتَ الثاني فانظر إن كانَ الفعلُ الاولُ يقتضي الفاعل

مثل ضرب و اہان زید عمرًا و این قسم ثالث نیست بلکہ اجتماع دو قسم اول ست لہذا مصنف ترک کرد دوم آن که یکے فاعلیت اسم ظاہر را اقتضا کند و دوم مفعولیت را چنانکه در کتاب ست ﻟﻪ قوله ان یعمل عطف بیان برائے قول فی الصورة الاولی والثالثة ای قول بالجواز مخالفت میکند حق خلاف کردن برائے فراء ہمین ہر دو صورت ست دادن عمل دوم را ۱۲ ﻟﻪ قوله فانهم یختارون آه چون مذہب بصریہ مختار و نزد وے استعمال اکثر ست مصنف شروع بدان نموده وگفته فانهم الخ و وجه اختیار در کتاب مذکور ست و نیز اگر عمل فعل اول را در عطف مثل قام و قعد زید میان عامل و معمول باجنبی بغیر ضرورت فصل کنی و عطف سازی بر چیزے که ازان چیزے ہنوز باقیست و ہر دو خلاف اصل ست و این وجه در غیر عطف جاری نیست مثل جاءنی لا کرمه زید و کاد یخرج زید و کوفیه گویند که عمل برائے اول اولیٰ ست و وجه او نیز در کتاب ست و بعد استقراء دریافت شد که اعمال ثانی اکثر ست در کلام نحات کذا فی الرضی ۱۲ ﻟﻪ قوله والجوار لان الثانی اقرب الطالبین وجاره فیکون اقدر علے اخذه وایضا ان اعمال الاول یستلزم الفصل بین العامل ومعموله وهو خلاف

الاصل ۱۲ درایه فان الفراء لا یجوز اعمال الفعل الثانی فی هاتین الصورتین ۱۲ ﻟﻪ قوله مراعاة للتقدیم والاستحقاق یعنی چون فعل اول اسبق و احق طالبان ست پس اعطائے مطلوب را بهمان لائق تر باشد و نیز اعمال ثانی اضمار قبل الذکر را لازم میکند و اعمال اول چنان نیست پس اول اولیٰ باشد ۱۲ درایه

۲۳

اُضْمِرَتْ فِى الْاَوَّلِ كَمَا تَقُوْلُ فِى الْمُتَوَافِقَيْنِ ضَرَبَنِىْ وَ اَكْرَمَنِىْ زَيْدٌ وَضَرَبَانِىْ وَاَكْرَمَنِى الزَّيْدَانِ وَضَرَبُوْنِىْ وَاَكْرَمَنِى الزَّيْدُوْنَ وَفِى الْمُتَخَالِفَيْنِ ضَرَبَنِىْ وَاَكْرَمْتُ زَيْدًا وَضَرَبَانِىْ وَاَكْرَمْتُ الزَّيْدَيْنِ وَضَرَبُوْنِىْ وَاَكْرَمْتُ الزَّيْدِيْنَ وَاِنْ كَانَ الْفِعْلُ الْاَوَّلُ يَقْتَضِى الْمَفْعُوْلَ وَلَمْ يَكُنِ الْفِعْلَانِ مِنْ اَفْعَالِ الْقُلُوْبِ حُذِفَتِ الْمَفْعُوْلَ مِنَ الْفِعْلِ الْاَوَّلِ كَمَا تَقُوْلُ فِى الْمُتَوَافِقَيْنِ ضَرَبْتُ وَاَكْرَمْتُ زَيْدًا وَضَرَبْتُ وَاَكْرَمْتُ الزَّيْدَيْنِ وَضَرَبْتُ وَاَكْرَمْتُ الزَّيْدِيْنَ وَفِى الْمُتَخَالِفَيْنِ ضَرَبْتُ وَاَكْرَمَنِىْ زَيْدٌ وَضَرَبْتُ وَاَكْرَمَنِى الزَّيْدَانِ وَضَرَبْتُ وَاَكْرَمَنِى الزَّيْدُوْنَ وَاِنْ كَانَ الْفِعْلَانِ مِنْ اَفْعَالِ الْقُلُوْبِ يَجِبُ اِظْهَارُ الْمَفْعُوْلِ لِلْفِعْلِ الْاَوَّلِ كَمَا تَقُوْلُ حَسِبَنِىْ مُنْطَلِقًا وَحَسِبْتُ زَيْدًا مُنْطَلِقًا

(اے فی الاقتضاء ۱۲) (اے التنازعان) (زیرا کہ آں فضلہ است پس باضمار آن حاجت نیست ۱۲ د)

ا قولہ اضمرت فی الاول یعنی ضمیر فاعل دراول مطابق اسم تنازع فیہ در افراد وتثنیہ وجمع وتذکیر وتانیث چنانکہ مذہب بصریین ست بعد ازیں وگوئی ضربنی واکرمتُ زیدًا وضربانی واکرمت الزیدین وضربونی واکرمت الزیدین وضربتنی واکرمت ہندًا وضربتانی واکرمت الہندین وضربنی واکرمتُ الہندات لیکن کوفیین مذہب اضمار قبل الذکر لازم میشود وآں درعمدہ جائز ست وکسائی برائے اجتناب از اضمار قبل الذکر حذف فاعل میکنند وحالش مثل کسیست کہ ازباران گریختہ در ناودان افتند زیرا کہ حذف فاعل از اضمار قبل الذکر اشنع ست چرا کہ بعد او مفسر کہ جملہ باشد موجود ست اگرچہ برائے محض تفسیر ست چنانکہ در نحو ربہ رجلا و معنف ازفرا منع این مسئلہ نقل کردہ یعنی اعمال ثانی ہرگاہ اول فاعل خواہد وگفت نزد فراء درین صورت اعمال فعل اول واجب است ونقل صحیح از فراء در مثل این مسئلہ اینکہ اگر ثانی نیز اقتضائے فاعل کند مثل ضرب واکرم زید عمل ہر دو عامل در تنازع فیہ جائز ست پس اسم واحد فاعل برائے ہر دو فعل بود وہرگاہ نحات عوامل نحو را مثل مؤثرات حقیقیہ میدانند واجتماع دو مؤثر تام بر اثر واحد از ممنوعات مے پندارند لہٰذا این ہم فاسد شد و بعضے از فراء روایت کردہ اند کہ آوردن ضمیر برائے فعل اول بعد تنازع فیہ جائز ست چنانکہ گوئی ضربنی واکرمنی زید ہو یعنی بسبب تعذر متصل بجہت لزوم اضمار قبل الذکر ضمیر منفصل را آری واگر اول فاعل را خواہد وثانی مفعول را درین صورت نزد او بعد تنازع فیہ ضمیر متعین باشد مثل ضربنی واکرمت زیدًا ہو کذا فی الرضی ۱۲ فائدہ جرمی در افعالیکہ بجانب سہ مفعول متعدی میشوند تنازع را بسبب عدم سماع منع نمودہ وغیر جرمی بر قیاس افعالیکہ متعدی بجانب یک مفعول یا دو مفعول میشوند اجازت دادند مثل اعلمت واعلمنی زید عمرًا منطلقًا بر قول اعمال فعل ثانی وحذف مفاعیل برائے فعل اول کذا فی اللباب صاحب منہل میگوید کہ خلاف بتعدی بسہ مفعول مخصوص نیست بلکہ در متعدی بدو مفعول نیز جاری ست وسند آوردہ کہ گفت صاحب تسہیل در فعلیکہ متعدی زیادہ از یک مفعول باشد تنازع ممنوع نیست چنانکہ بودن تنازع بین فعل تعجب ممتنع نیست کذا فی المنہل ۱۲ ۲ قولہ حذفت المفعول آہ درینجا بصریہ موافق کسائی شدند در صورت اقتضائے فعل اول فاعل را زیرا کہ برین تقدیر برائے اضمار قبل الذکر وجہیست بخلاف مفعول کہ فضلہ است ونزد شان محذوف میشود وابن مالک باضمار مفعول اجازت دادہ ۱۲ رضی ۳ ونحوای گفت ضربتہ واکرمنی زید ومالکی گفتہ کہ این جاری ست بر سبیل قلت کذا فی الرضی ۱۲

اذ لا يجوز حذف المفعول من افعال القلوب وفي اضمار المفعول

لئلا يلزم الاقتصار على احد مفعولي افعال القلوب وهو غير جائز ١٢ درايه

قبل الذكر هذا هو مذهب البصريين واما ان اعملت الفعل

اي في الفعل وهو ايضا ممنوع ١٢

الاول على مذهب الكوفيين فانظر ان كان الفعل الثاني

يقتضي الفاعل اضمرت الفاعل[٥١] في الفعل الثاني كما تقول

على موافقة الظاهر بالاجماع ١٢ درايه

في المتوافقين ضربني واكرمني زيد وضربني واكرماني الزيدان

اي في الافتقار ١٢

وضربوني واكرموني الزيدون وفي المتخالفين ضربت و

اي في الاقتضاء ١٢

اكرمني زيدا وضربت واكرماني الزيدين وضربت واكرموني

الزيدين وان كان الفعل الثاني يقتضي المفعول ولم يكن

الفعلان من افعال القلوب جاز فيه الوجهان حذف المفعول

المتنازعان ١٢ — احدهما ١٢

والاضمار والثاني[٥٢] هو المختار[٥٣] ليكون الملفوظ مطابقا للمراد[٥٤]

ثانيهما ١٢ اي اضمار المفعول على طبق الظاهر ١٢ درايه وانما كان الاضمار مختارا ليكون الخ ١٢ درايه باتيان الضمير ١٢

اما الحذف فكما تقول في المتوافقين ضربت واكرمت

---

٥١ قوله اضمرت الفاعل آه اي اجماعا زيرا كه اين اضمار قبل الذكر نيست چه بجهت بودن او معمول براي اول چنانكه مفروض مسئله است تقديرا بر فعل ثاني مقدم ست و تاخر او لفظا مضر نيست زيرا كه عود ضمير بسوئے مقدم تقديرا جائز ست اگرچه لفظا موخر باشد چنانكه در ضرب غلامه زيد. كذا في المنهل ١٢ ٥٢ قوله والثاني اي وجه ثاني كه اضمار باشد وجه مختار ست نه اول كه حذف ست مثل ضربني واكرمته زيد ١٢ درايه ٥٣ قوله هو المختار آه يعني بر وجه مختار نه بر مذهب مختار زيرا كه بجانب اضمار مفعول يا حذف او در فعل ثاني بعد اضمار فاعل در فعل اول كسے نرفته پس قول صاحب فوائد ضيائيه على المذهب المختار درست نخواهد شد وازهمين جهت مولانا عصام در تاويل قول او گفته كه شارح جامي گويا از مذهب استعمال اراده كرده انتهى پس شارح رحمه الله شايد از مذهب معنے لغوي اراده كرده باشد نه عرفي پس از مذهب مختار وجه مختار مراد گرفتن جائز شد چنانكه مختار بعض ست كذا في عبد الرحمن ١٢ ٥٤ قوله مطابقا للمراد يعني تا لفظا باوردن ضمير موافق معنے باشد و آن مكرم بودن متكلم مر ضارب را كه زيد است مثلا در مثل ضربني واكرمته زيد و نيز تا مفعول فعل ثاني با غير خود ملتبس نگردد و نيز اگر مفعول ضمير نياورده شود معلوم نگردد كه مفعول زيد ست يا غير او و نيز از آوردن ضمير مفعول چون اضمار قبل الذكر لازم نمے آيد زيرا كه هرگاه اسم ظاهر بفعل اول متعلق شد بر ضمير حكما مقدم گشت پس حذف كرده نخواهد شد كه اضمار او ممكن ست ١٢ درايه ١٢

زيدًا وضربتُ واكرمتُ الزيدين وضربتُ واكرمتُ الزيدين وفي المتخالفين
ضربني واكرمتُ زيدٌ وضربني واكرمتُ الزيدان وضربني و
اكرمتُ الزيدون واما الاضمار[1] فكما تقول في المتوافقين ضربتُ
واكرمتُهُ زيدًا وضربتُ واكرمتُهُما الزيدين وضربتُ واكرمتُهُم
الزيدين وفي المتخالفين ضربني واكرمتُهُ زيدٌ وضربني و
اكرمتُهُما الزيدان وضربني واكرمتُهُم الزيدون واما اذا
كان الفعلان من افعال القلوب فلابدّ[2] من اظهار المفعول
كما تقول حسبني وحسبتُهُما منطلقين الزيدان منطلقًا
وذلك لان حسبني وحسبتُهُما تنازعا في منطلقًا واعملتَ[3]
الاول وهو حسبني واظهرتَ المفعول في الثاني فان حذفتَ منطلقين
وقلتَ حسبني وحسبتهما الزيدان منطلقًا يلزم الاقتصار

---

[1] قوله واما الاضمار آه زیرا که فعل ثانی نیز مستحق بطلوب خود که مفعول باشد بهره مند نه شد و ممکن ست که قائم مقام مطلوب که ضمیر باشد مستعمل گردد لهذا ضمیر آورند و اگر ضمیر را هم ترک کنند مطلوب مختلف گردد کذا فی الرضی هر گاه نزد کوفیه وقت اعمال فعل اول اضمار مفعول در فعل ثانی وجه مختارست کریمه آتُونِي أُفْرِغْ عَلَيْهِ قِطْرًا وهَاؤُمُ اقْرَءُوا كِتَابِيَهْ دلیل برائے بصریہ شد بر اینکہ اعمال ثانی مختارست زیرا که اگر درین هر دو آیت عمل برائے ثانی نباشد بلکہ برائے اول بود ارتکاب بر غیر مختار که حذف مفعول برائے ثانی باشد لازم آید و این در فصیح الکلام یعنی کلام ملک العلام سزاوار نیست کذا فی المنهل ۱۲

[2] قوله فلابد من اظهار آه سوال حسبنی و حسبتهما آه بسبب اختلاف هر دو مفعول از باب تنازع نیست زیرا که منطلقین را که مفعول ثانی حسبتهما است بجهت تثنیہ بودنش حسبنی نمی طلبد زیرا که مفعول اول مفرد ست پس شرط تنازع یعنی بودن متنازع فیه مطلوب هر یک عامل منتفی گردید جواب هر گاه هر دو مفعول در دلالت بر ذوات که متصف بانطلاق ست اتفاق دارند بودن یکے مفرد و دیگرے تثنیہ مضر نیست زیرا که هر دو عامل بجانب مفعول ثانی بجهت عموم متوجه است. کذا فی المنهل ۱۲

[3] قوله واعملت الاول الخ یعنی عمل دادی اول را و آن حسبنی است و گردانیدی الزیدان را فاعل و منطلقا را مفعول او و در حسبتهما مفعول اول ضمیر آوردی و ثانی را اظهار کردی و آن منطلقین ست بجهت مانع و آن چیزیست که اشاره فرمود مصنف رح بسوئے او بقول خود فان حذفت الخ ۱۲ درایه ۲۴۰

ـلـه قوله وهو غير جائز **سوال** عدم جواز اقتصار بر يک مفعول بكريمه وَلَا يَحْسَبَنَّ الَّذِيْنَ يَبْخَلُوْنَ بِمَآ اٰتٰهُمُ اللّٰهُ مِنْ فَضْلِهٖ هُوَ خَيْرًا لَّهُمْ بر قرات يحسبن بصيغهٔ غيبت منتقض ميشو وتقديرش لا يحسبن بخلهم هو خيرا لهم مفعول اول كه بخلهم باشد محذوف وخيرا لهم مفعول ثاني مذكور **جواب** جائز است كه مفعول اول يحسبن ضمير هو باشد كه راجع بجانب بخل ست لے لا يحسبن البخل هو خيرا لهم ونهادن ضمير مرفوع مقام منصوب درست ست چنانچه دركريمه اِنَّكَ اَنْتَ الْعَلِيْمُ الْحَكِيْمُ ۱۲ عبد الرحمن **ـعـه** قوله واذا لم يجز الحذف والاضمار وجه عدم جواز حذف گذشت ووجه عدم جواز اضمار سوائی آن كه در كتاب ست اين كه لزوم اضمار قبل ذكر مرجع در فضله كه مفعول باشد درست نيست **سوال** اگر ضمير بعد اسم ظاهر آرند اضمار قبل الذكر لازم نيايد **جواب** درين صورت درميان دو مفعول كه در حقيقت مبتدا وخبر ست فصل باجنبی لازم مے آيد واين جائز نيست چنانكه شيخ رضی ذكر كرده وديگر شراح كافيه متابعت او نمودند آرے وارد ميشود برين اين كه فاصله باجنبی در تنازع جائز ست ۱۲ عبد الرحمن **ـسـه** قوله فصل مصنف ہر گاه از بيان قسم اول مرفوعات فارغ شد بيان قسم ثاني او شروع نمود وگفت مفعول ما لم يسم فاعله ۱۲ **ـعـه** قوله ما لم يسم فاعله از ما موصوله لفظ مراد ست تا تعريف اسم صريح را شامل ضرب زيد وما اول بحرف مصدری را نيز مثل يُتَخَشَّنُ بِمَا نُمْتُ ای قيامك وما اول بغير حرف مصدری را مثل لا يُبالي اقمت ام قعدت شامل باشد كذا في المنهل ۱۲ **ـهـه** قوله فاعله اضافت فاعل سوی مفعول بادنی ملابست است وآن اينكه فاعليت او مر فعلے راست كه آن مفعول تعلق بدو دارد ۱۲ درايه **ـلـه** قوله اقيم هو مقامه در دفع توهم اين معنی كه فعل يعنی اقيم مسند سوئے مقامه است پس خالی بودن جمله معطوفه بر جمله كه صفت مسند اليه ومقدم بودن وبرائے واقع ست از ضمير لازم مے آيد هو از مستتر كه در اقيم است تاكيد آورده ۱۲ درايه **ـعـه** زيرا كه مطابقت فی ما بين ضمير ومرجع واجب است ۱۲

علی احد المفعولين في افعال القلوب وهو غير جائز وان

اضمرت فلا يخلو من ان تضمر مفردا او تقول حسبني و

حسبتهما اياه الزيدان منطلقا وحينئذ لا يكون المفعول

(اى حين اضمرت المفعول مفردا ۱۲)

الثاني مطابقا للمفعول الاول وهو هما في قولك حسبتهما ولا

(المفعول الثاني)

يجوز ذلك او ان تضمر مثنى وتقول حسبني وحسبتهما اياهما

(بجهت اين كه اتحاد مصداق هر دو واجب ست ۱۲)

الزيدان منطلقا وحينئذ يلزم عود الضمير المثنى الى اللفظ

(اى حين اضمرت المفعول مثنى ۱۲)

المفرد وهو منطلقا الذي وقع فيه التنازع وهذا ايضا لا يجوز

واذا لم يجز الحذف والاضمار كما عرفت وجب الاظهار فصل

(اى حذف المفعول الثاني ۱۲) (اى من تفصيل المذكور ۱۲)

مفعول ما لم يسم فاعله وهو كل مفعول حذف فاعله و

(اى لم يذكر فاعله ۱۲) (اى ترك ۱۲)

اقيم هو مقامه نحو ضرب زيد وحكمه في توحيد فعله و

تثنيته وجمعه وتذكيره وتانيثه على قياس ما عرفت في

مصنف قید معنی را که بعد اللفظیه ضروری بود ترک کرد یعنی مبتدا مجرد باشد از عوامل لفظیه بر حسب معنے خواه در ان جا عامل لفظی نباشد یا باشد لیکن از روئے معنے معدوم بود پس بحسبک درهم درین تعریف داخل ماند زیرا که هرگاه بائے جاره زائد ست لهذا در حکم معدوم شد و همچنین خبر نیز از عوامل لفظیه از روئے معنے مجرد باشد پس مثل ما زید بقائم نزد تمیمیه و ما ان عمرو ذاهب نزد تمیمیه و حجازیه هر دو داخل ماند کذا فی المنهل ۱۲ ۵ قوله و العامل فیهما آه چنانکه متاخرین مثل جزولی و زمخشری و ابن حاجب اختیار کرده اند زیرا که ابتدا هر جزو را یک اقتضا مقتضی شده پس در هر دو عمل خواهد کرد و وارد میشود برین قول این که فعل با این که عامل اقوی ست عمل دو رفع بغیر اتباع نمی نماید و فرا و کسائی گفته که هر دو در یکدیگر عامل میشود و کوفیه گفته اند که ارتفاع مبتدا از ضمیر در خبر که راجع بجانب مبتدا است و در خبر شرط نموده که جامد باشد و بعضی گفته اند که مبتدا بسبب اسناد خبر مرفوع میباشد چنانکه در ارتفاع فاعل متاخرین گفته اند و سخافت هر یک ازین اقوال پوشیده نیست کذا فی منهیه متن متین و زجاج گفته و نسبت بجانب سیبویه نموده که ابتدا رافع مبتدا است و مجموع هر دو عامل در خبر ۱۲ ۵ قوله و هو الابتدا یعنی ابتدا بصریه ابتدا را تجرید اسم از عوامل لفظیه بجهت اسناد چیزے بسوئے او یا اسناد او بسوئے چیزے تفسیر نموده اند ۱۲

٢٧

الفاعل فصل المبتدأ والخبر هما اسمان مجردان عن العوامل اللفظية أحدهما مسند إليه ويسمى المبتدأ والثاني مسند به ويسمى الخبر نحو زيد قائم والعامل فيهما معنوي وهو الابتداء وأصل المبتدأ أن يكون معرفة وأصل الخبر أن يكون نكرة والنكرة إذا وصفت جاز أن تقع مبتدأ نحو قوله تعالى ولعبد مؤمن خير من مشرك وكذا إذا تخصصت بوجه آخر نحو أرجل في الدار أم امرأة وما أحد خير منك وشر أهر ذا ناب

ثالث و رابع ۱۲ — سماعية كانت أو قياسية ۱۲ — من الكلمتين ۱۲ — أي الأولى في المبتدأ وما يقتضي الدليل فيه — زيرا که از تخصیص اشتراک قلیل میشود ۱۲ — تخصیص ست بصفت عموم ۱۲ — ابراز غرباد در او و دن سگ ۱۲

۶ ای الاولی فی التجرد وما یقتضیه الدلیل فیه ۱۲ درایه ۷ تکون الخبر محکوما به و اصل المحکوم به التنکیر ۱۲ ۸ قوله و صفت. تصغیر نیز بمنزله وصف است در تقلیل اشتراک مثل رجیل فاعل ۱۲ درایه ۹ قوله و کذا الخ یعنی چنانکه نکره مبتدا واقع میشود هرگاه تخصیص بوصف کرده شود همچنین مبتدا واقع میگردد هرگاه تخصیص بسوئے وصف کرده آید و وجوه تخصیص حسب تصریح مصنف شش است ۱۲ ۱۰ قوله اذا تخصصت آه و مبتدا نکره بغیر تخصیص در مثل کوکب انقض الساعة آمد و همین جهت ابن برهان گفته که مدار صحت

۱ درین فصل بیان دو قسم ست یعنی مبتدا و خبر نه بیان یک قسم زیرا که اگر یک شمرده شود مخالف تصریح مصنف که در اجمال نموده لازم مے آید و بیان هر دو در یک فصل بجهت این که هر دو متلازم هستند یعنی اصل اینست که هرگاه یک ذکر کرده شود دیگرے لازم آید ۱۲ ۲ قوله اسمان اگرچه اسمیه مبتدا تقدیری بود پس آن وصله او مثل

و ان تصوموا خیر لکم و جمله مسند الیها مثل سواء علیهم استغفرت لهم ام لم تستغفر لهم درین تعریف داخل ماند لیکن تسمع بالمعیدی خیر من ان تراه بر یک رائے بتقدیر ان مثل ثانی ست و بر رائی دیگر مثل ثالث ۱۲ ۳ قوله مجردان. ازین قید اسم کان و اخوات او و اسم ان و اخوات او و مفعول اول باب علمت و اول و ثانی باب اعلمت خارج شد

و فاعل مخصص میشود تخصیص یافت زیرا که بجائے شر اهر ذا ناب الا شر مستعمل میشود و این مثل ست که برائے مرد

اخبار از نکره افاده است و شیخ رضی هم برهمین راضی شده و ضابطه تجویز اخبار از مبتدا و فاعل خواه هر دو معرفه باشند خواه نکره دانستن مخاطب است مر نسبت را پس اگر مخاطب جاهل نسبت باشد اخبار صحیح بود اگرچه مخبر عنه نکره است مثل کوکب انقض الساعة و اگر مخاطب عالم نسبت است اخبار صحیح نخواهد بود اگرچه مخبر عنه معرفه باشد مثل زید شخصے کسے بودن زید از امور بدیهیه است ۱۲ ۱۱ قوله و ما احد الخ نکره تحت نفی آمد لهذا مفید عموم افراد شد و در جمیع افراد تعدد نیست بلکه امر واحد است و خلاصه این وجه این که هرگاه از نکره طبیعت مراد گیرند در ان تعدد نخواهد بود بلکه آن امر واحد ست ۱۲ عبد الغفور ۱۲ قوله و شر اهر ذا ناب الخ هرگاه شر مشابه به فاعل

لـه قوله سلام علیک تخصیص این نکره بنسبتش جانب متکلم زیراکه اصل وسلمت سلاماً علیک بود فعل محذوف شد واز نصب بجانب رفع بنابر قصد دوام و استمرار عدول گردیده گویا گفت گوینده سلامی ای سلامی من قبل علیک ۱۲ ۲ـه یعنی هرچه را مقدم خواهی آورد مبتدا باشد و هرچه را مؤخر خبر ۱۲ ۳ـه قوله وقد اه کلمه قد تقلیل اشارة الی ان الاصل فی الخبر ان یکون مفرداً ۱۲ ۴ـه قوله شرطیة. در خبر بودن جمله شرطیه اختلاف است نزد بعضے هر دو خبر ست ونزد بعض شرط خواه جزا ونزد بعضے جزا فقط ونزد بعضے جمله شرطیه مثل امر ونهی وغیره خبر نمی باشد ۱۲ درایه ۵ـه قوله او ظرفیة

وفي الدار رجلٌ وسلامٌ عليك وإن كان أحدُ
(تخصیص ست بتقدیم خبر ۱۲ — تخصیص ست بنسبت او سوئے متکلم ۱۲)
الاسمين معرفةً والآخر نكرةً فاجعل المعرفةَ
مبتدأً والنكرةَ خبرًا البتةَ كما مرّ وإن كانا
(ای مثاله ۱۲)
معرفتين فاجعل أيَّهما شئتَ مبتدأً والآخر خبرًا
نحو الله إلٰهنا ومحمدٌ نبيُّنا وآدمُ أبونا وقد يكون
(جل جلاله ۱۲ — صلی الله علیه وسلم)
الخبرُ جملةً اسميةً نحو زيدٌ أبوه قائمٌ أو فعليةً
نحو زيدٌ قام أبوه أو شرطيةً نحو زيدٌ إن جاءني
فأكرمتُه أو ظرفيةً نحو زيدٌ خلفك وعمروٌ في الدار
والظرفُ متعلقٌ بجملةٍ عند الأكثر وهي استقرَّ
(ای فعلیة ۱۲)
مثلًا تقول زيدٌ في الدار تقديره زيدٌ استقرَّ في الدار
ولا بُدَّ في الجملة من ضميرٍ يعود إلى المبتدأ كالهاء

دران ظرف زمان باشد یا مکان یا قائم مقام ظرف مثل جار ومجرور واز حروف جر من والی وفی ولام وباو کاف وعن وعلی خبر مبتدا باشد نه غیر آن پس هرگاه خبر ظرف یا مجرور باشد نزد اخفش متعلق بمفرد بود واین قول منسوب بسیبویه است ونزد جمهور بصریه متعلق بجمله مثل استقر این هم منسوب بسیبویه است وچنین ست کلام در ظرف ومجرور که حال باشد یا صفت لیکن متعلق بجمله باشد بالاتفاق وابوعلی از استاد خود که ابوبکر سراج است نقل کرده که ظرف ومجرور نه از قبیل مفرد است ونه از قبیل جمله بلکه قسم برأسه است ودرین قول نظر ست زیراکه ظرف ومجرور متعلق بمحذوف میباشد که حذف او واجب ست پس قسم برأسه نشد وظرف مکان خبر از جثه می آید مثل زید عندک و ارکب اسفل منکم واز معنی نیز مثل القتال عندک وظرف زمان خبر از معنی آید مثل القتال یوم الجمعة او فی یوم الجمعة ونزد جمهور بصریه خبر از جثه نمی آید ونزد کوفیه وبعضے از ایشان ابن مالک است اگر مفید باشد خبر از جثه می آید مثل زید یوم الجمعة واگر مفید باشد جائز ست مثل قولهم الهلال اللیلة والرطب شهر ربیع وجمهور تاویل نمود زید باین طریق که تقدیرش طلوع الهلال اللیلة و وجود الرطب شهر ربیع ۱۲ درایه بزیادة کثیرة ۶ـه قوله ولا بد الخ یعنی رجوع کننده سوی مبتدا ربط دهد آن رابط عائد جمله بمبتدا زیراکه جمله بحیثیت این که جمله است مستقل ست محتاج ربط بچیزے نیست پس وقت تعلق او بیکے از مبتدا وموصوف وذوالحال دران از رابط عائد ضرورست که او را ربط دهد ۱۲ درایه ۷ـه قوله من ضمیر ای عائد رابط وچون ضمیر بنسبت دیگر روابط بسیاری آید ونیز حذف ضمیر جائز ست نه حذف روابط دیگر مصنف بر ضمیر کفایت نمود و رابط نگفت ۱۲ ۸ـه قوله کالهاء فی ماهر ای در شاها بوو مثل لام در نعم الرجل زید وبودن مظهر بجائے مضمر مثل الحاقة ما الحاقة وعینیت خبر مبتدا را مثل قل هو الله احد وهذا زید قائم والشان زید عاقل وقولی زید فاضل وعموم لفظ مثل ان الذین آمنوا وعملوا الصالحات انا لا نضیع اجر من احسن عملاً ان دوم با معمول خود خبر ۱۲

۵۱ قوله ويجوز حذفه. فقط يعني حذف ضمير رابط درست ست نه حذف روابط ديگر چراكه در حذف لام عهد ذهن بسوئے معهود انتقال نخواهد كرد و در وضع مظهر موضع مضمر نكته كه براى آن مظهر را آورده اند فوت خواهد شد و عينيت خبر مر مبتدا را حذف را قبول نمى كند ۱۲ درايه-

في ما مرّ ويجوز حذفه عند وجود قرينة نحو السمن منوان

بدرهم والبرّ الكرّ بستّين درهمًا وقد يتقدّم الخبر على

المبتدأ نحو في الدار زيد ويجوز للمبتدأ الواحد أخبار كثيرة

نحو زيد عالم فاضل عاقل واعلم أنّ لهم قسمًا آخر من

المبتدأ ليس مسندًا إليه وهو صفة وقعت بعد حرف النفي

نحو ما قائم زيد أو بعد حرف الاستفهام نحو أقائم زيد بشرط

أن ترفع تلك الصفة اسمًا ظاهرًا نحو ما قائم الزيدان وأقائم

الزيدان بخلاف ما قائمان الزيدان فصل خبر إنّ وأخواتها

وهي إنّ وأنّ وكأنّ ولكنّ وليت ولعلّ فهذه الحروف تدخل على

المبتدأ والخبر فتنصب المبتدأ ويسمّى اسم إنّ وترفع الخبر ويسمّى

خبر إنّ فخبر إنّ هو المسند بعد دخولها نحو إنّ زيدًا قائم وحكمه

۵۲ قوله عند وجود قرينة هرگاه ضمير مجرور بمن بود حذف جائز ست در جملهٔ اسميه كه مبتدا در ان جزوے از اجزائے مبتدائے اول باشد براكه ضمير از جزئيت آگاه ميكند كذا في الرضي و در مرفوع درست نيست و در منصوب و مجرور ديگر حروف جاره سوائے من سماعى ست ۱۲ درايه ۵۳ قوله وقد يتقدم. با وردن قد كه برائے تقليل ست اشارت ست بآن كه اصل در خبر تاخير ست ۱۲ درايه ۵۴ قوله ويجوز للمبتدأ آه اگر مخبر عنه واحد ست مثل زيد فقيه و كاتب بالاتفاق بعطف صحيح بود و بغير عطف بر مذهب صحيح [illegible] حكم ست و احكام كثيره بر يك شے جائز [illegible] و تكثر اخبار بردو گونه باشد جائز و آن آن كه معنے بدون آن تمام باشد مثل زيد عالم فاضل عاقل و واجب و آن آن كه بغير تكثر اخبار معنے تمام نبود چنانكه الخل حلو حامض و الابلق اسود و ابيض و اگر مخبر عنه متعدد باشد حقيقةً مثل زيد و عمرو فاضل و جاهل يا حكمًا باين طريق كه مخبر عنه صاحب اجزا باشد كه اخبار متعدده بران انقسام يابد مثل انما الحيوة الدنيا لعب و لهو و زينة و تفاخر بينكم و تكاثر في الاموال عطف واجب گردد ۱۲ شرح صمديه درايه ۵۵ قوله موصفة. خواه مشتق باشد مثل ناصر و منصور و كريم خواه قائم مقام او مثل اسم منسوب چنانكه مصري ۱۲ ۵۶ قوله حرف الاستفهام گفت في اسم الاستفهام نگفت تا مثل هل قائم زيد داخل ماند ۱۲ ۵۷ خبر مقدم زيرا كه رافع ضمير ست كه بجانب الزيدان راجع ست و رافع اسم ظاهر نيست ۱۲ ۵۸ قوله بعد دخولها. مراد از دخول آمدن اين حروف ست بر مبتدا و خبر برائے اعطائے اثر خود در آنها لفظًا يا معنًى پس تعريف بمثل يقوم در قول ان زيدًا يقوم ابوه منتقض نخواهد شد كذا في شرح الجامي ۱۲

له قوله ولا یجوز آه دفع دخل ست تقریرش آن کہ ہرگاه حکم خبران مثل حکم خبر مبتدا است باید کہ تقدیم خبر او بر اسم او جائز باشد جواب داد کہ لا یجوز الخ یعنی خبران با خبر مبتدا دریں باب مخالف ست و مخالفت میان ہر دو بدو وجه است یکے تقدیم خبران و اشباه او بر اسمائے آنها وقتیکہ ظرف نباشد جائز نیست زیرا کہ تصرف این حروف مثل تصرف افعال نحویان زشت می انگارند دوم آمدن اسم مفرد کہ دران معنے استفهام باشد خبر ازین حروف درست نیست و خبر مبتدا می آید پس ان أین زیدًا گفته نخواهد شد ۱۲ درایه ٢ه قوله لمجال التوسع ای حیث اتسعوا فیها بما لم یتسعوا فی غیرها لکثرة دورها فی کلامهم ۱۲ درایه ٣ه قوله بعد دخولها معنیش در خبران گذشت پس ایراد نه خواهد شد با خوه در مثل کان زید یضرب اخوه ۱۲ ٤ه قوله ویجوز فی الکل تقدیم اخبارها این جواز وقتیست کہ اعراب اسم و خبر ہر دو لفظی باشد درین ہنگام از التباس ایمن خواهد بود و ہرگاه ہر دو اسم مقصور باشد مثل ما کان موسے عیسے درین صورت اول برائے اسمیت معین بود مگر بقرینہ لفظی یا معنوی چنانکہ سابق مذکور شده است ۱۲ ٥ه قوله و علی نفس الافعال آه زیرا کہ اینها افعال صریحہ ہستند و آنها صاحب عمل قوی باشند و مانع تقدیم موجود نیست چنانکہ در افعالیکہ در اول آنها لفظ ما ست کذا فی المنهل مع زیادة ۱۲ ٦ه قوله فی التسعة الاول. شاید کہ از قلم ناسخ سهوًا بر آمده چرا کہ تقدیم اخبار بر نفس یازده افعال جائز ست چنانکہ در کتب مطول تصریح آن نموده اند و آن از کان تا غدا ۱۲ ٧ه قوله ما فی اوله ما. خواه مصدریه باشد چنانکہ در مادام و خواه نافیه چنانکہ در غیر او اما اول بجهت آن کہ ما مصدریه حرف موصول ست و چیزے کہ تحت موصولات باشد مقدم بر موصولات نمی آید و اما ثانی بسبب آن کہ برائے ما نافیه صدر واجب ست پس چیزے کہ بعد او باشد مقدم بر وے نه خواهد شد ۱۲ منهل۔

فی کونه مفردًا او جملةً او معرفةً او نکرةً لحکم خبر
اسمیة باشد یا فعلیة یا ظرفیة یا شرطیة ۱۲
المبتدأ ولا یجوز تقدیم اخبارها علی اسمائها الا اذا کان
ظرفًا نحو ان فی الدار زیدًا لمجال التوسع فی الظروف
جائے جولان نمودن ۱۲ فراخی کردن دفتر و نشستن در مجلس ۱۲
فصل اسم کان واخواتها وهی صار واصبح وامسی و
ای اشباه لفظة کان
اضحی وظل وبات وراح وآض وعاد وغدا ومازال ومابرح
ومافتئ ومانفك ومادام ولیس فهذه الافعال تدخل
ومشتقات آنها نیز ۱۲ درایه
ایضًا علی المبتدأ والخبر فترفع المبتدأ ویسمی اسم کان
واخواتها
وتنصب الخبر ویسمی خبر کان فاسم کان هو المسند الیه
واخواتها
بعد دخولها نحو کان زید قائمًا ویجوز فی الکل تقدیم
اخبارها علی اسمائها نحو کان قائمًا زید وعلی نفس الافعال
باین طریق کہ خبر میان فعل واسم آید ۱۲
ایضًا فی التسعة الاول نحو قائمًا کان زید ولا یجوز ذلك فی ما فی
آ سکہ یجوز فی کل تقدیم اخبارها علی اسمائها ۱۲ موصولة ۱۲

قوله وفي ليس. آه نزد اکثر تقدیم خبر بر لیس جائز و کوفیه منع کرده اند زیرا که لیس بر مذہب شان حرف ست و کان رابلیس لاحق کردند و بر مذہب مبرد اگرچہ لیس فعل ست لیکن موافق کوفیه و بنظر عدم تصرف و مشابہت او بما و نقصان فعلیۃ ترک نوع قایہ با او جائز شد چنانکہ در قول شاعر ست مذہب القوم الکرام لیسی + وبہمین جہت بعضے برابطال عمل و بالاجازت دانند چنانکہ در قول شان ست لیس الطیب الا المسك بالرفع مجوزین تقدیم بر آیہ الا یوم یاتیہم لیس مصروفا عنہم استدلال آوردہ اند زیرا کہ درین آیت ظرف معمول خبرست و معمول مقدم بر دست و تقدم معمول جائز نباشد مگر جائیکہ تقدم عامل جائز بود کذا فی الرضی و درین قول نظر ست زیرا کہ تسلیم نمی کنیم کہ ظرف در آیۃ معمول خبر باشد بلکہ جائز ست کہ بسبب اضافت او بجانب جملہ مبنی بر فتح باشد چنانکہ ابن الانباری گفتہ و محلاً مرفوع بنا بر آن کہ مخبر عنہ و مبتدا است و خبر او لیس مصروفا و جائز ست کہ ظرف منصوب برائے لیس باشد باعتبار آن کہ در و معنی نفی ست کذا فی المنہل ۱۲ **۲** قوله المشبہتین بلیس یعنی تشبیہ دادہ شدہ اند ہر دو بلیس از جہت نفی و در آمدن بر مبتدا و خبر ۱۲ در **۳** قوله وہو المسند الیہ آہ عمل ما و لا لغت حجازیہ است و بنو تمیم مطلقاً عامل نمیگر دانند و ابن ہشام از ابن قاسم و جماعتے نقل نمودند کہ لا بسبیل قلت عمل لیس میکند و آن ہم بشروط لیکن از حجازیہ نقل نمودند و مبرد و اخفش اعمال لا بعمل لیس منع کردند و ابن فلاح از زجاج حکایت کردہ کہ لا در رفع اسم خاصۃً قائم مقام لیس است و در خبر عمل نمیکند ۱۲ **۴** قوله بعد دخولہما. واز بیان معنے دخول در خبر ان نقض نخواہد شد باخوہ در مثل لا زید یضرب اخوہ ۱۲ **۵** قوله ویختص لا الخ اشارت ست بفرق میان ہر دو و آن بسہ وجہ ست اول لا بر نکرہ آید فقط و آن ہم کم و ما بر معرفہ و نکرہ ہر دو دوم لا برائی نفی مطلق ست و ما برائے نفی حال سوم در آمدن ما بر خبر لا جائز نیست بر خلاف ما و ہمین جہت مشابہت ما بلیس بیشتر ست از مشابہت لا بلیس ۱۲ درایہ **۶** قوله بعد دخولہا واز بیان دخول کہ سابق گذشت نقض بیضرب در مثل لا رجل یضرب اخوہ وارد نخواہد شد ۱۲ **۷** قوله لا رجل الخ در نصب دادن لا اسم را اتفاق ست و در رفع دادن خبر اختلاف سیبویہ گوید کہ عامل او ابتدا است چنانکہ پیشتر از آمدن لا بودہ و اخفش و مبرد و زمخشری رفع بلا گویند ۱۲ **۸** قوله فی المنصوبات بجہت اشتراک منصوبات با مرفوعات درین کہ یک عامل در دو اسم عمل میکند منصوبات را پس مرفوعات آورد ۱۲ درایہ **۹** قوله المنصوب بلا. اسم لا نگفت زیرا کہ اسم لا اکثر منصوب باشد بخلاف دیگر منصوبات اگرچہ کل منصوب نیست اما چون ...

قوله ما فلا يقال قائماً ما زال زيدٌ وفي ليس خلافٌ
وباقي الكلام في هذه الافعال يجيء في القسم الثاني ان
شاء الله تعالى فصل اسم ما ولا المشبهتين بليس و
هو المسند اليه بعد دخولهما نحو ما زيدٌ قائماً ولا رجلٌ
افضل منك ويختص لا بالنكرة ويعم ما بالمعرفة والنكرة
فصل خبر لا لنفي الجنس وهو المسند بعد دخولها
نحو لا رجل قائمٌ المقصد الثاني في المنصوبات
الاسماء المنصوبة اثنا عشر قسماً المفعول المطلق و
به وفيه وله ومعه والحال والتمييز والمستثنى و
اسم ان واخواتها وخبر كان واخواتها والمنصوب بلا
التي لنفي الجنس وخبر ما ولا المشبهتين بليس فصل

... اکثرے از منصوبات ست لہذا برائے اکثر حکم کل دادہ تجوزاً معدود از منصوبات ساخت ۱۲ ش

ھ وہاست معنے مجازی اوکہ اہلاک باشد مراد ست ۱۲ ش بزیادۃ ۵۳ قولہ بمعنے فعل۔ احتراز شد از مثل الضرب واقع علی زید وکرہت قیامی ۱۲ درایہ
۵۴ قولہ فعل الخ یا اسمیکہ بمعنے فعل شامل باشد مثل ضارب ضربا ۱۲ د ۵۵ قولہ مذکور قبلہ۔ خواہ مذکور حقیقۃ باشد مثل ضربت ضربا یا حکما مثل فضرب
الرقاب ای فاضربوا ضرب الرقاب ۱۲ د ۵۶ قولہ للتاکید آہ اگر در مفہوم او زیادہ بر مفہوم فعل نباشد ۱۲ ۵۷ قولہ العدد۔ ای الوحدۃ والکثرۃ سواء
کان العدد ذ ضبہ وما من لفظ المصدر کجلست جلسۃ الخ ای مرۃ واحدۃ او مرتین او من صفتہ نحو ضربتہ ضربا کثیرا ۱۲ درایہ ۵۸ قولہ نحو قعدت

الخ صحیح بودن این مثال وقتیست کہ
قعود وجلوس مترادف باشند ومیان
ہر دو فرق نباشد بایں کہ قعود نشستن
پس ایستادن را گویند وجلوس نشستن
عقب غلطیدن پہلو را ۱۲ درایہ ۵۹
قولہ نباتا۔ این ست بر قول مبرد وکسائی
لیکن سیبویہ عامل از باب و مقدر
میسازد ای قعدت وجلست جلوسا و
انبتہ اللہ نبت نباتا ۱۲ ش ۱۰ قولہ
لقیام۔ لام بمعنے عند اے وقت قیام
قرینۃ ۱۱ قولہ خیر مقدم۔ مصدریہ
اسم تفضیل باعتبار موصوف یا مضاف
الیہ او باشد ۱۲ ش ۱۲ قولہ سماعا مفت
بعد صفت یا ای نسبت محذوف و این حذف
میان نحات بسیار شائع ست تقدیر ش
حذفا واجبا سماعیا ۱۲ عبد الرحمن ۱۳
قولہ نحو سقیا الخ مثال قرینۂ حالیہ زیرا کہ سقیا
وغیرہ برای کسے کہ سزاوار دعائے خیر باشد
گفتہ شود پس حال دلالت کرد برین کہ
تقدیر سقاک اللہ سقیا ورعاک اللہ
رعیا الخ باشد ۱۲ درایہ ۱۴ قولہ رعیا
الخ در کلام عرب این مصادر با افعال
خود مستعمل نمیشوند ومعنی وجوب حذف
سماعی ہمین ست سوال حمدت اللہ
حمدا وشکرتہ شکرا را با افعال عاملہ میگویند
جواب در مصادر یکہ مستعمل بلام میشوند
حذف افعال واجب مثل حمدا لہ وشکرا لہ
وعجبا لہ ونیز این کلام مولدین ست کلام
عرب نیست ۱۲ درایہ ویوسفیہ ۱۵ قولہ رعیا
وجوب حذف افعال درین مصادر برائے

المفعول المطلق وهو مصدر بمعنى فعل مذكور قبله
ويذكر للتاكيد كضربت ضربا او لبيان النوع نحو جلست
جلسة القاري او لبيان العدد كجلست جلسة او
جلستين او جلسات وقد يكون من غير لفظ الفعل
المذكور نحو قعدت جلوسا وانبت نباتا وقد يحذف فعله
لقيام قرينة جوازا كقولك للقادم خير مقدم اي قدمت
قدوما خير مقدم ووجوبا سماعا نحو سقيا وشكرا
وحمدا ورعيا اي سقاك الله سقيا وشكرتك
شكرا وحمدتك حمدا ورعاك الله رعيا فصل
المفعول به وهو اسم ما وقع عليه فعل الفاعل كضرب زيد

۱ قولہ المفعول المطلق وجہ تسمیہ بمطلق این کہ
مفعول در حقیقت ہمین ست نہ دیگران ویا عدم تقیید
آن بیا وفی ولام ومع ست ۱۲ درایہ ۲ قولہ مصدر

خواہ حقیقۃ خواہ حکما اکنون تعریف مثل ویحہ راکہ
در الملک اللہ ویحہ اے اہلاکا واقع شدہ شامل ست
زیرا کہ ویحہ گو اسم عین ست مصدر نیست مگر چونکہ در م

تخفیف وکثرت استعمال این مصادر بر زبان عرب ست ۱۲ ۱۶ قولہ وقع علیہ آہ مراد از وقوع فعل تعلق فعل ست باچیزیکہ فعل بغیر آن متعلق نشود از روئے نفی
باشد خواہ اثبات ووقوع حسی مراد نیست تا مثل عبدت اللہ وشکرتہ نقض وارد شود۔ کذا فی الشرح والمنہل ۱۷ قولہ فعل الفاعل مصنف فعل الفاعل را مقید بلا
واسطہ حرف الجر مقید نساخت تا ہر دو قسم مفعول بہ را کہ بلا واسطہ حرف بود یا بواسطہ حرف است تعریف شامل باشد کذا فی المنہل ۱۲ ۱۸ وجہ تقدیم مفاعیل بر سائر
منصوبات این کہ اینہا اصل منصوبات اند ودیگر منصوبات بر اینہا محمول ہستند ۱۲ ۱۹ بہ نائب فاعل المفعول وضمیر بہ راجع سوے ال ۱۲ ❖

…مصنف در بحث فاعل بجهت این که از احکام فاعل باشد و درین جا بجهت این که از احکام مفعول ست ذکر نموده ۱۲ د ٤٢ قوله
…باشد خواه حالیه مثل مکة برای کسے که متوجه مکه باشد ای ترید مکة ۱۲ شرح ٤٣ قوله فی اربعة مواضع آه تخصیص بذکر این چهار
… که نزد جمهور عدد برای حصر نیست زیرا که در باب منصوب علی المدح مثل الحمد لله الحمیدَ و یا منصوب علی الذم مثل آتانی زید الفاسقَ
… منصوب علی الترحم نحو مررت بزید المسکینَ بتقدیر اعنی و باب اغرا مثل اخاک اخاک ای الزم حذف فعل نیز واجب
است بلکه تخصیص بجهت کثرت مباحث
مواضع مذکوره این ابواب ست ۱۲ ٤٤ قوله سماعی. علت وجوب حذف سماعیات
کثرت استعمال ست و هرگاه ضابطه
که باو ثبوت علت وجوب حذف شناخته
شود موجود نیست لهذا سماعی ست کذا
فی الرضی ۱۲ ٤٥ قوله امرأ و نفسه تقدیره
اترک امرأ و نفسه ای تفرید کی لسانک
من المرء و قرعه و عن نفسه و واو و نفسه
بر تقدیر اول بمعنی مع باشد و بر تقدیر
ثانی برائے عطف باین طریق که نفسه
برامرء معطوف باشد ۱۲ عبد الرحمن ٤٦
قوله انتهوا اے انتهوا یا معشر النصاری
عن قولکم ان الله ثالث ثلاثة واقصدوا
خیرًا لکم و هو التوحید ۱۲ درایه ٤٧ قوله اهلًا
تقدیره اتیت مکانًا اهلًا لا اجانب فیه
یعنی در آمدی در مکان آباد که ویران
و اجنبی در آن نیست ۱۲ ٤٨ قوله وسهلًا
ای وطئت مکانًا سهلًا من البلاد لا حزنًا
یعنی نورد یدی تو زمین همواررا از بلاد نه
زمین سخت و درشت را و این قولیست
که میزبان برائے خاطرداشت و خوشدلی
میهمان میگوید ۱۲ ٤٩ قوله قیاسیة یعنی
قاعدهٔ کلیه ایست که هرجا که آن ضابطه حاصل
شود فعل محذوف میگردد ۱۲ ٥٠ قوله التحذیر
تحذیر در لغت ترسانیدن چیزے از چیزے
و دور داشتن و در اصطلاح هو معمول
بتقدیر اتق مثلًا ای تبعّد و تنحّ و غیره ۱۲
٥١ قوله مما بعده یعنی برائے ترسانیدن
ازانچه مذکور بود بعد معمول اتق بود عطف

…عمرًا وقد يتقدم على الفاعل كضرب عمرًا زيدٌ وقد يحذف
فعله لقيام قرينة جوازًا نحو زيدًا في جواب من قال من أضرب
اي هذا جائز ۱۲ — تقدير مثل اضرب زيدا ۱۲
ووجوبًا في أربعة مواضع الأول سماعي نحو امرأً ونفسه
سماعی چونکه نسبت قیاسی قلیل ست بر قیاسی مقدم نموده شد ۱۲
وانتهوا خيرًا لكم وأهلًا وسهلًا والبواقي قياسية
الثاني التحذير وهو معمول بتقدير اتق تحذيرًا مما بعده
نحو إياك والأسد وأصله اتقك والأسد أو ذكر المحذر
منه مكررًا نحو الطريق الطريق الثالث ما أضمر عامله
على شريطة التفسير وهو كل اسم بعده فعل أو شبهه

…نمودند بسبب فقدان چیزے که باو متصل
شود ضمیر متصل را با منفصل منقلب ساختند والاسد معطوف
…ست و معنی کلام اتق نفسک من الاسد
و اتق الاسد من نفسک ۱۲ درایه ٥٣ قوله نحو
الطریق الطریق. و همچنین ست الجدار الجدار
…اتق الجدار ان یسقط علیک و انما کرر المحذر
منه للتاکید ۱۲ درایه ٥٤ قوله کل اسم
…آن کل مفعول نگفت زیرا که ما اضمر عامله

عام ست ازین که مفعول به باشد یا مفعول فیه
و از کل مفعول مفعول به متبادر میشد و مفعول
فیه خارج می گشت ۱۲ د ٥٥ قوله شبهه. مراد از
شبه اسم فاعل و اسم مفعول باشد نه مصدر و
صفت مشبه و اسم تفضیل زیرا که شبه بمعنے
مشابه است چنانکه مثل بمعنی مماثل و مشابهت
اسم فاعل و اسم مفعول با فعل ظاهر ست
و بس ۱۲ درایه ٥٦ ای و نحوه مثل حذره باعد و جنب ۱۲

…ایاک والاسد و تقدیر آن اتق نفسک ان تتعرض للاسد و اتق الاسد ان یهلک چنانکه در فصل منفصل مذکورست و اگر بعد من و عن مذکور باشد مثل ایاک من
…الاسد و عن الاسد پس تقدیر باعد یا نحّ از تنحی بمعنی زائل شدن چیزے و دور شدن اولی است از تقدیر اتق زیرا که اتق متعدی بمن و عن
…نمیشود بخلاف باعد و نح کذا فی المنهل ۱۲ ٥٢ قوله اتقک والاسد. چون ضمیر فاعل و مفعول هر دو برائے یک چیز بودنا جائز دوم را در غیر افعال
…قلوب بلفظ نفس بدل نمودند پس اتق نفسک والاسد شد و هرگاه اتق بجهت تنگی مقام محذوف گشت بجهت زائل شدن ضرورت نفس را هم

ـــه قوله ذلک الفعل . واز شبهه درانجا تعرض نکرد بجهت این که قریب مذکور شد ۱۲ درایه ۵۲ قوله نحو زیدًا ضربته ، مصنف برای فعل مشتغل بضمیر که اگر او را بر اول این اسم آرند نصب دهد مثال داد وباقی را ترک نمود وبرای آگاهی مبتدی بیانش ضرور پس زیدًا ضربتُ غلامه برای فعل مشتغل بمتعلق که اگر لازم او را که اهنتُ باشد برین اسم آرند نصب دهد مثال ست وزیدًا مررت به برای فعل مشتغل بضمیر که مناسب مرادف او کہ جاوزت باشد اگر برین اسم در آرند نصب دهد مثال ست وزیدًا حبستُ علیه برای فعل مشتغل بضمیر که اگر مناسب یعنی لازم او که لابستُ باشد برین اسم برگمارند نصب دهد مثال ست ۱۲ ۵۳ قوله ولهذا الباب فروع آه یکے ازان وجوب نصب دران بعد حروف شرط که ان ولو باشد وحروف تحضیض که آن هلّا والّا ولولا ولوما ست مذکور بود مثل ان زیدًا ضربته فرع دوم اختیار نصب در اسمیکه مذکور بود در جمله که عطف او بر جمله فعلیه باشد تا میان هر دو جمله که معطوفه و معطوف علیها باشد مناسبت پیدا شود مثل ذهبت فزیدًا لقیته وهمچنین اسمیکه بعد حرف نفی یعنی ما ولا وان سوای لم ولما ولن بعد حرف استفهام وبعد اذا الشرطیة وبعد حیث وقبل امر ونهی مذکور باشد نصب مختار ست زیراکه این همه مقامات فعل ست مثل ما زیدًا ضربته ولا زیدًا ضربته وان زیدًا ضربته الا ما ء زیدًا ضربته واذا عبد الله تلقه فاکرمه وحیث زیدًا تجده فاکرمه وزیدًا اضربه و زیدًا لا تضربه وهمچنین وقت خوف التباس مفسر بصفت در حالت رفع نصب مختارست مثل اِنَّا کُلَّ شَیْءٍ خَلَقْنٰهُ بِقَدَرٍ ۱۲ شرح جامی ۵۴ ای من المواضع التی یجب فیها حذف الفعل الناصب للمفعول ۱۲ درایه ۵۵ قوله ای ادعو عبد الله یعنی ادعوک بجائے ضمیر خطاب اسم ظاهر آمد وبجای ادعو یا پس وارد نخواهد شد ادعو عبد الله احتمال حکایت مع الغیر دارد و یا عبد الله زیراکه ادعوک احتمال حکایت با غیر مخاطب ندارد ۱۲ درایه

یشتغل ذٰلِکَ الفعلُ عن ذٰلِکَ الاسمِ بضمیرِهٖ او متعلقِهٖ

بحیث لو سُلِّطَ علیهِ هوا و مناسبُهٗ لنصبهٗ نحو زیدًا

ضربتهٗ فانّ زیدًا منصوبٌ بفعلٍ محذوفٍ مضمرٍ وهو

ضربتُ یفسرہ الفعلُ المذکورُ بعدہٗ وهو ضربتهٗ ولهٰذا ا

الباب فروعٌ کثیرةٌ الرابعُ المنادٰی وهو اسمٌ مدعوٌّ بحرف

النداءِ لفظًا نحو یا عبدَ اللهِ ای ادعو عبدَ اللهِ وحرفُ

النداءِ قائمٌ مقامَ ادعو وحُروفُ النداءِ خمسةٌ یا وایا

وهیا واَیْ والهمزةُ المفتوحةُ وقد یُحذفُ حرفُ

النداءِ لفظًا نحو یوسفُ اَعرِضْ عن هٰذا واعلم اَنّ

المنادٰی علٰی اقسامٍ فان کان مفردًا معرفةً یُبنٰی علٰی

علامةِ الرفعِ کالضمةِ ونحوِها نحو یا زیدُ ویا رجلُ

ـــه قوله وقد یحذف النداء یعنی گاہے حرف ندا جواز وقت قیام قرینه لفظاً محذوف میشود نه معنے وقتیکه منادی اسم جنس واسم اشاره ومستغاث ومندوب نباشد سوال حرف ندا نائب ادعوست فائب محذوف نمیشود ورنه حذف نائب ومنوب هر دو لازم خواهد آمد وآن درست نیست جواب این قضیت که حذف منوب ثبت نباشد واینجا چنان نیست ۱۲ درایه ـــه قوله نحو یوسف ای یا یوسف روگردانی کن ازین ودر مثل اللهم میم مشدد عوض حرف ندا ست ۱۲ ـــه قوله کالضمه آه سوال بر سکون یا بر حرکت دیگر چرا مبنی نه شد جواب مبنی شدن بر حرکت اشاره

و مستغاث له و معنی او او دعوکم لهذا المظلوم الضعیف لتنظروا الیه و تعینوا ایاه بدانکه مستغیث کسیکه طلب استغاثه کند یعنی فریاد کننده و مستغاث کسی که فریاد نمایند مثل حاکم وغیره و مستغاث له آن که برای نفع او فریاد کنند و آن مظلوم باشد ۱۲ عبد الرحمٰن ۵۴ قوله نحو یا لزید وجه معرب بودن این قسم منادی اینکه لام حرف ملغی نیست ۱۲ درایه ۵۵ قوله او ینصب الخ چون بیان بنا و خفض و فتح بنسبت نصب کمتر بود لهذا آنها را مقدم ساخت ۱۲ ۵۶ قوله او مشابها للمضاف مشابه مضاف اسمیت که بغیر انضمام امر دیگر معنے آن تمام نشود و آن یا معمول باشد مثل یا طالعا جبلا و یا حسنا وجهه و یا خیرا من زید یا معطوف بر اسم اول بود بنوعے که هر دو اسم یک چیز شده باشد مثل یا زیدا و عمرا هرگاه این مجموع را علم کسے گردانند ۱۲ عبد الغفور ۵۷ در نثر بدون ضرورت و در غیر منادے نیز وقت ضرورت شعری ۱۲ ۵۸ ترخیم در لغت بمعنی نرم و آسان گردانیدن کلام و در اصطلاح انچه مصنف گفته بقول خود و هو حذف الخ ۱۲ ۵۹ قوله یا مال و فی منصو آه مصنف سه مثال آورد برائی اشاره باین که منادی چون اسم مرکب نباشد وقت ترخیم از وی یک حرف محذوف میشود و آن وقتیست که در آخر او دو زیادت در حکم زیادت واحد و نیز حرف صحیح که قبل او مده باشد نبود مثل مالک و گاہے دو حرف حذف میگردد چون منادی یکے ازین هر دو اقسام مذکوره باشد مثل منصور و عثمان بدانکه ازمنائے گاہے اسم اخیر حذف میشود هرگاه مرکب باشد لهذا اگر مصنف و فی بعلبک یا بعل نیز گفتے اولے بودے ۱۲ شرح ۶۰ قوله الضم الخ گویا اسم مفرد معرفه بر اسست از وی هیچ حذف نه شده و این استعمال قلیل ست ۱۲ ۶۱ قوله الحرکة الاصلیة بنابر آن که محذوف او حکم ثابت گردانند پس باقی خواهد ماند آخر کلمه بر حرکتے که پیشتر از ترخیم بوده ۱۲ ۶۲ قوله هو المتفجع علیه آه تفجع دردمند شدن صلته باللام . صراح پس بجای المتفجع علیه ظاهر متفجع له است و شاید که کلمه علی بمعنے لام اجل ست چنانکه گفته میشود محمود علیه و محمود بجهت تضمین معنے بکار و الف و

وَيَا زَيْدَانِ فِي يَا زَيْدُ وَنِ وَيُخْفَضُ بِلَامِ الْاِسْتِغَاثَةِ نَحْوُ يَا لَزَيْدٍ وَ

يُفْتَحُ بِالْحَاقِ أَلِفِهَا نَحْوُ يَا زَيْدَاهُ وَيُنْصَبُ اِنْ كَانَ مُضَافًا نَحْوُ

يَا عَبْدَ اللّٰهِ اَوْ مُشَابِهًا لِلْمُضَافِ نَحْوُ يَا طَالِعًا جَبَلًا اَوْ نَكِرَةً

غَيْرَ مُعَيَّنَةٍ كَقَوْلِ الْاَعْمٰى يَا رَجُلًا خُذْ بِيَدِيْ فَاِنْ كَانَ مُعَرَّفًا

بِاللَّامِ قِيْلَ يَا اَيُّهَا الرَّجُلُ وَيَا اَيَّتُهَا الْمَرْأَةُ وَيَجُوْزُ تَرْخِيْمُ الْمُنَادٰى

وَهُوَ حَذْفٌ فِيْ اٰخِرِهٖ لِلتَّخْفِيْفِ كَمَا تَقُوْلُ فِيْ مَالِكٍ يَا مَالُ وَ

لا لقانون الصرفی ولا سماع اللغوی ۱۲

فِيْ مَنْصُوْرٍ يَا مَنْصُ وَفِيْ عُثْمَانَ يَا عُثْمُ وَيَجُوْزُ فِيْ اٰخِرِ الْمُنَادَى الْمُرَخَّمِ

الضَّمُّ وَالْحَرَكَةُ الْاَصْلِيَّةُ كَمَا تَقُوْلُ فِيْ يَا حَارِثُ يَا حَارُ وَيَا حَارِ وَاعْلَمْ

اَنَّ يَا مِنْ حُرُوْفِ النِّدَاءِ قَدْ تُسْتَعْمَلُ فِي الْمَنْدُوْبِ اَيْضًا وَهُوَ الْمُتَفَجَّعُ عَلَيْهِ

۵۲ قوله یا زیدان الخ سه در تمثیل علم مثنی و مجموع معرف بهم چنانکه مشهورست بنا و زیرا که آن مخصوص ست بغیر منادی و نیز دو الف تعریف یک جا جمع میشد ۱۲ ۵۳ الف و واو و نیز بنا برائی اعراب نیست بلکه محض برائی تثنیه و جمع نیست ۵۳ قوله و یخفض بلام الاستغاثة . استغاثه طلبیدن مظلوم کسے را تا ظلم را از وی دفع نماید یعنی منادی جر داده شود بلام استغاثه و آن لامیست که بر مستغاث در آید برائے دلالت بریں که از میان امثال برائی طلب مخصوص ست و این لام مفتوح میباشد تا وقت حذف مستغاث مستغاث بمستغاث له ملتبس نشود مثل یا لزید بفتح لام در مستغاث

اسم بمعنی الذی و مراد از و اسم ست و اسم مفعول بمعنے فعل مجهول ست ۶۲ قوله و هو المتفجع علیه یا او و اه یعنی متفجع علیه وجوداً او عدماً پس متفجع علیه عدما چیزے که بر عدم او دردمندی نموده شود مثل میتے که بر وی نوحه کننده گریه کند و متفجع علیه وجوداً چیزے که بر وجود او وقت نبودن متفجع علیه عدما اظهار دردمندی نموده آید مثل مصیبت و حسرت و ویل که نوحه کننده و شیون وارنده وقت نبودن میت لاحق گردد پس برائے هر دو قسم مندوب تعریف شامل شد مثل یا زیداه و یا عمراه و یا حسرتاه و یا مصیبتاه و واویلاه بزیادت ها در آخر برائی درازی آواز ۱۲ شرح جامی ۶۳ وقت بودن قرینه و آن الف ست که آخر مندوب ۱۲ درایه

التعجب من فظاعتک ومصنف رح تبعیت ابن حاجب نموده وبگردانید اورا مثالے بلکہ گفت کہ حکمہ آه کذا فی المنہل ١٢ ٥٢ قوله مثل حکم المنادی ای در اعراب وبنا پس گفته میشود وازیداه واعبداللہ واطالعا جبلاً ہرگاه مندوب معروف ومعین باشد وآن بجہت این کہ مندوب در اصل منادی است معنے ندبہ باو عارض شده واین وجہ بر طبق ظاہر کلام سیبویہ وصریح کلام جزولی ست کہ در حاشیہ سابق مذکور شد اما بر مذہب ابن حاجب این کہ مندوب بسبب تفجع برو مخصوص ست چنانکہ منادے مخصوص میباشد چون ہردو دریک امر عام شرکت دارد لہذا لفظ منادیٰ در مندوب استعمال یافت ١٢ رضی ٥٣ مراد از فعل لغوی ست کہ مصدر باشد نہ اصطلاحی ١٢ درایہ ٥٤ قوله من الزمان والمکان مراد از زمان ظرفیست کہ صلاحیت آمدن جواب متی داشتہ باشد ومکان جواب این ١٢ د ٥٥ قوله وکلہا منصوب الخ چنانکہ ناظمے در فارسی بنظم آورده قطعہ ظرف زمان مبہم ومحدود دان ٭ قابل نصب اند بتقدیر فی ٭ لیک مکانے کہ معین بود ٭ نیست درو چاره ز تحریر فی ٭ ١٢ ٥٦ قوله بتقدیر فی زیرا کہ فی اگر ملفوظ باشد جر خواہد داد کہ لغو کردن حروف جاره شائع نیست فائده فرق میان مقدر ومحذوف این کہ اگر اثر او در لفظ باقی باشد مقدر ست ورنہ محذوف ١٢ درایہ ٥٧ قوله وظروف المکان کذلک مبہم در تفسیر ظروف مکان کہ مبہم باشد اختلاف ست بعضے گفتند کہ او نکره ست واین وجہ ضعیف ست زیرا کہ مثل جلست خلفک وامامک بلا خلاف بنا بر ظرفیت منصوب ست ونکره نیست وبعضے گفتند کہ مکان مبہم عبارت ست ز غیر محصور چنانکہ در ظرف زمان واولیٰ ہمین ست پس احتراز شد از مقادیر ممسوح کہ مثل فرسخ ومیل باشد زیرا کہ در انتصاب اینہا بنا بر ظرفیت خلافے نیست کذا فی الرضی ١٢ ٥٨ قوله نحو جلست خلفک آه مثال مبہم یعنی خلف شامل ست چیزے را کہ مقابل پشت باشد تا انتہائے زمین ١٢

بیا اووا کما یقال یازیداه ووازیداه فوا مختصة بالمندوب ویا
یا برای الصاق ست نہ سببیت ١٢
مشترکة بین النداء والمندوب وحکمه فی الاعراب والبناء مثل
ای عبارت را شارح اعتبار کرده ١٢
حکم المنادی فصل المفعول فیه هو اسم ما وقع فعل
ثالث ١٢ ای شئی ١٢
الفاعل فیه من الزمان والمکان ویسمّٰی ظرفا وظروف الزمان
اضافت درین بیانیہ است ١٢
علی قسمین مبهم وهو ما لا یکون له حد معین کدهر وحین و
ای احدهما
محدود وهو ما یکون له حد معین کیوم ولیلة وشهر وسنة و
ای ثانیهما
کلها منصوب بتقدیر فی تقول صمت دهرا وسافرت شهرا ای
فی دهر وشهر وظروف المکان کذلک مبهم وهو منصوب
ای مثل ظروف الزمان علی قسمین ١٢ درایہ
ایضا بتقدیر فی نحو جلست خلفک وامامک ومحدود وهو

٥١ قوله بین النداء الخ در ندا لفظ یا مستعمل میشود یا بجہت شہرت یا بسبب اصل بودن او وہرگاه کہ در ندبہ استعمال پذیرد وقرینہ کہ الف باشد در ان خواہد بود ١٢ درایہ ٥٢ قوله مثل حکم المنادی این قول مقتضے آن ست کہ متفجع لہ غیر منادی باشد وظاہر کلام سیبویہ وصریح کلام جزولی آن کہ متفجع لہ منادی است وبر وجہ تفجع اختیار کرده است این را رضی گفتہ کہ عرب متفجع لہ را گویا زنده تصور کرده ندا نموده اند واو ہمچنین متفجع بہ را نیز ندا نموده اند مثل واویلاه وا ثبوراه واحزناه زیرا کہ معنے واحزناه مثلاً یا حزنی احضر فہذا وقتک ١٢

٥٩ قوله وہو ما لا یکون منصوبا آه وجہ منصوب بودن تمامی ظروف زمان واز ظروف مکان ظرف مکان مبہم بتقدیر فی این کہ چون ظرف زمان مبہم جزو فعل ست پس نصب او بلا واسطہ مثل مصدر صحیح خواہد بود وظرف زمان محدود بسبب شرکت او در ظرف زمان بودن بر ظرف زمان مبہم محمول ست وظرف مکان مبہم بعلت این کہ با زمان مبہم در وصف ابہام مشترک ست باقی ماند ظرف مکان محدود وگل کردن او بجہت اختلاف ذات ووصف بر زمان مبہم ممکن نیست وباوجود شرکت در ذات بر مکان مبہم محمول نگشتہ زیرا کہ ظرف مکان مبہم خود ١٢

ما لايكون منصوبا بتقدير في بل لابد من ذكر في فيه نحو

جلست في الدار وفي السوق وفي المسجد فصل المفعول

له هو اسم ما لاجله يقع الفعل المذكور قبله وينصب

بتقدير اللام نحو ضربته تاديبا اي للتاديب وقعدت عن الحرب

جبنا اي للجبن وعند الزجاج هو مصدر تقديره ادبته

تاديبا وجبنت جبنا فصل المفعول معه هو ما يذكر بعد

الواو بمعنى مع لمصاحبة معمول الفعل نحو جاء البرد والجبات

وجئت انا وزيدا اي مع الجبات ومع زيد فان كان الفعل

لفظا وجاز العطف يجوز فيه الوجهان النصب والرفع نحو

جئت انا وزيد وزيدا وان لم يجز العطف تعين النصب

نحو جئت وزيدا وان كان الفعل معنى وجاز العطف

ل قوله لاجله ـ یعنی برائے قصد تحصیل او یا بسبب وجود او ۱۲ شرح جامی ۲ه قوله المذکور ـ اے الملفوظ حقیقةً او حکماً پس درجواب کسے که پرسید لم ضربت زیداً داخل خواهد بود و اعجبنی التادیب خارج خواهد شد زیرا که فعلے که برائے تادیب واقع شده باو مذکور نیست ۱۲ درایه ۳ه قوله ضربته تادیبا آه بدان که مفعول له علت غائیه فعل یعنی سبب فعل فاعل سبب مفعول له بود چنانکه در مثال مذکور گاہے نه چنانکه در قعدت عن الحرب جبنا چه قعود در خارج سبب جبن نیست ۱۲ عبد الرحمٰن ۴ه قوله وقعدت عن الحرب جبنا ـ مثال مفعول له ست که فعل بسبب بودن او واقع شده سوال بجائے قعدت عن الحرب جبنا اگر حاربته شجاعة گفتے احسن بودے زیرا که مقام منازعت با زجاج واظهار جلادت ست جواب آوردن این مثال مقرون بذکر زجاج مقصود تنبیه است بر توهین مذهب زجاج باین تقریر که نشستم از استیفائے نظر در مفعول له در حالیکه کفایت کننده ام بظاهر دلیل بسبب جبن او واگر زجاج شجاع میبود نمے نشستم از توفیه مذکوره ـ درایه گوئیم اتحاد فاعل ومفعول له وفعل معلل به واقتران زمان هر دو برائے نصب مفعول له شرط ست وآن درین جا مفقود ۱۲ ۵ه قوله عند الزجاج ـ ومذهب زجاج مردود ست باین که از اطلاق این منصوب عرب علیت مے فهمند وبر طریق زجاج مفهوم نمے شود ۱۲ درایه ۶ه قوله هو مصدر الخ یعنے مفعول مطلق ست برائی نوع مغائر لفظ فعل بقرینة تادیبا وجبنا ۱۲ درایه ۷ه قوله لمصاحبة آه مراد از مصاحبت مشارکت معمول مع است با معمول فعل در وقت واحد پس زید در سرت وزیداً مشارک متکلم ست در سیر در یک وقت یعنی سیر هر دو معاً واقع شد و در سرت انا وزید بعطف زید در سیر مشارک متکلم ست لیکن بودن هر دو سیر در یک وقت لازم نیست ـ کذا فی الرضی ۸ه قوله معمول الفعل یعنی آن معمول خواه فاعل باشد مثل جاء البرد والجبات وخواه مفعول مثل کفاک وزیداً درهم ۱۲ درایه ۹ه مصدر مضاف سوی مفعول وذکر فاعل متروک ست ۱۲ ۱۰ه زیرا که جواز هر دو وجه را کدامی مانع نیست ۱۲

صاحتمند نباشد زیرا کہ بسیارے از افعال بدون مصاحبت وعلت نباشند وفعلے از احوال خالی نخواہد بود پس عکس مناسب باشد **جواب** حال اگرچہ از لوازم فعل ست لیکن تعلق او بذاتِ فعل نیست بلکہ باعتبار اینکہ یا ہیأت فاعل ست یا مفعول بہ پس فعل باعتبار ذات بجانب او محتاج نیست بخلاف مفعول لہٗ ومفعول معہٗ کہ اینہا تعلق بذات فعل دارند چہ اول علت فعل ست وثانی مصاحب معمول فعل پس اصل منصوبات باشند ۱۲ درایہ **۴۵** قولہ الحال بجہت استلزام حال نصب را وبسبب بودن او قریب تر سوئے فعل بر تمیز مقدم شد ۱۲

تعین العطف نحو ما لزید وعمرو وان لم یجز العطف تعین النصب نحو مالک وزیدا وما شانک وعمرا لان المعنی ما تصنع

فصل الحال لفظ یدل علی بیان ہیأۃ الفاعل او المفعول بہ او کلیہما نحو جاءنی زید راکبا وضربت زیدا مشدودا ولقیت عمرا راکبین وقد یکون الفاعل معنویا نحو زید فی الدار قائما لان معناہ زید استقر فی الدار قائما وکذا المفعول بہ نحو ہذا زید قائما فان معناہ المشار الیہ قائما ہو زید والعامل فی الحال فعل او معنی فعل والحال نکرۃ ابدا

۴۵ قولہ لفظ۔ اسم نگفت تا شامل بود مر حالے را کہ جملہ باشد ۱۲ **۴۶** قولہ ہیأۃ الخ از تمیز احتراز شد زیرا کہ تمیز بیان ذات فاعل وقت صدور فعل از دلالت مینماید واز صفت منعوت نیز زیرا کہ از ذات منعوت را مطلقاً بیان میکند ہیأت یعنی حالت خواہ بحسب تحقیق بود وآن حال متحققہ خواہد بود وخواہ باعتبار تقدیر وفرض وآن حال مقدرہ باشد مثل فادخلوہا خالدین یعنی سکونت دائمی در بہشت برائے مومنان وقت درآمدن شان دران مقدر ومفروض است ۱۲ **۴۷** قولہ الفاعل الخ فاعل ومفعول حقیقی باشد خواہ حکمی پس ایراد نخواہد شد مثل جئت انا وزیدا راکبین وضربت الضرب شدیدا چہ اول بسبب مصاحبت با فاعل فاعلِ حکمی ست وثانی بجہت بودن کلام در معنے احدثت الضرب مفعول بہ حکما وہمچنین حال از مضاف الیہ وقتیکہ مضاف فاعل باشد یا مفعول بہ و بر تقدیر حذف مضاف وآوردن مضاف الیہ بجائے او در معنی فعلے روند مثل بل نتبع ملۃ ابراہیم حنیفا وایحب احدکم ان یاکل لحم اخیہ میتا ۱۲ **۴۸** قولہ او المفعول بہ و دلالت حال بر مفاعیل دیگر سوائی مفعول بہ درست نیست زیرا کہ آنہا بنسبت مفعول بہ فضلہ ہستند ۱۲ درایہ

۴۱ قولہ تعین العطف۔ زیرا کہ بر عمل عامل معنوی بغیر حاجت وجوازِ وجہ دیگر محمول نخواہد شد و زمخشری گفتہ کہ عطف مختار ست متعین نیست ۱۲ درایہ **۴۲** قولہ مالک وزیدا الخ وجہ عدم جواز عطف درین ہر دو مثال این کہ عطف بر ضمیر مجرور بدون اعادہ جار درست نیست و اینجا جار باز نیاوردہ شد **سوال** عطف عمرا بر لفظ شان چرا نشد **جواب** خلاف مقصود میگشت زیرا کہ درین ہنگام معنے ماشانک وشان عمرو میگردید وسائل از شان ہر دو می پرسد از شان یکے ونفس دیگرے وانا آوردن دو مثال تنبیہ ست بر وجود فعل از حرف استفہام با جار مجرور واز حرف استفہام بہم ۱۲ درایہ **۴۳** قولہ فصل بدانکہ نحویان منصوبات را دو قسم ساختہ اند اصل وملحق مفاعیل پنجگانہ اصل ہستند وسوائے او ملحق **سوال** فعل نسبت مفعول لہٗ ومعہٗ سوئی حال زیادہ ترم

۴۹ قولہ او معنے فعل از معنے فعل اسم فاعل واسم مفعول وصفت مشبہ وافعل التفضیل ومصدر وظرف وجار ومجرور واسمای افعال وچیزے کہ از و معنے فعل مستنبط شود مثل حرف ندا وحرف تنبیہ واسمای اشارات وحرف تمنی وحرف ترجی وتشبیہ وغیرہ مراد ست ۱۲ درایہ **۵۰** قولہ والحال نکرۃ ابدا یعنی صورۃً باشد خواہ معنیً اول مثل اخذت المال کلا اگرچہ باعتبار معنے اخذت کل المال ست وثانی مثل ارسلہا العراک ومررت بہ وحدہ وطلبتہ جہدک وکلمتہ فاہ الٰی فی ای معترکۃ ومنفردا ومجتہدا ومشافہا ۱۲ **۵۱** وبجانب ترجیح نصب سوای مصنف ہمگنان رفتہ اند ۱۲

قوله فان كان ذو الحال نكرة۔ اى نكرة محضة زيرا كه اگر نكره محضه نباشد بلكه مخصوص بوصف يا اضافت يا نهى يا نفى يا استفهام باشد تقديم واجب نبود مثل مررت برجل عالم قائما ومررت بغلام رجل قائما شعر لا يركبن احد الى الاحجام * يوم الوغا متخوفا لحمام * وماجاءنى رجل راكبا ذيل اتاك فقير سائلا ١٢ درايه ۵۴ قوله تقديم الحال۔ اے المفرد زيرا كه هرگاه حال جمله باشد تقديم واجب نبود مثل جاءنى رجل وعلى كتفه سيف ١٢ درايه ۵۵ قوله وقد تكون الحال الخ زيرا كه حال حكم ست واحكام مفرد وجمله هردو مى آيد

۵۶ قوله جملة خبرية۔ زيرا كه انشائيه چنانكه صله وصفت نمے آيد حال هم نمے آيد ١٢ درايه ۵۷ قوله نحو جاءنى زيد آه مصنف دو مثال آورد براى آگاهى برين كه جمله كه حال واقع ميشود اسميه و فعليه هردو بود وانا آوردن واو در مثال اول سند ثانى تنبيه ست برين كه جمله اسميه هرگاه حال آيد واو لازم بود ١٢ ش ۵۸ قوله انبه سازين قول اشارة است بجانب اين كه هر يك از تنبيه و اشاره در معنے فعليه مستقل ست ١٢ ش ۵۹ قوله وقد يحذف العامل آه چون جواز حذف هر سه قسم عامل حال كه فعل و شابه فعل و معنے او باشد مقصود مصنف ست لهذا وقد يحذف الفعل نگفت كه از و تخصيص حذف فعل و شابه فعل مفهوم ميشد والهلال طالعا اى هذا الهلال طالعا مثال حذف عامل حال كه معنے فعل ست ١٢ د ۶٠ قوله قرينة يعنى وقت موجود بودن قرينه خواه حاليه باشد خواه مقاليه مثال اول در كتاب و مثال ثانى كريمه أَيَحْسَبُ الْإِنسَانُ أَلَّن نَّجْمَعَ عِظَامَهُ بَلَىٰ قَادِرِينَ اى نجمعها قادرين ١٢ شرح ۶١ قوله التمييز و تبيين و تفسير و مميز بكسر تحتانيه نيز نام دارد و در تمييز چون اصل نصب ست اگرچه گاهے مجرور هم مى آيد از منصوبات شمرده شد ١٢ درايه ۶٢ قوله هو نكرة۔ تمييز معرفه نمى باشد واين مذهب بصريه است زيرا كه مقصود از تمييز كه رفع ابهام باشد از نكره حاصل ست و همان اصل ست لهذا اگر معرفه بود تعريف ضائع خواهد بود وكوفيه تعريف جائز دارند و بصريه سَفِهَ نَفْسَهُ را كه كوفيه بآن تمسك كرده اند بر نزع خافض حمل ميكنند كذا فى المنهل ١٢ ۶٣ قوله ما فيه ابهام اے ابهام مستقر يعنى ابهام ثابت و راسخ در معنے موضوع له از ين جهت كه موضوع له است اكنون احتراز شد از جاريه كه در مثل رأيت عينا جارية واقع است زيرا كه او نكره و واقع ابهام ست كه بسبب استعمال باعتبار تعدد موضوع له پيدا شده نه ابهام را كه در موضوع له ثابت و راسخ ست ١٢ فى ۶۴ كجهت بودن

وذو الحالِ معرفةٌ غالبًا كما رأيتَ في الأمثلةِ المذكورةِ فإنْ كانَ ذو الحالِ نكرةً يجبُ تقديمُ الحالِ عليه نحو جاءني راكبًا رجلٌ لئلّا تلتبسَ بالصفةِ في حالةِ النصبِ في مثلِ قولكَ رأيتُ رجلًا راكبًا وقد تكونُ الحالُ جملةً خبريّةً نحو جاءني زيدٌ وغلامُه راكبٌ أو ركبَ غلامُه ومثالُ ما كانَ عاملُها معنى الفعلِ نحو هذا زيدٌ قائمًا معناه أُنبِّهُ وأُشيرُ وقد يُحذفُ العاملُ لقيامِ قرينةٍ كما تقولُ للمسافرِ سالمًا غانمًا أي ترجعُ سالمًا غانمًا

فصل

التمييزُ هو نكرةٌ تُذكرُ بعدَ مقدارٍ من عددٍ أو كيلٍ أو وزنٍ أو مساحةٍ أو غيرِ ذلكَ ممّا فيه إبهامٌ ترفعُ ذلكَ الإبهامَ نحو عندي عشرونَ درهمًا وقفيزانِ بُرًّا و

۵٢ قوله معرفة۔ زيرا كه ذو الحال از روى معنى محكوم عليه است پس اصل اين ست كه مثل مبتدا معرفه باشد ١٢ درايه ۵٣ قوله غالبا ظرف است اى يتعرف ذو الحال فى غالب الاستعمالات يا صفت مصدر يا زمان محذوف ست اى يتعرف ذو الحال معرفة غالبا او زمانا غالبا ١٢ درايه

۵٣ چيزے عم جمله خبر از ذو الحال از روى معنے ١٢ فى ۶٠ غانما صفت سالما يا حال بعد حال اى ايت سالما غانما ١٢

۵۱ قوله هٰذا خاتم باعتبار جنس مبہم تام بتنوین ست ۱۲ ۵۲ قوله وفیه الخفض اکثر۔ یعنی در تمیز از غیر مقدار جر اکثر ست بنسبت نصب زیراکہ در خفض بسبب سقوط تنوین از جہت اضافت با وجود حصول مقصود مثل

مَنَوَانِ سَمْنًا وَجَرِيبَانِ قُطْنًا وَعَلَى التَّمْرَةِ مِثْلُهَا زُبْدًا وَقَدْ
يَكُونُ عَنْ غَيْرِ مِقْدَارٍ نَحْوُ هٰذَا خَاتَمٌ حَدِيدًا وَسِوَارٌ ذَهَبًا
وَفِيهِ الْخَفْضُ أَكْثَرُ وَقَدْ يَقَعُ بَعْدَ الْجُمْلَةِ لِرَفْعِ الْإِبْهَامِ عَنْ
نِسْبَتِهَا نَحْوُ طَابَ زَيْدٌ نَفْسًا وَعِلْمًا وَأَبًا فَصْلٌ الْمُسْتَثْنٰى لَفْظٌ
يُذْكَرُ بَعْدَ إِلَّا وَأَخَوَاتِهَا لِيُعْلَمَ أَنَّهُ لَا يُنْسَبُ إِلَيْهِ مَا نُسِبَ إِلَى مَا قَبْلَهَا
وَهُوَ عَلَى قِسْمَيْنِ مُتَّصِلٌ وَهُوَ مَا أُخْرِجَ عَنْ مُتَعَدِّدٍ بِإِلَّا وَأَخَوَاتِهَا
نَحْوُ جَاءَنِي الْقَوْمُ إِلَّا زَيْدًا وَمُنْقَطِعٌ وَهُوَ الْمَذْكُورُ بَعْدَ إِلَّا وَ
أَخَوَاتِهَا غَيْرَ مُخْرَجٍ عَنْ مُتَعَدِّدٍ لِعَدَمِ دُخُولِهِ فِي الْمُسْتَثْنٰى مِنْهُ نَحْوُ
جَاءَنِي الْقَوْمُ إِلَّا حِمَارًا وَاعْلَمْ أَنَّ إِعْرَابَ الْمُسْتَثْنٰى عَلَى أَرْبَعَةِ أَقْسَامٍ
فَإِنْ كَانَ مُتَّصِلًا وَقَعَ بَعْدَ إِلَّا فِي كَلَامٍ مُوجَبٍ أَوْ مُنْقَطِعًا
كَمَا مَرَّ أَوْ مُقَدَّمًا عَلَى الْمُسْتَثْنٰى مِنْهُ نَحْوُ مَا جَاءَنِي إِلَّا زَيْدًا أَحَدٌ

سابق خفت حاصل میشود خصوصاً در غیر مقدار کہ ابہامش مثل مقدار نیست واین وقتے ست کہ اسم غیر مقدار بجہت صناعت متغیر شدہ باشد اما وقتے کہ اسم او بسبب صناعت متغیر نہ گردد مثل قطعۃ ذہب وقلیل فضۃ کہ دران بجز خفض جائز نیست کذا فی المنہل ۱۲ ۵۳ قوله اخواتہا اے اشباہ الا مثل خلا ولیس و لا یکون وغیر وسوے وغیر ذلک ۱۲ ۵۴ قوله متصل۔ چون متصل اصل ست بر منقطع مقدم شد ۱۲ ۵۵ قوله عن متعدد۔ باین طریق کہ مستثنے قرینہ باشد کہ سائر متعدد مراد نیست ۱۲ ۵۶ قوله فی المستثنے منہ۔ خواہ مستثنے از جنس مستثنے منہ باشد مثل جاءنی القوم الا زیدا وقتیکہ مراد از قوم جماعت خالی از زید باشد و خواہ از جنس او نباشد مثل جاءنی الخ ۱۲ درایہ ۵۷ قوله متصلا الخ چون اعراب قسم اول شش گونہ باشد در تفصیل ہر یک بقول متصلا الخ شروع نمود ۱۲ درایہ ۵۸ قوله بعد الا۔ لا بعد اخواتہا مثل غیر وغیر ذلک فانہ یکون بعدہ مخفوضا لا منصوبا کما سیجئ ۱۲ ۵۹ قوله کلام موجب در ین جا مراد از کلام موجب کلام تام ست پس مثل قرئی الا یوم کذا بصیغۂ مجہول ورفع یوم داخل نخواہد شد زیراکہ مثال مذکور اگرچہ کلام موجب اصطلاحیست یعنی درو نفی ونہی واستفہام نیست مگر غیر تام ست ۱۲ ۶۰ قوله او منقطعا۔ در کلام موجب اصطلاحی باشد یا در غیر او ۱۲ ۶۱ پس زید از متعدد کہ قوم باشد خارج کردہ شد ۱۲ درایہ ۴۴

منصوب نحو جاء القوم خلا بعضهم زیداً و عدا بعضهم زیداً اگرچه خلا باعتبار اصل خود لازم ست و متعدی نمیشود مگر در استثناء و نزد بعضے ہر دو حرف جر ست
شرح یوسفیہ **۳ے** قولہ کان منصوباً اے جمیع اقسام مذکورہ و جوباً منصوب خواہند شد نصب سا اول بجہت این کہ با مفعول
بودن مشابہت دارند و نصب مستثنیٰ بعد خلا و عدا نزد اکثر بسبب این کہ مفعول بہ ہر دو فعل مذکورست و نصب مفعول بہ واجب
مدخول ما خلا و ما عدا بعلت این کہ ما در این دو مصدریہ است و مدخول ماجز فعل نباشد پس خلا و عدا فعل باشند و فاعل ہر دو مضمر و

مستثنیٰ مفعول بہ و ہر دو در کلام بنا بر
ظرفیت در محل نصب باشند پس معنی جاءنی
القوم ما خلا زیداً و ما عدا عمراً وقت خلوہم
ای خلوہم من زید و وقت مجاوزتہم
ای مجاوزتہم عن عمرو و لیکن نصب
پس لیس و لا یکون زیرا کہ ہر دو از افعال
ناقصہ نواصب خبر ہستند پس ما بعد
اینہا منصوب بنا بر خبر بودن خواہد بود و
اسم اینہا در باب استثناء ہمیشہ مضمر خواہد شد
بدان کہ این افعال در مستثنیٰ متصل
غیر مفرغ مستعمل میشوند و متصرف نمی
باشند زیرا کہ قائم مقام الا می آیند و آن
متصرف نیست ۱۲ یوسفیہ و درایہ **۴ے**
قولہ والمستثنیٰ منہ مذکور الخ برائے جواز بدل
دیگر شرطہاست کہ مصنف ذکر نفرمودہ
یکے بودن مستثنیٰ متصل بالا دوم مقدم
نبودن بر مستثنیٰ منہ سوم نہ آوردن کلام در
جواب کلامیکہ استثناء را متضمن ست
مثل ما قام القوم الا زیداً در جواب کسے کہ گوید
قام القوم الا زیداً زیرا کہ درین جا بقصد
مطابقت میان ہر دو کلام نصب بہتر
ست چہارم مستثنیٰ متراخی نباشد مثل
ما جاءنی احد حین کنت جالساً الا زید ۱۲ درایہ
۵ے قولہ مفرغاً۔ وجہ تسمیہ بمفرغ اینکہ
برائے مستثنیٰ عامل را از مستثنیٰ منہ
فراغت دادہ شد پس مراد از مفرغ مفرغ
لہ است چنانکہ از مشترک مشترک فیہ
۱۲ شرح **۶ے** قولہ سوے بکسر سین
و ضم آن بالقصر و بفتح سین و کسر آن
بالمد ۱۲ ش **۷ے** قولہ وحاشا عند الاکثر

او كان بعد خلا وعدا عند الاكثر او بعد ما خلا وما عدا وليس
ولا يكون نحو جاءني القوم خلا زيدًا الخ كان منصوبًا وان كان
بعد الا في كلام غير موجب وهو كل كلام يكون فيه نفي ونهي
واستفهام والمستثنى منه مذكور يجوز فيه الوجهان النصب
والبدل عما قبلها نحو ما جاءني احد الا زيدًا والا زيدٌ وان كان
مفرغًا بان يكون بعد الا في كلام غير موجب والمستثنى منه
غير مذكور كان اعرابه بحسب العوامل تقول ما جاءني الا زيدٌ
وما رأيت الا زيدًا وما مررت الا بزيد وان كان بعد غير وسوى
وسواء وحاشا عند الاكثر كان مجرورًا نحو جاءني القوم غير زيدٍ
وسوى زيدٍ وسواء زيدٍ وحاشا زيدٍ واعلم ان اعراب غير

لے قولہ او کان بازآوردن لفظ کان اشارتست
بآن کہ سابق کہ الا مذکور شد اتفاقاً حرف استثناست

وخلا وغیرہ مختلف فیہ ۱۲ **۲ے** قولہ عند الاکثر زیرا کہ
ہر دو فعل ماضی اند و فاعل مضمر و ما بعد ہر دو مفعول بہ

کان مجروراً۔ یعنی مجرور خواہد بود باضافت یا بحرف جر زیرا کہ حاشا نزد اکثر نحات حرف جرست و مبرد بحاشا اجازت نصب دادہ بنا برین کہ او
فعل متعدی ست و فاعل او مضمر و معنے آن براءۃ المستثنیٰ عما نسب الے المستثنیٰ منہ مثل ضرب القوم عمراً حاشا زیداً ای برأ اللہ تعالیٰ عن
ضرب القوم و ازین جاست انچہ در دعائے ماثورہ آمدہ است اللہم اغفر لی و لمن سمع دعائی حاشا الشیطان ۱۲ یوسفیہ درایہ **۸ے** قولہ کان مجروراً زیرا کہ
غیر و سوا اسماء مضاف سوے ما بعد خود ہستند پس ما بعد اینہا مجرور خواہد بود و پس حاشا بسبب اکثر در استعمال حرف جرست و فعل نیست ۱۲ درایہ

معرب بودن غیر ما اعراب مستثنیٰ اینکہ ہر گاہ مستثنیٰ بجہت مضاف الیہ بودن از غیر مجرور شد اعراب مستثنیٰ بجانب غیر انتقال نمود و باوجود بودن غیر بمعنے حرف مبنی نہ شد زیراکہ مانع بنا کہ اضافت باشد موجود ست ۱۲ درایہ مع زیادۃ **۵۲** قولہ لفظۃ غیر موضوعۃ للصفۃ لا للاستثناء زیراکہ غیر بمعنے مغایرست واستعمال او بمعنے مغایر یا در ذوات باشد مثل مررت برجل غیر زید و فرمود اللہ تعالے بواد غیر ذی زرع و یا در صفات مثل دخلت بوجہ غیر الوجہ الذی دخلت بہ ۱۲ درایہ **۵۳** قولہ وقد تستعمل للاستثناء بسبب حمل غیر بر الا بر خلاف اصل و آن بجہت اشتراک ہر دو در مغایر بودن ما بعد برائے ما قبل وغیر ہر گاہ برائے وصف باشد مستثنیٰ داخل مستثنیٰ منہ نبود مثل جاءنی القوم غیر اصحابک بالرفع برین تقدیر اصحاب من جملہ قوم نیست و حینیکہ برائے استثناء بود مستثنیٰ داخل مستثنیٰ منہ باشد برین تقدیر لفظ اصحاب در مثال مذکور منصوب و من جملہ قوم بود و ازین جاست قول عرب کہ گویند لفلان علی درہم غیر دانق برفع مراد از ان درہم تام باشد زیراکہ مراد تقدیر درہم لا دانق خواہد بود و بنصب درہم ناقص مقصود بود زیراکہ تقدیرش درہم الا دانق باشد ۱۲ ابو سفیہ و درایہ **۵۴** قولہ موضوعۃ للاستثناء لا للصفۃ زیراکہ الا حرف ست و اصل در حرف اینکہ صفت نباشد ۱۲ د **۵۵** قولہ وقد تستعمل للصفۃ زیراکہ معنے استثناء و صفت ہر دو متقارب یکدیگر ہستند پس استعمال یکی بجائے دیگر جائز شد لیکن استعمال الا در صفت وقت تعذر استثناء باشد کما فی قولہ تعالے الخ ۱۲ درایہ **۵۶** قولہ لو کان الخ یعنے آن کہ سوائے خدائے یگانہ کہ پیدا کنندۂ آسمانہا و زمین ست اگر دیگر ایشان معبودان دیگر بودندے بسبب تنازع و مزاحمت یکے مر دیگری را این ہر دو برین نظام نماندے چنانکہ اصول مقررست ۱۲ درایہ **۵۷** قولہ ای غیر اللہ و وجہ استعمال الا در صفت اینکہ بر مذہب محققین استثناء از جمع منکور جائز نیست زیراکہ دران عموم نیست کہ دران مستثنیٰ داخل گردد ۱۲ درایہ **۵۸** قولہ وکذلک الخ یعنی چنانکہ در کریمہ سابقہ استعمال الا در صفت ست ہمچنین در کلمۂ طیب نیز و وجہش این کہ ہر دو قسم استثناء درین کلمہ متعذرست متصل بسبب این کہ از الہ حق مراد باشد تا کہ اللہ دران داخل بود و پس ازان استثناء کردہ اند و منقطع بعلت این کہ از الہ باطلہ مراد باشد پس از نفی یا طلا نفی محقق لازم نیاید و توحید مطلوب از دست رود ۱۲ درایہ **۵۹** قولہ بعد دخولہا ای بعد درود اینہا برائے عمل بر جزئے کہ وارد شدہ اند بر دو ۱۲ **عہ** لے کان واخواتہا ۱۲

کاعراب المستثنیٰ بالّا تقول جاءنی القوم غیر زید و غیر حمار

مثال کلام موجب — مثال مستثنیٰ منقطع

وماجاءنی غیر زید القوم وماجاءنی احد غیر زید و غیر زید

مثال مستثنیٰ مقدم ۱۲ — مثال کلام غیر موجب

وماجاءنی غیر زید ومارأیت غیر زید ومامررت بغیر زید و

مثال کلام غیر موجب مستثنیٰ منہ بغیر مذکور ۱۲

اعلم ان لفظۃ غیر موضوعۃ للصفۃ وقد تستعمل للاستثناء

کما ان لفظۃ الّا موضوعۃ للاستثناء وقد تستعمل

للصفۃ کما فی قولہ تعالیٰ لو کان فیہما الہۃ الّا اللہ

لفسدتا ای غیر اللہ وکذلک قولک لا الہ الّا اللہ

ای لخرجتا عن الانتظام ۱۲ ش — ای غیر اللہ ۱۲

فصل خبر کان واخواتہا ہو المسند بعد دخولہا نحو

ای ناسخ ۱۲ — ای اشباہ لفظۃ کان ۱۲ درایہ

کان زید قائماً وحکمہ کحکم خبر المبتدأ الّا انہ یجوز

تقدیمہ علی اسمائہا مع کونہ معرفۃ بخلاف خبر المبتدأ

---

۵۱ قولہ کاعراب المستثنیٰ بالّا یعنی اعراب غیر مثل اعراب مستثنیٰ بالّا میباشد برحسب تفصیل مذکور و آن وجوب نصب غیر در مستثنیٰ متصل از کلام موجب و مستثنیٰ منقطع و مقدم و جواز نصب غیر و بدل در کلام غیر موجب تام و اعراب غیر حسب عوامل در مستثنیٰ مفرغ و مثال ہر یک در متن مذکورست و وجہ م

منصوب وشرط عمل ان كان قميصه قد من دبره ١٢ درايه ـه٢ قوله المنصوب بلا التي آه. فرق ميان لاي نفي جنس ولا بمعنى ليس آنست كه اول براي نفي ماهيت باشد وثاني براي نفي فردي از ماهيت مثلا هرگاه گوئي لا رجل في الدار بلاي نفي جنس معنى آن نيست جنس مرد در خانه پس درين قول هنگام نبودن يك مرد يا دو مرد يا سه مرد يا زياده ازان در خانه صحيح خواهد بود بخلاف لا رجلٌ في الدار بلا بمعنى ليس زيرا كه معنى آن نيست يك مرد در خانه درين هنگام بودن دو مرد يا سه مرد يا زياده ازان در خانه صحيح باشد ١٢ ش ـه٣ قوله فان كان الخ

نحو كان القائمُ زيدٌ فصلٌ اسمُ انَّ واخواتها هو المسندُ اليه بعد دخولها نحو انَّ زيدًا قائمٌ فصلٌ المنصوبُ بلا التي لنفي الجنس هو المسند اليه بعد دخولها يليها نكرةً مضافةً نحو لا غلامَ رجلٍ في الدار او مشابهًا لها نحو لا عشرين درهمًا في الكيس فان كان بعدها نكرةً مفردةً تُبنى على الفتح نحو لا رجلَ في الدار وان كان معرفةً او نكرةً مفصولًا بينه وبين لا كان مرفوعًا ويجب تكرير لا مع اسمٍ آخر تقول لا زيدٌ في الدار ولا عمرٌو ولا فيها رجلٌ ولا امرأةٌ ويجوز في مثل لا حولَ ولا قوةَ الا بالله خمسةُ اوجهٍ فتحُهما ورفعُهما وفتحُ الاول ونصبُ الثاني وفتحُ الاول ورفعُ الثاني ورفعُ الاول وفتحُ الثاني وقد يُحذف اسمُ

چون از تعريف منصوب بلا فارغ شد در فوائد قيود مذكوره در تعريف شروع نمود و گفت فان كان بعدها الخ ١٢ درايه ـه٤ قوله تبنى على الفتح اي في المفرد وعلى الياء في المثنى وعلى الواو في الجمع نحو لا غلامين لك ولا مسلمين لك ١٢ ـه٥ قوله في مثل لا حول آه يعني در تركيبي كه لا مكرر باشد بسبيل عطف وما بعد هر دو نكره بغير فصل بود دران پنج وجه باعتبار لفظ جائز ست وتقديرش لا حول لنا عن المعاصي الا بعصمة الله ولا قوة لنا على الطاعة الا بعصمة الله وتوفيقه ومعنى آن نيست برگشتن از گناه ما را ونيست توانائي ما را بر بندگي مگر بنگاه داشتن خدا وتوفيق وي ١٢ ـه٦ قوله فتحهما آه يعني اول فتح هر دو بنا بر آنكه لا در هر دو جا براي نفي جنس باشد ولا قوة معطوف بر لا حول بعطف مفرد بر مفرد وخبر هر دو محذوف اي لا حولَ ولا قوةَ موجود الا بالله ١٢ شرح يوسفيه ـه٧ قوله ورفعهما اي الثاني رفعهما ودرين صورت حول مبتدا وقوة عطف بر او از قبيل عطف جمله بر جمله و بالله خبر او وبسبب استغنا از خبر جمله ثانيه خبر جمله اولى محذوف ست يا عطف مفرد بر مفرد وخبر هر دو محذوف اي موجودان ودرين هر دو تقدير لا عامل نخواهد بود ١٢ ـه٨ قوله فتح الاول ونصب الثاني اي الثالث فتح الاول آه زيرا كه لاي اول براي نفي جنس وثاني زائده براي تاكيد نفي است وثاني معطوف بر اول پس ثاني منصوب گرديد بسبب محمول بودن ثاني بر لفظ اول بجهت مشابهت حركت ثاني حركت اعراب را وجائزست براي هر دو يك خبر مقدر نموده شود ونيز براي هر يك خبر جداگانه ١٢ ش ـه٩ قوله فتح الاول آه اي الرابع فتح الاول آه زيرا كه لاي اول براي نفي جنس وثاني زائد ست وثاني معطوف ست بر محل اول زيرا كه مرفوع بابتداست از قبيل عطف مفرد بر مفرد براي هر دو يك خبر مقدر خواهند كرد يا عطف جمله بر جمله پس آنگاه هر دو خبر جداگانه مقدر خواهد بود ١٢ ـه١٠ قوله ورفع الاول - اي الخامس رفع آه زيرا كه لاي اول بمعنى ليس وآن ضعيف ست چه عمل لا بمعنى ليس قليل ست ولاي ثانيه براي نفي جنس وجائزست رفع اول بنا بر الغاء عمل ١٢ ع

ـه١ قوله نحو كان القائم زيد - واين وقتيست كه در هر دو يا يكي اعراب لفظي باشد مثل كان هذا زيد و هرگاه كه در هر دو اعراب تقديري باشد مثل كانت الحبلى العسكري اول براي اسميت باشد وثاني براي خبريت بدانكه خبر كان فعل ماضي نبود كه كان خود بر آن دلالت ميكند مگر وقت بودن قد مثل كان قد قعد ماوقت ١٢ م

ه تكرار لا اين بنا بر توجيه اول متعين ست بعطف جمله بر جمله اي لا حول الا بالله وبنا بر توجيه ثاني احتمال دارد كه از قبيل عطف مفرد بر مفرد

۵۱ قوله نحو لا علیک۔ و قرینه درین جا آمدن لا بر حرف ست و این کلام گفته میشود برائی تسلی کسے که از چیزے ترسناک باشد ۱۲ درایه ۵۲ قوله او تقدم آه او تقدم ما لیس بظرف علی الاسم المتقدم علی الخبر نحو ما عمرا زید ضارب بخلاف ما اذا کان ظرفا نحو قوله تعالیٰ فما منکم من احد عنه حاجزین ۱۲ درایه شرح ہدایۃ النحو ۵۳ قوله ان الخ زده بعد ما ان اُدرت نزد کوفیان نافیه برائی تاکید نفی و رنه نفی بر نفی اثبات میشود ۱۲ درایه ۵۴ قوله بطل العمل ای باطل شود عمل ما در صورت اول بجهت بطلان مشابهت ما بلیس بسبب انتقاض نفی بالا و در ثانی بسبب ضعف هر دو عامل پس در حالت تصرف عمل نه خواهند کرد و در ثالث بعلت آمدن فصل میان ما و معمول او و ضعف او در عمل ۱۲ یوسفیه و درایه ۵۵ قوله بذا ای بودن خبر منصوب بعد در آمدن ما و لا ۱۲ ۵۶ قوله مهفهف آه واو بمعنی رب مهفهف باریک میان و بسکر وای جلد و چالاک بهتدی بچه تیلا انتسب امر از انتساب نسبت داشتن قتل کشتن محب اسم فاعل از احباب بکسر اول دوست داشتن و برگزیدن و حرام ناشایست و نارو معنی بیت اینکه بسے از باریک میان و چالاک مانند شاخ کر عبارت از محبوب ست گفتم برائی و نسبت بنه یعنی بیان کن نژاد خود در جواب او که نزد من کشتن عاشق ناشایست و نارو نباشد لے از مفهوم کلام که ایشان روا دارند قتل عاشق را و ضمنا نژاد خود را بیان کرد که از بنی تمیم هستم چه حرام را که مسند پس ما است برفع خواند و عمل ما در ان ثابت نگذاشت ۔ یوسفیه و بعضے افاضل گفته اند که انتساب را بمعنی میل و رجوع حمل کنند پس معنی انیست رجوع کن سوئی من برائی وصال و از فراق مرا مکش زیرا که قتل نفس ناحق حرام ست جواب داد ما قتل المحب الخ یعنی اگر در محبت کشته خواهی شد بر من گناهے نیست چرا که بسیارے از دوستان در محبت گشته میشود ۱۲ درایه ۵۶ این شعر در بحر کامل مضمر مقطوع ست ارکانش متفاعلن مستفعلن متفاعلن متفاعلن مستفعلن فعلاتن انتسب بوقف و حرام باشباع ضمه میم هذا هو الصحیح موافقا للقواعد العروض و مطابقا لما رواه بعض الثقات عن استاذه المولوی اوحد الدین البلگرامی رحمه الله ۱۲ ۵۷ قوله الاسماء المجرورة - ای الاصلیة پس ایراد کے نه خواهد شد بکفیٰ بالله و بحسبک درهم و ما جاءنی من احد بایکه اینها مجرور هستند و سوئی ایشان چیزے بواسطه حرف جر منسوب نیست زیرا که اینها ملحق بمجرورات هستند و کلام ما در مجرورات اصلیه است ۱۲ ۵۸ قوله جار و مجرور۔ زوزنی از رضی نقل کرده که سیبویه مجرور و حرف جر لفظا را مضاف الیه نام نهاد و آن خلاف اصطلاح مشهور ست زیرا که از مضاف الیه مجرور بحرف جر تقدیری مراد باشد لیکن از روئی لغت درست ست زیرا که بسوی مجرور بواسطه

لا القرینة نحو لا علیک ای لا بأس علیک فصل خبر ما و

لا المشبهتین بلیس هو المسند بعد دخولهما نحو ما زید قائما

ولا رجل حاضرا وان وقع الخبر بعد الا نحو ما زید الا قائم او تقدم

الخبر علی الاسم نحو ما قائم زید او زیدت ان بعد ما نحو ما ان زید

قائم بطل العمل کما رأیت فی الامثلة وهذه لغة اهل الحجاز اما

بنو تمیم فلا یعملونهما اصلا قال الشاعر عن لسان بنی تمیم

شعر ومهفهف کالغصن قلت له انتسب فاجاب ما

قتل المحب حرام برفع حرام المقصد الثالث فی المجرورات

الاسماء المجرورة هی المضاف الیه فقط وهو کل اسم نسب الیه

شئ بواسطة حرف الجر لفظا نحو مررت بزید ویعبر عن هذا

الترکیب فی الاصطلاح بانه جار ومجرور او تقدیرا نحو غلام

[illegible]

له قوله تجريد المضاف ـ تجريد حقيقةً باشد يا حكماً مثل الحسن الوجه زيراكه ضمير مضاف اليه فاعل كه قائم مقام تنوين ست بسبب اضافت محذوف شده درايه ۲ه قوله عن التنوين ـ تنوين لفظاً باشد يا تقديراً مثل حواج بيت الله كه تنوين حواج تقديري ست ۱۲ درايه ۳ه قوله واعلم الخ چون تعريف مضاف اليه دو قسم بودن اضافت معلوم شد يكي آن كه دو حرف جر ملفوظ باشد دوم آن كه در و حرف جر مقدر بود و بحث قسم اول قليل بود و بحث ثاني كثير لهذا بيان قسم اول را موقوف بر بحث حرف داشت و بيان قسم ثاني را شروع نمود ۱۲ درايه ۳ه قوله اعلم كلمه ايست كه وقت بيان مهم جد مر براي تنبيه مخاطب گفته ميشود ۴ه قوله معنوية منسوب بمعنے زيراكه اين اضافت معني كه تعريف يا تخصيص باشد در مضاف افادت مينمايد و حقيقيه نيز نام دارد و بهمين جهت بر لفظيه مقدم آورد كه آن غير حقيقيه است ۵ه قوله فهي ان يكون المضاف آه و شرط او تنكير مضاف ست هرگاه معرفه باشد پس اگر معرف باللام بود لام محذوف ميشود و اگر علم باشد نكره ميكنند باين طريق كه مضاف يكے از مجموع آن كسانيست كه باين نام ناميده شده اند و وجه تنكير مضاف اين كه معرفه اگر بجانب نكره مضاف شود طلب ادنے كه تخصيص باشد با وصف حصول اعلى كه تعريف ست لازم آيد و اگر بجانب معرفه مضاف بود تحصيل حاصل لازم آيد و اضافت ضائع شود چراكه هيچيك از تعريف و تخصيص را مفيد نيست ۱۲ ۶ه قوله غير صفة مضافة الى معمولها اشاره است باين كه مضاف يا صفت نباشد بلكه اسم جامد باشد مثل غلام زيد يا صفت باشد ليكن مضاف سوى غير معمول خود مثل كريم البلد بلد معمول كريم نيست زيراكه كرم البلد گفتن درست نيست بل كرم من في البلد گفته ميشود ۱۲ درايه ۷ه قوله اما بمعنى اللام آه حاصل آنكه مضاف اليه يا مباين مضاف است يا نه بر تقدير اول اگر براے مضاف ظرف ست اضافت بمعني في باشد ورنه بمعني لام در تقدير ثاني يا مساوي مضاف ست مثل ليث اسد يا اعم مطلق مثل احد اليوم كه يوم شامل ست ايام را كه غير يوم الاحد

زيدٍ تقديرُه غلامٌ لزيدٍ ويُعبّر عنه في الاصطلاح بانه مضافٌ
ومضافٌ اليه ويجب تجريدُ المضافِ عن التنوين او ما يقوم
اي لاجل الاضافة ۱۲
مقامَه وهو نونُ التثنية والجمع نحو جاءني غلامُ زيدٍ وغلاما
اي وضع مقامه — اسم جمع السلامة ۱۲
زيدٍ ومسلمو مصرٍ واعلم انّ الاضافة على قسمين معنوية
ولفظية اما المعنوية فهي ان يكون المضافُ غيرَ صفةٍ
اي ثابتة في اللفظ دون المعنى ۱۲ — اي علامتها
مضافةٍ الى معمولها وهي اما بمعنى اللام نحو غلامُ زيدٍ او
كائنة ۱۲
بمعنى من نحو خاتمُ فضةٍ او بمعنى في نحو صلوةُ الليل و
اي من بيانية در آنكه مضاف اليه از جنس مضاف باشد ۱۲ — اے هرگاه مضاف اليه ظرف مضاف باشد ۱۲
فائدةُ هذه الاضافة تعريفُ المضافِ ان أضيف الى معرفةٍ
كما مرّ او تخصيصُه ان أضيف الى نكرةٍ كغلامِ رجلٍ واما
اي قلت شركة ۱۲
اللفظية فهي ان يكون المضافُ صفةً مضافةً الى معمولها
اي علامتها ۱۲ — اي اسم فاعل ومفعول وصفة مشبه ۱۲
وهي في تقدير الانفصال نحو ضاربُ زيدٍ وحسنُ الوجه و

... باشد و تعيين وقت اضافت بر بنا دخول لام ممنوع نيست آرے اگر مضاف بما ثلث با مغايرت يا شابهت با مضاف اليه شهرت ست برين هر دو تقدير اضافت ممتنع ست و يا اخص مطلق ست مثل يوم الاحد كه مراد از احد اليوم الاحد ست و علم الفقه و شجر الاراك درين هنگام نيز اين اضافت بمعني لام باشد و يا اخص من وجه برين تقدير اگر مضاف اليه اصل براي مضاف ست اضافت بمعني من باشد ورنه نيز بمعني لام بود پس اضافت خاتم بجانب فضه بيانيه و اضافت فضه بجانب خاتم بمعني لام چنانكه گفته ميشود فضة خاتمك خير من فضة خاتمي ۱۲ شرح جامي ۸ه فيما لم يكن المضاف اليه من جنس المضاف لا ظرفه ۱۲ د ۹ه قوله تعريف المضاف الخ مگر اسمائيكه توغل در ابهام دارند مثل غير و نظير و شبه و سوي اگرچه بجانب معرفه مضاف باضافت معنوي شوند

۱ قوله فی اللفظ. اشارة بتعمیم تخفیف ست ای تخفیف در لفظ متکلم باشد و آن یا در لفظ مضاف باشد فقط مثل حذف تنوین از لفظ ضارب در ضارب زید و سقوط نون از ضاربان در ضارب عمرو یا در لفظ مضاف الیه فقط مثل حذف ضمیر از لفظ الغلام و استتارا و در لفظ قائم در ترکیب القائم الغلام و یا در مضاف و مضاف الیه هر دو مثل حذف تنوین از لفظ قائم و حذف ضمیر از لفظ غلام و استتار آن در قائم در ترکیب زید قائم الغلام ۱۲ ۲ قوله اسکنت الیاء. در تقدیم قوله اسکنت الیاء اشعار ست بر آنکه مختار مصنف سکون ست ۱۲ درایه ۳ این عبارت در نسخ متعدده بنظر آمده لیکن صاحب یوسفیه و درایه در شرح نیاورده ۱۲ ۴ قوله یا. سواء وجدت للتثنیة والجمع او لغیرهما ۱۲ درایه ۵ قوله قاضی. وجه باز آمدن یائی محذوف این که چون مانع آن که التقاء ساکنین یعنی یا و تنوین باشند بجهت سقوط تنوین بسبب اضافت مرتفع شد یائی محذوف باز آمد ۱۲ ۶ قوله کما عملت. ای یا در یا ادغام کنی و یائے ثانیه را فتح دہی تا التقائی ساکنین لازم نیاید ۱۲ ۷ قوله اخی وابی و حمی و هنی مثل یدی و دمی بغیر رد محذوف بگردانیدن او نسیا منسیا و مبرد در اخی و ابی بر دلام فعل کرده او باشد لجازت داده و ادرا کرده و یا را در یا ادغام نموده و ابن حاجب در شرح خود جواز او باین طریق که این خلاف قیاس و خلاف استعمال فصحاست و وجه تقدیم ذکر اخ بر اب اینکه حاجت اضافت اخ سوئی یائی متکلم زائد ست بنسبت غیر او ۱۲ یوسفیه و درایه ۸ قوله حمی. بصیغه واحد مؤنث غائب زیرا که اضافت حم بجانب مذکر ممنوع است ۱۲ ۹ قوله عند الاکثر و همان افصح زیرا که تبدیل واو بمیم در حالت افراد بنابر ضرورت ست و آن در حالت اضافت مفقود زیرا که اصل فمی فوه بسکون واو بسبب خفائی خود محذوف شد فو ماند گردا و بمیم بدل نگردد بسبب تحرک و انفتاح ما قبل بالف منقلب شود بجهت التقائی ساکنین ساقط گردد و بقائی اسم متمکن بر یک حرف لازم آید و این وجه در حالت اضافت موجود نیست زیرا که بعد حذف هرگاه بجانب یائی متکلم مضاف گردد نزد قومی مبنی باشد و معرب باعراب تقدیری نزد قوم دیگر بر حرف واحد نخواهد ماند زیرا که موجب حذف واو که التقای ساکنین باشد موجود نیست و چون وقت اضافت بجانب یائی متکلم واو محذوف گشت فوی گشت بقاعده مری قلب واو بیا و ادغام یا در یا واجب گردید ۱۲ عبد الرحمن ۱۰ قوله لا یضاف الخ ای لا یضاف الی اسم الجنس ابدا چرا که ذو موضوع ست برائی آن که اسم جنس را بواسطه او صفت اسمائے نکره گردانند مثلا و قتیکه مال را صفت چیزے بیان خواهند گفت جاء فی رجل ذو مال و وجه تخصیص ذکر مضمر این که چون این اسما وقت اضافت سوئی ضمیر متکلم حکم خاص دارند تصریح این

فائدتها تخفيف في اللفظ فقط واعلم انك اذا اضفت

الاسم الصحيح والجاري مجرى الصحيح الى ياء المتكلم كسرت آخره

بسکون وفتح · بر دو وجه

واسكنت الياء او فتحتها كغلامي ودلوي وظبيي وان كان

لمناسبتها ۱۲ · ای زیرا که در مبنی علی الحرکة فتح اصل ست ۱۲

آخر الاسم الفا تثبت كعصاي ورحاي خلافا للهذيل كعصيّ

ای المضاف الی یاء المتکلم ۱۲

ورحيّ وان كان آخر الاسم ياء مكسورا ما قبلها ادغمت الياء

في الياء وفتحت الياء الثانية لئلا يلتقي الساكنان تقول في

ای فی یاء المتکلم لاجتماع المثلین ۱۲ · ای یاء المتکلم ۱۲

قاضي قاضيّ وان كان آخره واوا مضموما ما قبلها قلبتها

ياء وعملت كما عملت الآن تقول جاءني مسلميّ وفي الاسماء

الستة مضافة الى ياء المتكلم تقول اخي وابي وحمي وهني

ای حال کونها · ای فی الاسماء الستة ۱۲

وفيّ عند الاكثر وفمي عند قوم وذو لا يضاف الى مضمر اصلا

وقول القائل ع انما يعرف ذا الفضل من الناس ذووه شاذ

مبتدا ۱۲ · نمی شناسد صاحب بزرگی را از مردم مگر صاحب فضل ۱۲ · خبر ۱۲

واذا قطعت هذه الاسماء عن الاضافة قلت اخٌ وابٌ وحمٌ وهنٌ وفمٌ وذو لا يقطع عن الاضافة البتة هذا كله بتقدير (ای الی اسم الجنس ۱۲) حرف الجر اما ما يذكر فيه حرف الجر لفظا فسياتيك في القسم الثالث (یعنی در بحث حروف ۱۲) ان شاء الله تعالى الخاتمة في التوابع اعلم ان التي مرت من الاسماء المعربة كان اعرابها بالاصالة بان دخلتها (لا بالتبعیة ۱۲) العوامل من المرفوعات والمنصوبات والمجرورات فقد (من الروافع والنواصب والجوار ۱۲ بیان اسماء معربة ۱۲) يكون اعراب الاسم بتبعية ما قبله ويسمى التابع لانه يتبع (ای وانما سمی تابعا ۱۲) ما قبله في الاعراب فهو كل ثانٍ معرب باعراب سابقه من جهة (من الرفع والنصب والجر ۱۲) واحدة والتوابع خمسة اقسام النعت والعطف بالحروف والتاكيد والبدل وعطف البيان فصل النعت تابع يدل (اول ۱۲) على معنى في متبوعه نحو جاءني رجل عالم او في متعلق متبوعه (حاصل ۱۲)

۵۱ قوله اخ واب الخ یعنی وقتیکه بریدی این اسمائے پنجگانه را از اضافت گفتی اخ واب آه بحذف لام اینها وگردانیدی اعراب را بر عین فعل اینها واین بحث غیر مضاف ست بر سبیل استطراد وتبعیت مذکور شد ۱۲ ۵۲ قوله وذو لا یقطع عن الاضافة البتة زیراکه وضعًا اضافت سوئے اسم جنس مظهر لازم ست چنانکه سابق مذکور شد ۱۲ درایه ۵۳ قوله وهذا کله الخ اے ما بینا من قسمی الاضافة المعنویة واللفظیة ۱۲ درایه سوال حاجت ذکر این کلام نبوده که از سابق مفهوم گشته جواب اگر این کلام مذکور نمی شد ذکر اما که برائ تفصیل می آید ولا اقل در دو عدیل مستعمل میشود در قول مصنف و اما ما یذکر فیه حرف الجر الخ بدون عدیل میماند وعدیل ذکر حرف جر تقدیرًا باشد لهذا از ذکر کلام مذکور ناگزیر شد۔ فائده مصنف در اضافت لفظیه تصریح تقدیر حرف جر چنانکه در اضافت معنویه نموده نه فرموده چراکه تقدیر او درین اضافت منحصر در اقسام سه گانه مذکور نیست بلکه حرف جر تقدیر کرده میشود حسب اقتضائ تعدیه اسم فاعل واسم مفعول مثل الی در بالغ البلاد و تقدیر لام زائد وقت عدم اقتضائی صفات کدامی حرف جر را بسبب زشت داشتن نحاة جر را بدون جار مثل ضارب زید وحسن الوجه ۱۲ درایه ۵۴ قوله وهو کل ثانٍ۔ لفظ ثانی این جا برائ بیان حال ست نه برائ قید پس ایرادے نخواهد شد باین که صفت ثانیه وثالثه از تعریف خارج شد زیراکه هر یک در مرتبه ثانی ست و حاجت بتاویل گرفتن ثانی بمعنے متاخر برائ داخل کردن نعوت مذکوره نخواهد افتاد بلکه نقضے که بتقدیم معطوف بواو وفا وثم واو بر معطوف علیه بر تاویل مذکور وارد نخواهد شد ۱۲ درایه ۵۵ قوله والتوابع خمسة اقسام زیراکه تابع یا مقوی حکم ست یا نه اول تاکید ست ثانی یا مبین ست یا نه اول اگر مشتق باشد نعت ست ورنه عطف بیان ثانی یا بواسطه عطف ست یا نه اول عطف بحرف ست وثانی بدل ۱۲ ۵۶ قوله النعت۔ بسبب بودن شدید المتابعت وکثیر الاستعمال وموفور الفائده بر سائر توابع مقدم شد ۱۲ درایه ۵۷ این قید سوائے تاکید از سائر توابع احتراز شد ۱۲ درایه ۵۸ قوله فی متعلق متبوعه۔ بان قام بالذی بینه وبین متبوعه علاقة اما قرینة عن نسب نحو جاءنی الخ او ملک نحو جاءنی رجل حسن غلامه او مخالطة نحو جاءنی رجل طویل ثوبه وبعیده نحو جاءنی رجل عالم غلام ابیه او بغلام ابیه ۱۲ درایه

نحو جاءني رجل عالم ابوه ويسمى صفة ايضا والقسم الاول

يتبع متبوعه في عشرة اشياء في الاعراب والتعريف والتنكير

والافراد والتثنية والجمع والتذكير والتانيث نحو جاءني رجل

عالم ورجلان عالمان ورجال عالمون وزيد العالم وامرأة

عالمة والقسم الثاني انما يتبع متبوعه في الخمسة الاول فقط

اعني الاعراب والتعريف والتنكير كقوله تعالى من هذه القرية

الظالم اهلها وفائدة النعت تخصيص المنعوت ان كانا

نكرتين نحو جاءني رجل عالم وتوضيحه ان كانا معرفتين

نحو جاءني زيد الفاضل وقد يكون لمجرد الثناء والمدح نحو

بسم الله الرحمن الرحيم وقد يكون للذم نحو اعوذ بالله من

الشيطان الرجيم وقد يكون للتاكيد نحو نفخة واحدة واعلم

(اى فى رفع ونصب وجر ۱۲) (ازين ده كه) (ظالم هستند) (ساكنان او ۱۲) (اے تقليل الاشتراك فى النكرات ۱۲) (اى رفع الاحتمال عن المعارف ۱۲) (وقتيكه منعوت معلوم باشد ۱۲ درايه) (بنام خدائے بخشاينده مهربان ۱۲ منح الرحمن) (اى لمجرد الذم ۱۲) (پناه ميگيرم بخدا از) (شيطان سنگسار كرده شده ۱۲) (يكبار دردميدن ۱۲)

۱ قوله عشرة اشياء، سه ازان كه رفع ونصب وجر باشد در اعراب محل مذكور گرديده وصفت تفرع ۱۲ درايه ۲ قوله عشرة اشياء، در تركيب ازين اشياء ده گانه چهار يافته ميشود يك از اعراب ودوم از تعريف وتنكير وسوم از افراد وتثنيه وجمع وچهارم از تذكير وتانيث ووجوب تبعيت نعت منعوت را درين اشياء ده گانه بجهت آن كه مصداق صفت وموصوف يك ست وصفت با موصوف قائم ست ۱۲ درايه ۳ قوله فى الخمسة الاول در تركيب ازين اشياء پنجگانه دو يافته شود يك از اعراب وديگر از تعريف وتنكير ۱۲ ش ودر پنج باقى كه افراد وتثنيه وجمع وتذكير وتانيث باشد متابعت متبوع نميكند بلكه مثل فعل بود بجهت اين كه هر يك مسند بما بعد بود پس چنانكه تذكير فعل وقت تذكير فاعل بود وتانيث آن وقت تانيث حقيقى آن وافراد آن وقت بودن فاعل مظهر مثنى باشد يا مجموع همچنين نعت پس گفته خواهد شد مررت برجل قائمة جاريته وبامرأة قائم غلامها وبرجلين قائم ابوهما وبرجال ذاهب غلمانهم چنانكه گفته مى شود قامت جاريته وقام غلامها وقام ابوهما وذهب غلمانهم ۱۲ غاية التحقيق ۴ لفظ فقط براى حصر است ولفظ اعنى بيان خمسه اولى ۵ من غير قصد تقليل الاشتراك ورفع الاحتمال ۱۲ ۶ قوله وقد يكون للتاكيد وگاهے براى تعميم باشد مثل كان ذلك فى يوم من الايام ووقت من الاوقات توصيف يوم بايام ووقت باوقات محض براے تعميم ست وگاهے براى ترحم باشد مثل انا زيد الفقير وگاهے براے كشف ماهيت بود مثل الجسم الطويل العريض العميق كذا توصيف جسم باين هر سه صفا محض براى كشف ماهيت ست زيراكه هر جسم همچنين ميباشد وفرق ميان صفت كاشفه وصفت موكده اين كه اول موضح ومفسر ميباشد وثانى مقرر وثابت كننده ۱۲ عبدالرحمن ۷ قوله نفخة واحدة وحدت از تائى نفخة مفهوم ميشد واحدة از دو تاكيد آمد ۱۲ ش

أَنَّ النَّكِرَةَ تُوصَفُ بِالْجُمْلَةِ الْخَبَرِيَّةِ نَحْوُ مَرَرْتُ بِرَجُلٍ أَبُوهُ عَالِمٌ أَوْ
قَامَ أَبُوهُ وَالْمُضْمَرُ لَا يُوصَفُ وَلَا يُوصَفُ بِهِ فَصْلٌ الْعَطْفُ

اى لا يقع موصوفًا ۱۲ عبد الرحمٰن اى لا يقع صفة ۱۲

بِالْحُرُوفِ تَابِعٌ يُنْسَبُ إِلَيْهِ مَا نُسِبَ إِلَى مَتْبُوعِهِ وَكِلَاهُمَا مَقْصُودَانِ

اے بالاصالۃ ۱۲

بِتِلْكَ النِّسْبَةِ وَيُسَمَّى عَطْفَ النَّسَقِ وَشَرْطُهُ أَنْ يَكُونَ بَيْنَهُ
وَبَيْنَ مَتْبُوعِهِ أَحَدُ حُرُوفِ الْعَطْفِ وَسَيَأْتِي ذِكْرُهَا فِي الْقِسْمِ
الثَّالِثِ إِنْ شَاءَ اللّٰهُ تَعَالَى نَحْوُ قَامَ زَيْدٌ وَعَمْرٌو وَإِذَا عُطِفَ

الا حسنیہ ... اى يجب ...

عَلَى الضَّمِيرِ الْمَرْفُوعِ الْمُتَّصِلِ يَجِبُ تَاكِيدُهُ بِالضَّمِيرِ الْمُنْفَصِلِ

بارزا کان او مستترا ۱۲ درایہ

نَحْوُ ضَرَبْتُ أَنَا وَزَيْدٌ إِلَّا إِذَا فُصِلَ نَحْوُ ضَرَبْتُ الْيَوْمَ وَزَيْدٌ

استثناء مفرغ اى يجب تاكيده فى جميع الاوقات الا وقت وقوع الفصل ۱۲

---

۵۲ قولہ بالجملۃ۔ ويلزم فيها الضمير الراجع الى تلك النكرة للربط وينبغى ان يصرح به كما صرح بذلك لكون الخبر جملة ۱۲ درایہ وبوسفیہ ۵۲ قولہ الخبرية زیرا حکم نکرہ است نہ انشائیہ کہ نعت واقع نمیشود مگر بتاویل بعید چنانکہ گوئی جاء فی رجل اضربہ ای مقول فی حقہ اضربہ ای مستحق لان یومر بضربہ ۱۲

۵۳ قولہ والمضمر لا یوصف۔ یعنی ضمیر موصوف نمیشود وصفت اول بجہت این کہ بعضے از مضمرات مثلاً انا وانت در نہایت وضوح اند کہ احتمال ازان مرفوع ست پس توضیح آنہا تحصیل حاصل باشد وبرائے اطراد باب باقی ضمائر را نا وانت و وصف مادح وذام بر وصف موضح ...

... گردید سوال ضمائر غائبہ موصوف واقع میشوند مثل لا الٰہ الا ہو العزیز الحکیم جواب العزیز الحکیم بدل از ضمیرست نہ صفت ... وجواب دیگر این کہ ہو ضمیر نیست بلکہ اسمیست از اسمائے الٰہی درین ہنگام ہو بسکون واو خواہد بود زیرا کہ آن کہ از اسمائے الٰہی ست بسکون ... صفت ثانی یعنی ضمیر صفت واقع نمیشود وآن بجہت این کہ بر معنیے کہ در متبوع ست دلالت نمیکند کذا فی عبد الرحمٰن ۵۴ قولہ ینسب الیہ الخ ای ینسب الی شیٔ نسب تبوعہ الیہ فلا ینقض بمثل عالم فی قولک زید عالم وعاقل ۱۲ ۵۵ قولہ وکلاہما آہ سوال معطوف بلا وبل ولکن وام واما واو از ین قول خارج شد زیرا کہ با این حروف مذکورہ از تابع ومتبوع یک مقصود بالنسبۃ میباشد نہ ہر دو جمیعًا جواب مراد از بودن متبوع مقصود بالنسبۃ این کہ متبوع بطریق توطیۃ وتمہید تابع مذکور نہ شود واز بودن تابع مقصود بالنسبۃ این کہ تابع مثل فرع بر متبوع نباشد وشکے نیست کہ معطوف ومعطوف علیہ باین حروف باین معنے مقصود بالنسبۃ ہستند ۵۶ قولہ النسق۔ بفتح سین ماخوذ از قول عرب ثغر نسق کہ وقت استوائے دندان میگویند۔ وجہ مناسبت این کہ توسط حروف عاطفہ تابع ومتبوع را باعتبار اعراب مستوی میگرداند ونسق بسکون سین مصدر نسقت الکلام ہرگاہ بعض را بر بعض عطف کنی کذا فی الصحاح۔ منہل ودر شرح نحو میر نسق بالتحریک بمعنی ترتیب آمدن ووجہ تسمیہ این کہ درین ہما معطوف بعد معطوف علیہ در چند مواضع بترتیب مے آید چنانچہ جاء فی زید فعمرو ثم بکر یعنی اول زید آمد پس ازان عمرو پس تر بکر ۱۲ ۵۷ قولہ احد حروف العشر التی ہی الواو والفاء وثم وحتی واو واما وام ولا ولکن وبل ۱۲ ۵۸ قولہ المتصل احتراز شد از منفصل کہ عطف بران بدون تاکید درست ست مثل انا وزید ذاہبان ۱۲ درایہ ۵۹ قولہ یجب تاکیدہ الخ زیرا کہ مرفوع متصل چون بمنزلہ جزو فعل ست غیر مستقل بنفسہ ست ومعطوف اسم مستقل ومستقل قوی باشد وغیر مستقل ضعیف اگر بدون تاکید عطف کردہ شود عطف قوی بر ضعیف واختلاط متبوع تابع وزیادتی تابع بر متبوع لازم آید وآن قبیح ست ۱۲ او ۶۰ قولہ اذا فصل آہ بجہت زیادتی در استقلال معطوف از حائل شدن فاصل فیما بین تابع ومتبوع ترک تاکید جائز شد نہ واجب زیرا کہ گاہے تاکید منفصل با وجود فصل ہم می آرند مثل قولہ تعالیٰ فکبکبوا فیہا ہم والغاوون وفاصل عام ازینکہ قبل حرف عطف باشد چنانکہ گذشت خواہ بعد آن چنانکہ قول او تعالیٰ ما اشرکنا ولا اٰباؤنا کہ لائے زائدہ بعد حرف عطف فاصل ست ۱۲ درایہ

ـلـه قوله يجب اعادة الخ يعنى اعادهٔ جار واجب ست در نثر وحالت اختيار نزد بصريه وجائز ست ترک او وقت اضطرار ووجه وجوب اعاده اين كه تا عطف مستقل بر جزو كلمه لازم نيايد زيراچه ضمير مجرور بسبب شدت اتصال باجار كه گاہے منفصل نميشود مثل جزو ہمارست و كوفيه بترک اعاده مطلقاً اجازت داده اند واز جرمی عطف بدون اعاده جار وقت تاكيد ضمير مجرور مرويست مثل مررت بك نفسک وزيد وقراءة حمزة والارحام بجر ميم در كريمهٔ اتقوا الله الذی تساءلون به والارحام، برصحيح بودن عطف بدون اعادهٔ خافض براى كوفيه حجت نيست زيراكه شاذ ست وشاذ اعتماد را نشايد ويحتمل كه واو براى قسم باشد ۱۲ منهل ودرايه

واذا عُطِفَ علىٰ الضميرِ المجرورِ يجبُ اعادةُ حرفِ الجرِّ نحو مررتُ بكَ وبزيدٍ واعلم انَّ المعطوفَ فى حكمِ المعطوفِ عليهِ اعنى اذا كانَ الاوّلُ صفةً لشئٍ اوخبرًا لامرٍ اوصلةً اوحالاً فالثّانى كذلكَ ايضاً

مثل زيد عاقل وعالم ۱۲ مثل قام الذى صلے وصام ۱۲

والضابطةُ فيهِ انّهٗ حيثُ يجوزُ ان يقامَ المعطوفُ

يعنى قاعده كليه ۱۲

مقامَ المعطوفِ عليهِ جازَ العطفُ وحيثُ لافلا والعطفُ علىٰ معمولَى عاملينِ مختلفينِ جائزٌ انْ كانَ المعطوفُ عليهِ مجرورًا مقدّمًا والمعطوفُ

على بعض المعطوف المرفوع والمنصوب ۱۲

كذلكَ نحو فى الدّارِ زيدٌ والحجرةِ عمروٌ وفى هٰذهِ المسئلةِ مذهبانِ اٰخرانِ وهما انْ يجوزَ مطلقاً عندَ الفرّاءِ ولايجوزُ مطلقاً عندَ سيبويهِ ❖

اى مجرور مقدم باشد خواه مؤخر ۱۲

ـ۲ـه قوله فالثانى كذلک۔ وہمچنين ہرگاه در معطوف عليه ضمير واجب باشد در معطوف نيز ضمير واجب باشد مثل زيد قام ابوه وقعد اخوه ورب شاة وسخلتها يا بتقدير تنكير ست اى رب شاة وسخلة لها ويا محمول بر نكارت ضمير ست مثل ربّه رجلا ۱۲ درايه

ـ۳ـه قوله وحيث لافلا وازين جاست كه رفع ذاهب واجب بشود در قول ما زيد بقائم او قائما ولاذاهب عمرو بنا بر آن كه خبر مبتدا ست كه عمرو باشد واين جمله معطوف بر جملهٔ اولى زيراچه اگر اورا منصوب يا مخفوض گردانند معطوف بر قائم يا قائما خواهد شد وخبر از زيد خواهد افتاد وآن بجهت نبودن عائد در ذاهب عمرو درست نيست پس عطف درست نباشد ۱۲ د

ـ۴ـه قوله ان كان المعطوف عليه مجرورا مقدما آه اين نزديک اكثر ست زيراكه سماع ہمچنين وارد شده چنانكه در بعض اشعار آمده است شعر اكل امرء تحسبين امرء ونار توقد بالليل نارا ۱۲ وہرگاه مجرور مؤخر باشد عطف ممتنع بود مثل زيد فى الدار وعمرو فى الحجرة ۱۲ درايه

ـ۵ـه قوله كذلک بان يكون المجرور فيه مقدما على المرفوع او المنصوب ۱۲

ـ۶ـه قوله عند الفراء۔ بسبب قياس كردن او بر عطف دو معمول يک عامل مگر ہرگاه ميان عاطف ومعطوف مجرور فصل واقع شود عطف درست نبود مثل ان زيدا فى الدار وعمرا فى الحجرة وذهب زيدا لى عمرو وبكر الى خالد ۱۲ درايه

ـ۷ـه قوله عند سيبويه۔ ونزد مبرد وابن سراج وہشام وجماعتے از متقدمين بصريه نيز ووجه عدم جواز اين كه حرف عطف نائب عامل ست در مثل قام زيد وعمرو وليكن چون بجهت حرفيت او نيابتش ضعيف ست لهٰذا قوت قيام مقام دو عامل نخواهد داشت ۱۲ منهل ❖

۵۱ قوله التاکید۔ چون حرف عاطف مثل ثم وفا در تاکید لفظی زیادہ کردہ میشود چنانکہ گفتہ میشود واللہ ثم واللہ مثل آیہ کریمہ کَلَّا سَوْفَ تَعْلَمُوْنَ ثُمَّ كَلَّا سَوْفَ تَعْلَمُوْنَ لہٰذا تاکید را پس عطف بحرف آورد ۱۲ درایہ ۵۲ قولہ علی تقریر المتبوع۔ ازین قید عطف بحرف و بدل خارج شد کہ بر تقریر متبوع دلالت نمی نمایند ۱۲ درایہ ۵۳ قولہ فیما نسب الیہ۔ ازین قید از نعت و عطف بیان احتراز شد کہ ہر دو بر تعیین و تقریر ذات متبوع دلالت میکنند نہ بر تقریر فی ما نسب الیہ ۱۲ درایہ ۵۴ قولہ او علی شمول الحکم آہ ازین قید تاکید بکل واجمع و توابع او داخل می ماند ۱۲ درایہ ۵۵ قولہ لفظی۔ ای منسوب الی اللفظ زیرا کہ او بدون تکرار اللفظ حاصل نمی شود ۱۲ درایہ ۵۶ قولہ تکریر اللفظ۔ اسم باشد یا فعل یا حرف جملہ باشد یا مرکب تقییدی یا غیرہ ۵۷ قولہ جاء جاء زید۔ یا حکمًا مثل ضربت انت و ضربت انا و ضربتک ایاک ۱۲ درایہ ۵۸ قولہ معنوی ای منسوب الی المعنی زیرا کہ از ملاحظہ معنی حاصل میشود ۱۲ ۵۹ قولہ بالفاظ معدودة۔ و آن انچہ در متن مذکور ہستند و مالکی گفتہ کہ کلمہ جمیع و عامہ بمنزلہ کل ست نزد سیبویہ اگرچہ ازو تمامی نحویان غافل بودہ اند ۱۲ درایہ ۶۰ قولہ نفس والعین آہ **سوال** تاکید معنوی سوائی الفاظ مذکورہ بالفاظ دیگر ہم میباشد مثل انّ و لام ابتداء و نون تاکید و غیر آن **جواب** مراد از تاکید معنوی تاکید معنوی محدود است کہ از توابع ست نہ مطلق معنوی ۱۲ ۶۱ قولہ باختلاف الصیغة۔ ای صیغتہما من حیث الافراد والتثنیة والجمع ۱۲ درایہ ۶۲ قولہ والضمیر ای ضمیرہما الراجع الی المتبوع المذکور ۱۲ درایہ ۶۳ قولہ او نفساہما از بعض عرب این کیسان نفساہما بجای انفسہما حکایت کردہ و اول اولی است زیرا کہ اجتماع دو تثنیہ در جای کہ اتصال ہر دو مؤکد لفظًا و معنی باشد مکروہ میدانستند ۱۲ عبدالرحمن ۶۴ قولہ کلا وکلتا للمثنی یعنی خواہ مثنی اصطلاحی باشد خواہ فرد کہ بواسطہ حرف عطف بر دو دلالت کند

فَصْلٌ اَلتَّاكِيْدُ تَابِعٌ يَدُلُّ عَلٰى تَقْرِيْرِ الْمَتْبُوْعِ فِيْمَا نُسِبَ اِلَيْهِ اَوْ عَلٰى شُمُوْلِ الْحُكْمِ لِكُلِّ فَرْدٍ مِّنْ اَفْرَادِ الْمَتْبُوْعِ وَالتَّاكِيْدُ عَلٰى قِسْمَيْنِ لَفْظِيٌّ وَهُوَ تَكْرِيْرُ اللَّفْظِ الْاَوَّلِ نَحْوُ جَاءَنِيْ زَيْدٌ زَيْدٌ وَجَاءَ جَاءَ زَيْدٌ وَمَعْنَوِيٌّ وَهُوَ بِاَلْفَاظٍ مَّعْدُوْدَةٍ وَهِيَ النَّفْسُ وَالْعَيْنُ لِلْوَاحِدِ وَالْمُثَنّٰى وَالْمَجْمُوْعِ بِاخْتِلَافِ الصِّيْغَةِ وَالضَّمِيْرِ نَحْوُ جَاءَنِيْ زَيْدٌ نَفْسُهٗ وَالزَّيْدَانِ اَنْفُسُهُمَا اَوْ نَفْسَاهُمَا وَالزَّيْدُوْنَ اَنْفُسُهُمْ وَكَذٰلِكَ عَيْنُهٗ وَاَعْيُنُهُمَا اَوْ عَيْنَاهُمَا وَاَعْيُنُهُمْ جَاءَتْنِيْ هِنْدٌ نَفْسُهَا وَجَاءَتْنِي الْهِنْدَانِ اَنْفُسُهُمَا اَوْ نَفْسَاهُمَا وَجَاءَتْنِي الْهِنْدَاتُ اَنْفُسُهُنَّ وَكِلَا وَكِلْتَا لِلْمُثَنّٰى خَاصَّةً نَحْوُ قَامَ الرَّجُلَانِ كِلَاهُمَا وَقَامَتِ الْمَرْاَتَانِ كِلْتَاهُمَا وَكُلٌّ وَاَجْمَعُ وَاَكْتَعُ وَاَبْتَعُ وَاَبْصَعُ لِغَيْرِ الْمُثَنّٰى بِاخْتِلَافِ الضَّمِيْرِ فِيْ كُلٍّ

و جمع و مذکر و تانیث غیر مختلف میشود مثل اشتراک زید کلی و اشتراکلاہما و اشتراک کلک و اشتراکم کلکم و اشتراکن کلکن و اشتراہ

مثل قام زید و عمرو کلاہما ۱۲ ۶۵ قولہ للمثنی۔ احتراز ست از مفرد و جمع کہ بلفظ کلا و کلتا تاکید اینہا نمی آید ۱۲ درایہ ۶۶ قولہ کل واجمع واکتع وابتع وابصع لغیر المثنی۔ یعنی خواہ جمع اصطلاحی باشد و خواہ مفرد بواسطہ حرف عطف بر زیادہ از دو دلالت کند چون جاء زید و عمرو و بکر کلہم ۶۷ قولہ ابتع۔ بتقدیم موحدہ بر مثنات فوقیہ من البتع بفتحتین و ہو طول العنق ۱۲ ۶۸ قولہ ابصع مشہور بصاد مہملہ و بضاد معجمہ ہم گفتہ اند من بصع العرق ای سال ۱۲ از رضی ۶۹ قولہ لغیر المثنی۔ من واحد و جمع مذکر او مؤنث ۱۲ ۷۰ قولہ باختلاف الضمیر الخ یعنی در تاکید کلمہ کل بلفظ کل باعتبار تکلم و خطاب و غیبوبت و افراد و تثنیہ

والصيغة في البواقي تقول جاءني القوم كلهم أجمعون أكتعون أبتعون أبصعون وقامت النساء كلهن جمع كتع بتع بصع وإذا أردت تأكيد الضمير المرفوع المتصل بالنفس والعين يجب تأكيده بالضمير المنفصل نحو ضربت أنت نفسك ولا يؤكد بكل وأجمع إلا ماله أجزاء وأبعاض يصح افتراقها حسا كالقوم أو حكما كما تقول اشتريت العبد كله ولا تقول أكرمت العبد كله واعلم أن أكتع وأبتع وأبصع أتباع لأجمع وليس لها معنى ههنا بدونه فلا يجوز تقديمها على أجمع ولا ذكرها بدونه فصل البدل تابع ينسب إليه ما نسب إلى متبوعه وهو المقصود بالنسبة دون متبوعه وأقسام البدل أربعة بدل الكل من الكل

دون الضمير ١٢ — مسكنا كان أو بارزا ١٢ — لإمكانا وكلا وأجمع وأخواته ١٢ — أو لا ثم أكد بالنفس والعين ١٢ — كالعبد ١٢ — بخلاف جمع جمع تابع — لا برای این الفاظ ١٢ — لكونها أتباعا له ١٢ — در نه ذکر تابع بدون متبوع لازم آید ١٢ — رابع — أي أحدها ١٢

١ قوله قامت النساء الخ ودر شرح درایه بجای آن قامت النساء كلهن جمعاء كتعاء بتعاء بصعاء برای جمع مؤنث بتاویل جماعت ودر واحد مؤنث بدون تاویل مذکور مثل اشتریت الجاریة كلها جمعاء كتعاء بصعاء وجمع وكتع وبتع وبصع بالخصوص در جمع مؤنث ١٢ د ٢ قوله إذا أردت الخ از قید مرفوع متصل ایما ست باین که تاکید ضمیر منصوب ومجرور وتاکید ضمیر مرفوع منفصل بدون تاکید بمنفصل دیگر درست ست مثل ضربتک نفسک ومررت بک نفسک وما ضرب إلا أنت نفسک ١٢ درایه ٣ قوله يجب تأكيده الخ وجه وجوب این که نفس وعین اکثر فاعل واقع میشوند مثل زید ضرب نفسه وبشر جاء عینه اگر تاکید مرفوع متصل بغیر تاکید بمنفصل می آمد بفاعل ملتبس می شد وبرای اطراد باب صور غیر ملتبس بر صورت ملتبس محمول گشت ١٢ درایه ٤ قوله ولا يؤكد بكل الخ یعنی کل واجمع برای جمع تاکید آرند برای مفرد نیز مگر مفردیکه برای او اجزا وابعاض باشد آه واین نسبت بعض افعال باشد که تجزیه آنها صحیح است خواه از روئ حس مثل ضربت زید كله یا از روئ حکم چنانکه در اشتریت العبد كله بخلاف جاء زید كله که تجزی نسبت مجی صحیح نیست باین طریق که بعض آید وبعض نیاید کذا فی المنهل ٥ قوله ما له الخ ای شئے مفردا کان او جمعا یکون له الخ ١٢ ٦ قوله أجزاء مراد از اجزا اموَ متعدد ه است پس اجزا وافراد هر دو را شامل شد ١٢ ٧ قوله كالقوم و كالرجال کما فراق اجزا یعنی افراد هر دو که زید و عمرو وغیره باشد در حس صحیح ست مثل اکرمت القوم کلهم ١٢ د ٨ قوله أتباع لأجمع ای استعمالا یعنی اجمع بر همه اخوات خود مقدم باشد از روئ استعمال نه اینکه آنها تاکید اجمع باشد واکتع بر باقی مقدم باشد در لغت فصیح واتبع بر ابصع نزد زمخشری و نزد بغدادیه و جزولی ابصع بر اتبع مقدم باشد وابن کیسان گفته که بعد اجمع بهر چه خواهی ابتدا کنی ١٢ رضی ٩ قوله ههنا ای در مقام تاکید زیرا که در غیر مقام تاکید این هر سه لفظ در اصل برای معانی موضوع هستند چنانکه از حواشی معلوم شده ١٢ اولی ١٠ قوله بالنسبة ازین قول احتراز ست از نعت وتاکید وعطف بیان که اینها مقصود بالنسبة نمی باشند ١١ قوله دون متبوعه ازین قول احتراز ست از عطف بحرف که متبوع او نیز مقصود بالنسبة میباشد ١٢ ١٢ قوله وأقسام البدل أربعة زیرا که یا مدلول بدل عین مدلول مبدل منه باشد وآن بدل الكل من الكل ست یا نه وآن یا مدلول او بعض مدلول مبدل منه بود آن بدل البعض من الكل ست یا نه وآن یا میان مبدل ومبدل منه سوای کلیت وجزئیت تعلقے باشد آن بدل الاشتمال است یا نه آن بدل الغلط باشد ١٢ درایه ١٣ در جمیع ابدال اضافت بمعنی لام ست لیکن بادنی ملابست ای بدل یختص بان ینتسب الی الکل والی البعض م

وہو ما مدلولہ الخ یعنی این کہ مصداق ہریک از بدل و مبدل منہ واحد باشد نہ این کہ مدلول بدل عین مدلول مبدل منہ باشد کہ آن در
نیست بود زیرا کہ اخ در جاءنی زید اخوک بر چیزے کہ زید صادق می آید صادق ست نہ این کہ مدلول ہر دو یک ست ۱۲ منہل ۵۲ قولہ ما مدلولہ جزء
عکس یعنی نہ این کہ مدلول مبدل منہ جزو بدل باشد و نام نہادہ شود بہ بدل الکل من البعض کذا فی المنہل ۱۲ ۵۳ قولہ بدل الاشتمال
این کہ مبدل منہ مر بدل را باعتبار تشویق مبدل جانب بدل و دلالت نمودن او بران بوجہیکہ سامع مبدل منہ منتظر ذکر بدل
میماند شامل ست این وجہ جمعیت مشہور مختار حاجبی و ابو البقا ۱۲ د ۵۴ قولہ بدل الغلط۔ زیرا کہ غلط سبب آوردن اوست نہ این کہ آن غلط است ۱۲ د

وهو ما مدلوله مدلول المتبوع نحو جاءني زيدٌ اخوك
وبدل البعض من الكل وهو ما مدلوله جزء مدلول
المتبوع نحو ضربت زيدًا رأسه وبدل الاشتمال وهو
ما مدلوله متعلق المتبوع كسلب زيدٌ ثوبه وبدل الغلط
وهو ما يذكر بعد الغلط نحو جاءني زيدٌ جعفرٌ ورأيت
رجلا حمارا والبدل ان كان نكرة من معرفة يجب نعته
كقوله تعالى بالناصية ناصية كاذبة ولا يجب ذلك
وعكسه ولا في المتجانسين فصل عطف البيان
تابع غير صفة يوضح متبوعه وهو اشهر اسمي شيء
نحو قام ابو حفص عمر وقام عبد الله بن عمر ولا
يلتبس بالبدل لفظا في مثل قول الشاعر شعر

(اے ثانیہا ۱۲ — اے ثالثہا ۱۲ — اے رابعہا ۱۲ — بموئے پیشانی یا آن موئے پیشانی دروغ زن ۱۲ — ای فی ما اذا کان نکرتین او معرفتین ۱۲ ش اے خاص — احترازیست از صفت ۱۲ — از بواقی احتراز شد ۱۲ — کنیت امیر المؤمنین عمر ۱۲)

۵۵ قولہ یجب نعتہ۔ ای نعت بدل نکرہ تا مقصود از غیر مقصود از ہر وجہ انقص نباشد لہذا صفت آوردند تا نقص نکارت را جبر نماید ۱۲ ش ۵۶ قولہ لا یجب ذلک۔ ای فی ما اذا کان البدل معرفۃ من نکرۃ نحو جاءنی اخ لک زید ۱۲ ش ۵۷ قولہ المتجانسین۔ زیرا کہ مقصود از غیر مقصود اکمل ست در صورت اولے و برابر در صورت ثانی ۱۲ ۵۸ قولہ وہو اشہر اسمی الخ و ہمچنین معلوم میشود از عبارت صاحب مفصل لیکن قول صحیح این کہ شہرت شانی شروط نیست بلکہ سزاوار این کہ از اجتماع ہر دو ایضاحے حاصل شود کہ از منفرد حاصل نگردد پس جائز ست کہ اول اوضح باشد چنانکہ وقتیکہ فرض نمودہ شود کہ کنیت زید در میان بست کس مشترک ست و اسم او در میان سی کہ مغائر ست اول ہستند چون کنیت عطف بیان از اسم آید مفید تعیین صاحب او باشد اگرچہ کنیت در حالت انفراد اوضحت و ہمچنین جائز ست کہ اول اشہر باشد از ثانی چنانکہ زید بنسبت کنیت باسم خود زیادہ مشہور بود و کنیت عطف بیان از اسم آید باوجود آن کہ متبوع اشہرست ۱۲ ۵۹ قولہ ولا یلتبس الخ و در بعضے
نسخ بجائے لا قد دیدہ شد درین صورت بعد لفظاً لا معنے مقدر خواہد بود ۱۲ ۶۰ قولہ لفظاً آہ زیرا کہ فیما بین ہر دو التباس معنے نیست لہذا
تقیید لفظاً مقید ساخت۔ و معنی عدم التباس لفظی از قول شاعر واضح و عدم التباس معنوی میان بدل و عطف بیان این کہ بدل مقصود
باشد و ذکر مبدل منہ برائے توطیہ و تمہید بخلاف عطف بیان کہ برائے توضیح متبوع بود ۱۲ ۶۱ قولہ فی مثل الخ ای در ترکیبے کہ از معرف
بلام کہ مضاف الیہ صفت معرف بلام باشد عطف بیان آید ۱۲ ۶۲ قولہ قول الشاعر۔ اے قول المراری الاسدی ۱۲ منہل

ل۱ قوله انا ابن التارک آه انا مبتدا ابن مضاف بجانب التارک که بمعنے قاتل ست وآن تارک مضاف بجانب البکری که مفعول باوست ونام مردیست درعرب که قوی بود ومرآری شاعر باین بیت مدح خود ومدح البکری نموده والبکری المعطوف علیه وبشر عطف بیان نه بدل زیراکه بدل درحکم تکریر عامل باشد پس تقدیر او انا ابن التارک بشر بود وآن جائز نیست چنانکه الضارب زید وعلیه الطیر مفعول ثانی برای تارک ست هرگاه بمعنی مصیر باشد زیراکه ترک بمعنے ودع وبمعنی صیر آمده است وصاحب قاموس تصریح کرده که ترک بمعنی جعل ست ومفعول اول او البکری واگر بمعنے مصیر نباشد از البکری که مفعول باست حال بود وترقبه حال از الطیر که جمع طائر بمعنی پرنده است اگر فاعل علیه باشد واگر مبتدا بود از ضمیر که در علیه مستکن ست حال خواهد بود ووقوعاً جمع واقع حال از فاعل ترقبه که ضمیر راجع بجانب طیر ست معنی بیت این که من پسر آن شخص هستم که گرداننده بکری بشر برسمان بکری بشر پرندها را حال آن که امید میدارند او را فرود آمدنگان اند از هوا گرد او یعنی امید وار برآمدن روح او هستند زیراکه تا وقتیکه قدرے از روح باقی ماند جانوران نزد او نمی آیند واین هرگاه تارک را بمعنے مصیر گیرند وچون تارک بمعنے قاتل باشد معنی بیت چنین باشد که من پسران کس هستم که قاتل بکری بشر ست حال آنکه بر وجانوران امید میدارند که او را فرود آمدگان اند از هوا گرد او که روح از وی زائل شود درین تقدیر علیه جمله ظرفیه خواهد بود ۱۲ عبد الرحمن وشرح الجامی ومنهل

علیه الطیر ترقبه وقوعاً	انا ابن التارک البکری بشر

بچه برجمع ست وتراده حرکات معرب مثل زید درحالت رفع بضم مبنیاً شد وسکون معرب ووقف مبنی گویند مثل لم کذا فی المنهل ۱۲

الباب الثانی فی الاسم المبنی

وهو اسم وقع غیر مرکب مع غیره مثل اب ت ث ومثل احد واثنان وثلثة وکلفظة زید وحده فانه مبنی بالفعل علی السکون ومعرب بالقوة او شابه مبنی الاصل بان یکون فی الدلالة علی معناه محتاجاً الی قرینة کالاشارة نحو هؤلاء ونحوها او

وآن سائر حروف فعل ماضی وامر بغیر لام ست ۱۲ ش

یکون علی اقل من ثلثة احرف او تضمن معنی الحرف نحو ذا ومن واحد عشر الی تسعة عشر وهذا القسم الیسیر معرباً اصلاً وحکمه ان لایختلف اخره باختلاف العوامل وحرکاته تسمی ضماً وفتحاً وکسراً وسکونه وقفاً وهو علی ثمانیة انواع المضمرات واسماء الاشارات والموصولات واسماء الافعال و

ای مبنی مطلقاً دمشابه بمبنی اصل فقط ۱۲

۲ قوله غیر مرکب ای اسمیکه مرکب واقع نشود با غیر خود بوجهیکه عامل با او متحقق شود ۱۲ ش ۳ قوله مثل ا ب الخ مراد اسمائی این حروف ست نه مسمیات آنها که حروف هجا باشد زیراکه بحث از اسم مبنی ست ۱۲ ۴ قوله او شابه ای ناسب مناسبة مؤثرة فی البناء لیتناول ما تضمن معنی مبنی الاصل کاین وما وقع موقعه کنزال وما اضیف الیه نحو یومئذ فان کلاً منها مناسب لمبنی الاصل ولیس بمشابه له ۱۲ د ۵ قوله الی قرینة تشابه الحرف فی الاحتیاج فبنی لهذه المشابهة ۱۲ ۶ قوله ونحوها ای نحو کلمة هؤلاء مثل ذاک من اسماء الاشارة او نحو الاشارة کالصلة ۱۲ درایه ۷ قوله او تضمن الخ پس ایراد بنا تثنیه نخواهد شد زیراکه تضمن او واو عطف راو عطف او نه تحقیقی ۱۲ ۸ قوله نحو ذا ومن هر دو مثال مبنی برکم از سه حرف مشابه بحرف مثل من وعن ۱۲ د ۹ قوله وهذا القسم الخ بدانکه وجوه مشابهت بنا بر استقراء هفت ست تضمن اسم معنی مبنی اصل را احتیاج بسوی قرینه در دلالت بر معنی آمدن اسم بجائی مبنی اصل مشابهت باسمیکه بجائی مبنی اصل آمده آمدن اسم بجائی مشابه مبنی مثل منادی مضموم اضافت بسوی مشابه مبنی الاصل بنا برکم از سه حرف ۱۲ درایه ۱۰ قوله اصلاً لا بالفعل ولا بالقوة بخلاف القسم الاول فانه معرب بالقوة ۱۲ ۱۱ قوله وحرکاته الخ بسیارے از مؤلفین تصریح م

قوله وبعض الظروف. زیراکه کل ظروف مبنی نیستند وبعض الموصولات وبعض الکنایات نیز موربا آن که مثل ای وایة وفلان وفلانة معرب ست زیراکه
عربی دو قسم مبنی ست وللاکثر حکم الکل ۱۲ درایه ۵۳ قوله المضمر. مضمر در لغت بمعنی پنهان داشته وجای پنهان داشتن و در اصطلاح چنانکه در کتاب مذکورست
تقدیم او بر سائر مبنیات این که در بنائے او نزاعے وقسمے از اقسام او معرب نیست وعلت بنائی او مشابهت با حروف ست در احتیاج سوی
تقدم ذکر یا حضور یا خطاب مکنی عنه ۱۲ ۵۳ قوله اسم تصریح لفظ اسم برائی آنکه کاف خطاب ذلک وایاک وامثالهٔ از حد خارج شود زیراکه حرف
است ۱۲ ۵۴ قوله لیدل الخ یعنی دلالت کند بماده نه بصیغه یا مراد از متکلم ومخاطب کسیکه در وجهت غیبت نباشد یا مراد از هر دو اصطلاحیست نه لغوی پس بلفظ متکلم ومخاطب ایراد نخواهد شد زیراکه متکلم ومخاطب بصیغه دلالت میکنند و از اسمائے ظاهره هستند وآن غائب شیخ و هر دو باعتبار لغت متکلم ومخاطب نامیده میشوند نه باصطلاح ۱۲ ۵۵ قوله لفظا او معنی الخ مراد از تقدم لفظی آن که متقدم ملفوظ باشد یا متقدم تحقیقا باشد مثل ضرب زید غلامهٔ یا تقدیرا مثل ضرب غلامهٔ زیدٌ وتقدم معنوی این که متقدم اندرونی معنی مذکور بود نه از جهت لفظ و آن معنی یا از لفظ بعینه یا از سیاق کلام مفهوم شود اول مثل قوله تعالی اعدلوا هو اقرب للتقوی که مرجع ضمیر عدل ست که از اعدلوا مفهوم شده وثانی مثل ولابویه لکل واحد منهما السدس زیراکه هرگاه تقدم ذکر میراث دلالت کرد برین که در ان جا مورث ست گویا ذکر مورث معنی مقدم شد وتقدم حکمی در ضمیر شان وقصه میباشد وضمیر شان وقصه بغیر آن که ذکر او مقدم شده باشد برائی قصد تعظیم قصه بذکر او که مبهم ست می آرند یعنی چون بجهت تعظیم قصه در نفس تعظیم آن بذکر مبهم اولا وتفسیر او ثانیا مقصود ست لهذا ضمیر شان وقصه مے آرند واین بنسبت ذکر مرجع اولی وابلغ میباشد ۱۲ شرح ۵۶ قوله

الاصوات والمركبات والكنايات وبعض الظروف فصل

المضمر اسم وضع ليدل على متكلم او مخاطب او غائب تقدم

ذكره لفظا او معنى او حكما وهو على قسمين متصل وهو ما

لا يستعمل وحده اما مرفوع نحو ضربت الى ضربن او منصوب

نحو ضربني الى ضربهن وانني الى انهن او مجرور نحو غلامي

ولي الى غلامهن ولهن ومنفصل وهو ما يستعمل وحده

اما مرفوع نحو انا الى هن او منصوب نحو اياي الى اياهن

فذلك ستون ضميرا واعلم ان المرفوع المتصل خاصة

يكون مستترا في الماضي للغائب والغائبة كضرب اي هو

وضربت اي هي وفي المضارع للمتكلم مطلقا نحو اضرب

اي انا ونضرب اي نحن وللمخاطب كتضرب اي انت وللغائب

ستون ضمیرا. یعنی شصت دوازده برائی مرفوع متصل ودوازده برائی مرفوع منفصل ودوازده برائی منصوب متصل ودوازده برائی منصوب منفصل ودوازده
برائی مجرور متصل هر دوازده برائی پانزده معنے ومجرور منفصل در کلام عرب نیامده ۱۲ ۵۷ سوائی منصوب ومجرور متصل که درین هر دو استتار
نیست ۱۲ ۵۸ قوله وللمخاطب وتثنیه واحد مذکر باشد وهمچنین امر حاضر نیز معروف باشد یا مجهول وآن که در اسکن انت وزوجک الجنة ظاهر
شده تاکید ست برائے مستتر نه فاعل بدلیل آن که نمیگوئی لا افعل الا انا ولا تفعل الا انت ۱۲ ۵۹ ای الذی یصح تلفظه منفردا فی الاصطلاح ۱۲

ك قوله وتضرب اي هي درصيغهاے مذکوره مضارع بجهت قرائن واله برضمائر که همزه ونون وتا ویا باشد ضمیر مستتر شد بخلاف واحد مؤنث حاضر بر مذهب صحیح وتثنیه مذکر ومؤنث غائب وحاضر وجمع هردو که درین ها ضمیر مستتر نمی شود ۱۲ درایه ۵۲ قوله مطلقاً یعنی صفت خواه مفرد باشد خواه مثنے ومجموع مذکر باشد یا مؤنث ووقتیکه بجانب اسم ظاهر مسند نباشد مثل آنکه الزیدان ومثل زید ضارب وهند ضاربة والزیدان ضاربان والهندان ضاربتان والزیدون ضاربون والهندات ضاربات ـ والف در ضاربان وواو در ضاربون حرف تثنیه وجمع ست وضمیر نیست زیراکه اگر ضمائر بودے بیا بدل نگردیدے چنانکه یائی تضربین ونون تضربن والف تضربان گاہے متغیر نمیشود کذا فی شرح الجامی ۵۳ قوله عند تعذر المتصل ـ زیراکه اصل درکلام عرب ایجاز ست وضمائر برائے ایجاز موضوع شده اند وبسبب کمی حروف متصل بنسبت منفصل اخصر ست پس تا وقتیکه آوردن متصل ممکن خواهد شد عدول از اصل درست نخواهد بود مگر وقت تعذر متصل وتعذر متصل درچند مقام میباشد اول جائیکه ضمیر متصل بر عامل مقدم باشد دوم جائیکه ضمیر منفصل برائی غرضے آرند که از متصل حاصل نه شود سوم جائیکه عامل ضمیر محذوف باشد چهارم موضعے که عامل ضمیر معنوی باشد پنجم محلے که عامل حرف باشد وضمیر مرفوع ششم درجائیکه بجانب ضمیر صیغئه مسند بود که خبر یا صله از چیزے آید که برائی او نباشد ومصنف مثال ثالث وسادس ذکر نکرده مثال ثالث ایاک والشر ومثال سادس مثل هند زید ضاربته هی ۱۲ فوائد ضیائیه ودرایه ۵۴ قوله ضمیر الشان ـ وجه تسمیه بضمیر شان وقصه این که این ضمیر سوئی معهود فی الذهن که شان وقصه باشد رجوع مینماید ۵۵ قوله صیغة مرفوع آه ای صورة مرفوع وضمیر مرفوع نگفت زیراکه ضمیر بودن او متحقق نیست بلکه مختلف فیه است چنانچه نزد خلیل حرف ست ونزد بعضی اسم ست ونزد بعضی ضمیر او بعضے گفته اند برائی او محلے از اعراب نیست وکوفیه برخلاف آن ونزد کسائی محل او برحسب مابعد او باشد ونزد فراء محل او برحسب ماقبل او باشد ۱۲ منهل ۵۶ قوله مطابق در افراد وتثنیه وجمع وتذکیر وتانیث وتکلم وخطاب وغیبت وکلے مطابق خبر نیز گردانیده میشود ۱۲ درایه ۵۷ قوله او افعل الخ ملحقا بالمعرفة فی امتناع دخول اللام علیه کافعل من الخ ۱۲ د ۵۸ قوله فصلًا ـ وکوفیه عمادی نامند زیراکه مابعد خود را از خبر بودن افتادن نمی دهد بلکه حافظ او مثل عماد میباشد ۱۲ د ۵۹ قوله نحو زید الخ مثال فاصل میان مبتدا وخبر قبل درآمدن عامل لفظی وبودن خبر معرفه وقوله کان زید الخ مثال فاصل میان مبتدا وخبر

والغائبة كيضربُ اي هُوَ وتضربُ اي هي وفي الصفة
اعني اسم الفاعل والمفعول وغيرهما مطلقاً ولا يجوز استعمالُ
المنفصل الا عند تعذر المتصل كاياك نعبدُ وما ضربكَ
الا انا وانا زيدٌ وما انت الا قائماً واعلم ان لهم ضميراً يقع
قبل جملة تفسّرهُ ويسمّى ضمير الشان في المذكر وضمير
القصة في المؤنث نحو قل هو الله احدٌ وانها زينب قائمة
ويدخل بين المبتدأ والخبر صيغةُ مرفوع منفصل مطابق
للمبتدأ اذا كان الخبر معرفة او افعل من كذا ويسمّى
فصلاً لانه يفصل بين الخبر والصفة نحو زيدٌ هو القائم
وكان زيدٌ هو افضل من عمرو وقال الله تعالى كنت
انت الرقيب عليهم فصلُ اسماء الاشارة ما وضع

موصولات برای گردانیدن جملہ صفت معرفہ موضوع ہستند و انشائیہ را ثبوت فی نفسہا نیست ثابت گردانیدن چیزے برای چیزے فرع ثبوت آن چیز ست فی نفسہا ۱۲ درایہ

۵ قولہ علی مشار الیہ بالاشارۃ الحسیۃ وآن یا بجوارح باشد یا باعتقاد پس ایراد نحو اہد شد بضمیر غائب ومثل اوکہ سوی معاد وآنہا اشارہ ذہنیہ باشد ومثل ذلکم اللہ ربکم نیز کہ محمول ست بر مجاز بگردانیدن او مثل محسوس مشاہد و وجہ بنای اسم اشارہ یا بودن وضع بعض اینہا مثل وضع حرف مثل ذا و محمول بودن باقی بر او مشابہ بودن او بحرف در احتیاج سوی دیگرے وآن در بنجا قرینہ اشارہ باشد ۱۲ درایہ ۲ قولہ خمسۃ الفاظ الخ زیرا کہ مشار الیہ یا مذکر خواہد بود یا مؤنث وہر دو تقدیر یا مفرد باشد یا مثنی یا مجموع و مجموع مشترک ست فیما بین مذکر و مؤنث پس پنج لفظ برای شش معانی حاصل شد ۱۲ درایہ ۳ قولہ ذان وذین نزد بعضے بجہت انقلاب الف بیا در حالت نصب و جر مثل مثنی معرب ہستند ونزد بعضے بسبب موجود بودن علت بنا در ینہا مثل مفرد و جمع مبنی ہستند واز ابو اسحاق زجاج این کہ مثنی مطلقاً بسبب تضمن او معنے واو عطف را مبنی ست زیرا کہ اصل رجلان رجل و رجل بودہ است و در بعضے لغات ذان در ہر سہ حال آمدہ واز دست آیہ کریمہ ان ہذان لساحران برکے از سہ وجوہ ۱۲ درایہ ۴ تقلب الالف فی الیاء ای من غیر وصل الیاء بہا ۱۲ ۵ قولہ لجمعہما ای لجمع المذکر والمؤنث عاقلا کان او غیرہ ۱۲ د ۶ قولہ وقد یلحق آہ مگر با لام لہذا ہذالک گفتن جائز نیست زیرا کہ لام عوض حرف تنبیہ ست پس با لام جمع نخواہد شد کذا فی المنہل ۷ قولہ ویتصل باواخرہا آہ یعنی در آخر جمیع اسمای اشارہ سوای تہ وذہ حرف خطاب کہ کاف باشد متصل میشود واین کاف حرف ست زیرا کہ معنے را افادہ میکند در غیر او ست و آن خطاب کردہ شدن اسم اشارہ یک باشد یا دو یا جماعت از قبیل مذکر باشد یا مؤنث بکاف خطاب امتناع آمدن اسم ظاہر بجای کاف مذکور از روی لفظ مؤید حرفیت و ست زیرا کہ اگر اسم بودے آمدن اسم ظاہر بجای او ممتنع نگشتے چنانکہ وقوع اسم ظاہر بجای کاف ضربتک ممنوع نیست کذا فی المنہل ۱۲ ۸ قولہ حرف الخطاب وہو الکاف لیدل علی حال المخاطب من الافراد والتثنیۃ والجمع والتذکیر والتانیث ۱۲ درایہ ۹ قولہ الحاصل صفت خمسۃ وعشرون باعتبار این کہ علم ست یعنی از عدد محض مراد

لیدل علی مشار الیہ وھی خمسۃ الفاظ لستۃ معان وذلک

ذا للمذکر وذان وذین لمثناہ وتا وتی وذی وتہ وذہ وتھی و

ذھی للمؤنث وتان وتین لمثناہ واولاء بالمد والقصر

لجمعھما وقد یلحق باوائلھا ھاء التنبیہ نحو ھذا وھذان

وھؤلاء ویتصل باواخرھا حرف الخطاب وھو ایضا

خمسۃ الفاظ لستۃ معان نحو ک کما کم ک کن فذلک خمسۃ

وعشرون الحاصل من ضرب خمسۃ فی خمسۃ وھی ذاک

الی ذاکن وذانک الی ذانکن وکذلک البواقی واعلم

ان ذا للقریب وذلک للبعید وذاک للمتوسط فصل

الموصول اسم لا یصلح ان یکون جزءا تاما من جملۃ الا

بصلۃ بعدہ والصلۃ جملۃ خبریۃ ولا بد من عائد فیھا یعود

موصوف برد حرف یعنی قریب بعید بود لہذا ذکرش آخر آمدہ ۱۲ ۱۱ قولہ الموصول وجہ بنائے موصول مشابہت با حرف در احتیاج

ست ۱۰ قولہ وہی ذاک آہ مثل ذاک ذاکما ذاکم ذاک ذاکن برای مشار الیہ مفرد مذکر و ذانک ذانکما ذانکم ذانک ذانکن برای مشار الیہ تثنیہ مذکر در حالت رفع ۱۲ ۱۱ قولہ وکذلک البواقی ای تاک تاکما تاکم تاک تاکن برای مشار الیہ واحد مؤنث و تانک تانکما تانکم تانک تانکن برای مشار الیہ تثنیہ مؤنث در حالت رفع و اولئک اولئکما اولئکم اولئک اولئکن برای مشار الیہ جمع مذکر و مؤنث در ہر سہ احوال ۱۲ درایہ ۱۲ قولہ وذلک للبعید آہ ہمچنین تلک و انک و تانک مشدد تین و اولالک بلام نیز برای بعید و ذاک و ذانک مخففین و اولاک بغیر لام برای متوسط باشد و ذا برای متوسط ست بعد حذف حرف خطاب برای قریب باشد ۱۲ ۱۳ قولہ للمتوسط چون ذا متضمن متوسط ام

الی الموصول مثاله الذی فی قولنا جاء الذی ابوہ
قائم او قام ابوہ والذی للمذکر واللذان واللذین
لمثناہ والتی للمؤنث واللتان واللتین لمثناها
والذین والالی لجمع المذکر واللاتی واللواتی واللاء
واللائی لجمع المؤنث وما ومن وای وایة وذو
بمعنی الذی فی لغة بنی طی کقول الشاعر شعر

فان الماء ماء ابی وجدی	وبیری ذو حفرت وذو طویت

ای الذی حفرته والذی طویته والالف واللام
بمعنی الذی صلته اسم الفاعل واسم المفعول نحو
جاءنی الضارب زیدا ای الذی یضرب زیدا وجاءنی
المضروب غلامه ویجوز حذف العائد من اللفظ

(الواحد ۱۲) (فی حالة الرفع ۱۲) (فی حالة النصب والجر ۱۲) (بیک لام ۱۲) (بروزن علی دعوی ای کلاهما ۱۲) (بروزن حبالی ۱۲ بهمزه و تانیه ۱۲) (بهمزه و بیس او یای ساکنه بروزن قاضی ۱۲) (او التی ۱۲) (جواب خان برای تعلیل ست ۱۲ ای الماء الذی فیه تنزاع ۱۲) (مضاف و مضاف الیه مبتدا ۱۲) (ای مجموعهما ۱۲) (والتی وذو خبرهما ۱۲) (لا غیر ۱۲) (اسم دون المعنی ۱۲)

۱ قوله الذی ـ اسم منقوص ست اصلش لذی مثل عمی و درین لغات دیگر ہم ہست الذی تشدید یا و الذ بحذف یا و بقائے کسرہ و الذ بسکون ذال ۱۲ ۲ قوله الذین ـ و گاہے ازین ہر دو نون برائے تخفیف محذوف میشود ۱۲ عبد الرحمن ۳ قوله الالی ـ ای بروزن علی بضم عین و فتح لام بقصر و این مشہور ست از مدنگاشته میشود بغیر واو چنانکه ابن ہشام در شرح لمحه گفته ۱۲ شرح صمدیه ۴ قوله لجمع المذکر ـ ای برای جمع مذکر عاقل کثیر و برای غیر او قلیل اول مثل قال الذین امنوا و ثانی مثل ان الذین تدعون من دون الله عباد امثالکم ۱۲ شرح صمدیه ۵ قوله ما و من ـ ہر دو بمعنی الذی مفرد و مثنی و مجموع مذکر و مؤنث عاقل و غیر عاقل در وہمه یکسان ست ۱۲ درایه ۶ قوله ذو ـ ذو در دو معنی مستعمل شود یکے بمعنی صاحب و آن معرب باشد چنانکه در اسمای ستہ گذشت دوم بمعنی الذی در لغت خاص بنی طے و آن درینجا مراد ست و آن مبنی باشد متغیر نه شود مثل جاءنی ذو قام و رأیت ذو قام و مررت بذو قام و مذکر و مؤنث و واحد و مثنی و مجموع و غائب و حاضر در و یکسان ست ۱۲ ۷ قوله قول الشاعر و آن سنان بن الفحل از بنی طے در قصیدہ که در بحر وافر واقع ست ۱۲ شواہد عینی ۸ قوله فان الماء الخ قال المیدانی المعنی الماء الذی فیه النزاع ماء ابی وجدی ای ورثتها ابا و البیر المتنازع فیها بیری التی حفرتها و طویتها ۱۲ درایه ۹ قوله ماء ابی وجدی ـ ای انتقل من ابی الی و من جدی الی ابی ۱۲ ۱۰ قوله ای الذی حفرته حفر بالفتح زمین کندیدن و طوی ور کردن چاه ست بسنگ یعنی چاه من چنان چاہی کہ کندیدم او را و چاہی کہ عمدہ بسنگ کردم او را ۱۲ ۱۱ قوله صلته اسم الفاعل آه بسبب دلالت ہر دو بر ثبوت بتقدیر جمله فعلیه سوائے صفت مشبهه یعنی صلة الف و لام در صورت مفرد میباشد و در تقدیر جمله بجہت اینکه این الف و لام موصول با الف و لام حرفی که بجز بر مفرد داخل نمیشود مشابہت دارد لہذا صلة او اسم فاعل و اسم مفعول انتخاب نموده تا ہر دو غرض حاصل شود یعنی بجہت مفرد بودن صلة او بحسب لفظ انجه مشابہت و با حرف تعریف میخواہد حاصل شد و جمله بودن صلة او بحسب معنی انچه اسم موصول بودن او اقتضا کرده است و او کذا فی المنہل ۱۲ ۱۲ قوله و یجوز الخ ای حذف عائد از صلة بحسب لفظ جائز است مگر در صلة الف و لام حذف قلیل میباشد زیرا که در موصولیت او خفاست و ضمیر یکے از دلائل موصولیت اوست و ہمچنین حذف ضمیر منفصل واقع پس الا نیز جائز نیست مثل الذی ما ضربت الا ایاه زیرا که اگر حذف کرده شود حذف ضمیر منفصل معلوم نه شود و باحتمال اینکه محذوف ضمیر متصل قبل الا است و درین ہنگام غرضیکه برائے آن ضمیر منفصل آورده بودند فوت خواہد شد ۱۲ درایه ۱۳ صحیح التی حفرتها و التی طویتها بسبب تانیث بیر ۱۲ ۱۴ ضمیر راجع سوئے الف و لام و افراد آن بنظر این که ہر دو موصول واحد ست ۱۲

١ قوله كان مفعولاً يعني حذف عائد لفظاً از صله جائز ست اگر عائد مفعول به باشد نه فاعل که حذفش جائز نیست وهمچنین جائز ست حذف مرفوع بشرطیکه مبتدا باشد وخبرش جمله وظرف نبود ونیز جائز ست حذف مرفوع پس ای وبسبب طول صله نیز مثل آیت کریمه وَهُوَ الَّذِي فِي السَّمَاءِ إِلٰهٌ وَفِي الْأَرْضِ إِلٰهٌ وچنین ست حال مجرور نیز بشرطیکه بحرف جر متعین مجرور باشد مثل آیت کریمه أَنَسْجُدُ لِمَا تَأْمُرُنَا ای به یا باضافت صفت ناصبه تقدیراً مجرور بود مثل الذی انا ضاربٌ ای ضاربه ۱۲ د ٢ قوله ایّاً وایّة معربة۔ زیرا که اضافت درین هردو بجانب مفرد لازم ست واضافت مانع بنا ست بسبب نازل کردن مقام تنوین که منافی بنا ست پس ایراد نخواهد شد بحیث که لازم الاضافة سوئے جمله است زیرا که اضافت عمده مانعه بنا است نه رافعه ۱۲ درایه ٣ قوله حذف صدر صلتها بشرطیکه صدر صله ضمیر راجع بجانب موصول بود درین هنگام مبنی بر ضم خواهد بود ووجه بنا این که بسبب حذف بعض صله که مبین وموضح موصول ست نقصان عارض گشته پس از ضمه که اقوی حرکات ست جبر نقصان مذکور نموده شد مثل أَيُّهُمْ أَشَدُّ کسے که ایهم بضم خوانده ۱۲ درایه ٤ قوله هو راجع بسوی اسم که از لفظ اسماء الافعال مفهوم شد ۱۲ ٥ قوله کل اسم الخ ای وضعاً از قید اسم نفس امر وماضی خارج شد که اسما نیستند واز لفظ وضعاً ضارب امس در زید ضارب امس زیرا که بر ماضی بقرینه دلالت میکند نه وضعاً ۱۲ ٦ قوله بمعنی الامر والماضی سوال اسم فعل گاهے بمعنی مضارع هم باشد مثل اف بمعنی اتضجر واده بمعنی اتوجع پس حصر منتقض شد جواب هردو بمعنی تضجرتُ یعنی تنگدل شدم وتوجعتُ یعنی متالم شدم بودند چون معنی انشائی دارند تعبیر از ایشان بمضارع حالی مناسب افتاد ۱۲ ٧ قوله هیهات۔ بفتح تا در حجازیه وبکسر او در بنی تمیم وبضم در لغت بعضے ۱۲ ٨ قوله من الثلاثی الخ واز غیر ثلاثی سوائے قرقار بمعنی صوت

٥٩

إن كان مفعولاً[١] نحو قام الذي ضربتُ أي الذي ضربتُه

واعلم أنّ أيًّا وأيّةً معربة[٢] إلا إذا حُذف[٣] صدرُ صلتها

كقوله تعالى ثُمَّ لَنَنْزِعَنَّ مِنْ كُلِّ شِيعَةٍ أَيُّهُمْ أَشَدُّ عَلَى

الرَّحْمٰنِ عِتِيًّا أي هو أشدُّ فصل أسماء الأفعال هو[٤]

كلُّ اسمٍ[٥] بمعنى الأمرِ والماضي[٦] نحو رُويدَ زيدًا أي أمهِلْه

وهيهاتَ[٧] زيدٌ أي بَعُدَ أو كان على وزنِ فَعالِ بمعنى الأمر

وهو من الثلاثي[٨] قياسٌ[٩] كنَزالِ بمعنى انزِلْ وتَراكِ بمعنى

اُتركْ ويلحق به فَعالِ مصدرًا معرفةً[١٠] كفَجارِ بمعنى الفُجور

أو صفةً للمؤنث نحو يا فَساقِ بمعنى فاسقة ويا لَكاعِ بمعنى

لَكعاءَ أو علمًا للأعيان المؤنثة كقَطامِ وغَلابِ وحَضارِ

وهٰذه الثلثة ليست من أسماء الأفعال وإنما ذُكرت ههنا للمناسبة[١١]

وعرعار بمعنی تلاعبوا ایها الصبیان وہی لعبة لهم مسموع نشده وبرد گفته که قرقار حکایت آواز رعد ست وعرعار حکایت آواز صبیان ۱۲ درایه ٩ قوله قیاس۔ ای قیاسی او ذو قیاس یعنی بجهت کثرت گویا قیاسی ست پس ایراد باین طریق که قوام دتعاد در قم واقعد گفته نمیشود وارد نخواهد شد ۱۲ شرح جامی ١٠ قوله معرفة۔ زیرا که قول عرب فجار الفجیعة بسبب معرف بلام بودن صفت فجار بر معرفه بودن او دلالت می نماید ۱۲ درایه ١١ قوله للمناسبة۔ بینها وبین فعال التی من اسماء الافعال عدلاً وزنةً ولذا الحقت فی البناء ۱۲ ÷ ۱۲ ÷ ۱۲ ÷ ۱۲ ÷ ۱۲ ÷ ۱۲ ÷

ه ونحو ذلک ۱۲ د ۵ه قوله المرکبات در المرکبات لام جنس ست پس معنی جمعیت باطل شد و ترکیب المرکب کل اسم صحیح گشت و محتمل که لام عهد باشد پس تقدیر این که
بنا فصل المرکبات المذکورة فی حصر المبنیات و کل اسم مبتدا خبرش محذوف ای کل اسم رکب الخ فهو مرکب ۱۲ درایه ۶ه قوله من کلمتین . واین تخصیص تا شامل بحث
نفر و سیبویه داخل ماند چرا که جزو ثانی اول فعل ست و جزو ثانی ثانی صوت ۱۲ درایه ۷ه قوله لیست بینهما نسبة . ای اصلاً یعنی نه نسبت اسناد باشد و نه
اضافت و نه عمل و نه افادت که ای معنی پس شامل تابط شرا که دران سبب بنا ترکیب نیست بلکه جمله بودن ست و آن خارج از بحث ست و عبد الله

وزید و النجم علم خارج شد ۱۲ د ۸ه قوله یجب
بناؤهما . بنائے جزو اول بجهت این که
در وسط ست و وسط محل اعراب نیست و
بنائے جزو ثانی بسبب آن که متضمن حرف
ست پس اصل احد عشر احد و عشر بود و برای
فرق میان امتزاج دو اسم و ترکیب آنها
واو محذوف شد ۱۲ د ۹ه قوله کالمثنی یعنی
چنانکه مثنی معرب ست همچنین جزو اول این
کلمه نیز معرب ست بسبب مشابهت او
با مضاف از جهت حذف نون زیرا که حذف
نون از احکام اضافت ست پس برائی
او حکم معرب داده شد و جزو دوم او مبنی ست که
متضمن حرف نبوده است ۱۲ درایه ۱۰ه قوله
ففیها لغات آه یعنی درین کلمه سه لغت دیگر
یکے اعراب هر دو جزو مثل اعراب مضاف
و مضاف الیه مع منع صرف جزو ثانی پس
رفع اول بضمه باشد و نصب بفتحه و جر بکسره بر
حسب اقتضای عامل و فتحه در آخر جزو ثانی در
جمیع احوال دوم رفع جزو اول بضمه و نصب
بفتحه و جر بکسره و نصرف جزو ثانی یعنی جر در آخر
جزو ثانی و تنوین در جمیع احوال سوم بنائے
هر دو جزو بجهت مشابهت او با خمسة عشر
درین که هر دو کلمه ایست که یکے بعد دیگری
آمده و صاحب وافی گفته که مرکبے که هر دو
جزو او مفتوح ست مثل احد عشر وغیره
بر مذهب اصح در حالت علمیت معرب الآخر
می باشد و شیخ رضی گوید که درین حالت نیز
مراعات بنائے اول افصح ست ۱۲ ۱۱ه
قوله علی الفتح بجهت بودن او در وسط که مانع
اعراب ست و نبودن واسطه فیما بین اعراب
و بنا ۱۲

فصل الاصوات كل[ه] لفظ[ا] حكي[ه] به صوت كغاق لصوت
_ا

ے خامس ۱۲

الغراب او صوت به البهائم كنخ لاناخة البعير فصل المركبات

بان الصوت به انسان تشبيهاً بصوت الغراب ۱۲ درایه — فرد خواباندن شتر ۱۲ فق — ے سادس ۱۲

كل اسم ركب من كلمتين ليست بينهما نسبة فان تضمن

الثاني حرفا يجب بناؤهما على الفتح كاحد عشر الى تسعة عشر

الا اثنى عشر فانها معربة كالمثنى وان لم يتضمن ذلك ففيها

در همچنین اثنتی عشرة ۱۲ — و نیز ثانی از اصوات بنا شد ۱۲

لغات افصحها بناء الاول على الفتح واعراب الثاني غير منصرف

كبعلبك نحو جاءني بعلبك ورأيت بعلبك ومررت

ببعلبك فصل الكنايات هي اسماء تدل على عدد مبهم وهي كم

ے سابع ۱۲

۱ه قوله الاصوات بسبب قائم بودن اینها مقام
اسمائیکه دران ترکیب نیست مبنی شدند **سوال**
اصوات وقت ترکیب چرا مبنی شدند و اسمای حروف
مثل با و تا که اسامی ب و ت اند برای چه معرب گشتند
جواب اسمائے حروف مثل رجل برائی مسمیات خود
موضوع هستند پس وقت ترکیب مستحق اعراب گشتند
بخلاف اصوات که از ینها وقت ترکیب معنی اراده کرده

نمیشود بلکه حکایت صوت مراد میگیرند ۱۲ د ۲ه قوله کل
لفظ الخ یعنی لفظیکه با و آواز حکایت کرده شود خواه آواز
حیوانات باشد خواه جمادات ۳ه قوله او صوت به البهائم
مثلاً . قید مثلاً برائی آن افزوده شد تا تعریف آن آواز
را که برائی پرندگان بلکه برائی بعض افراد انسان مثل
کودکان و مردم دیوانه میبایند شامل باشد ۱۲ ۴ه قوله
البهائم ای لزجرها او دعائها او تشبیهها او وحشیها ص

وبنا ۱۲ ۱۲ه قوله واعراب الثانی بسبب نبودن موجب بنا و بودن اصل در اسمائے اعراب ۱۲ د ۱۳ه قوله غیر منصرف بعلت یافته شدن دو سبب که علمیت و ترکیب باشد
۱۴ه قوله الکنایات ای بعض الکنی به که مبنی هستند نه تمامی کنایات زیرا که بعضے معرب نیز باشند مثل فلان و فلانة کنایت از اعلام ۱۲ د ۱۵ه قوله عدد مبهم ای متوسط
بین القلیل والکثیر من احد عشر الے تسعة و تسعین دون القلیل ما دون العشرة والکثیر من المائة الے ما فوقها لئلا یلزم الترجیح بلا مرجح ۱۲ د ۱۶ه قوله کم
و کذا وجه بنائے کم استفهامیه تضمن او معنے همزه استفهام را و در کم خبریه محمول بودن بر کم استفهامیه و در کذا ترکیب او ست که کاف و ذا باشد ۱۲ درایه ؛

کیت وذیت بفتح التاء والکسر فیہما چنین وچنین ۔ صراح وگاہے مضموم ہم میباشد وہر دو مستعمل نمیشود مگر بواو عطف مثل قال فلان کیت وذیت ۱۲
قولہ او مجموع آہ وجہ مجرور ومفرد بودن تمیز کم خبریہ اینکہ ہرگاہ کم خبریہ برائے تکثیر بود مشابہ عدد کثیر صریح مثل مائۃ والف گردید وتمیز عدد صریح کثیر مجرور ومفرد میباشد وہمچنین تمیز چیزے کہ مشابہ او باشد مجرور ومفرد خواہد بود ووجہ مجموع بودن تمیز اینکہ کم خبریہ در تصریح مثل عدد صریح الکثرۃ نیست لہذا برائے نیابت از معنی صراحت تمیز ش جمع آوردند ۱۲ **۵۳** قولہ تدخل من فیہما ای جوازاً یعنی من بیانیہ جوازاً در تمیز ہر دو می آید پس تمیز ہر دو بجر خواہد بود وفرق از قرینہ مقام معلوم خواہد شد و این وقتیست کہ فعل متعدی فاصل فیما بین تمیز وکم نباشد ورنہ آمدن من بیانیہ واجب بود تا تمیز بمفعول مشتبہ نشود مثل کم اہلکنا من قریۃ وکم اتینا من اٰیۃ بینۃ ۱۲ درایہ **۵۴** قولہ لقیام قرینۃ ۔ وآن بودن بعد کم استفہامیہ وخبریہ اسم مرفوع یا فعل یا پس استفہامیہ جمع مثل کم لک غلاماً درین صورت گاہ تمیز محذوف خواہد شد ومعنی کم لک غلاماً کم نفساً لک فی حالۃ کونہم غلماناً عامل در حال جار ومجرور ست وہمین ست مذہب بصریہ پس نزد شان کم غلماناً لک جائز نباشد مگر بر مذہب اخفش کہ بجواز تقدیم حال بر عامل او کہ ظرف باشد قائل ست درست خواہد بود وکذا فی المنہل ۱۲ **۵۵** قولہ غیر مشتغل عنہ ۔ احتراز ست از مثل کم رجلاً او رجل ضربتہ وقتیکہ کم را مبتدا گردانند و بعد او فعل غیر مشتغل مقدر ننمایند ۱۲ درایہ **۵۶** قولہ مفعولاً بہ ۔ خبر یکون محذوف ست وہمچنین مصدراً ومفعولاً فیہ ومبتدا وخبر بسبب عطف اینہا بر مفعولاً بہ تقدیر عبارت ویکون کم فی ہذین المثالین مفعولاً بہ آہ ومی تواند کہ نصب مفعولاً بہ بنا بر حالیت از ہر یک کم رجلاً وکم غلام ونصب مصدراً بنا بر حالیت از کم ضربۃ وکم ضربۃ ونصب

وكذا أو حديثٍ مبهمٍ فهو كيتَ وذيتَ واعلم أنّ كم على
(چیزے بینک وکین مخاطبک ۱۲)

قسمين استفهاميّةٌ وما بعدها منصوبٌ مفردٌ على التمييز
(ای دالۃ علی الاستفہام ۱۲ ۔ ہمچنین از عرب مسموع شد ۱۲ منہل)

نحو كم رجلاً عندك وخبريّةٌ وما بعدها مجرورٌ مفردٌ نحو كم

مالٍ انفقتُه او مجموعٌ نحو كم رجالٍ لقيتهم ومعناه التكثير
(اخری ۱۲)

وتدخلُ من فيهما تقول كم من رجلٍ لقيتُه وكم من مالٍ
(ای البیانیۃ ۱۲)

انفقتَه وقد يُحذف التمييز لقيام قرينةٍ نحو كم مالُك اى
(ای تمیز کم خبریہ واستفہامیہ ۱۲ ۔ نظیر استفہامیہ ۱۲)

كم ديناراً مالُك وكم ضربتَ اى كم ضربةً ضربتُ
(مثال خبریہ ۱۲)

واعلم انّ كم في الوجهين يقع منصوباً اذا كان بعده
(ای فی الاستفہام والخبر ۱۲ ۔ محلاً وکذا مجروراً ومرفوعاً ۱۲)

فعلٌ غيرُ مشتغلٍ عنهُ بضميره نحو كم رجلاً ضربتَ وكم
(او شبہہ ۱۲ ۔ ای غیر معرض ۱۲ ۔ او متعلقہ ۱۲ ش)

غلامٍ ملكتُ مفعولاً به ونحو كم ضربةً ضربتَ وكم ضربةٍ

ضربتُ مصدراً وكم يوماً سرتَ وكم يومٍ صمتُ مفعولاً فيه و
(ای مفعولاً مطلقاً ۱۲)

مفعولاً فیہ بنا بر حالیت از کم یوماً وکم یوم باشد واین وجہ بنسبت وجہ اول وجیہ است چہ درین وجہ سلامت از حذف ست بخلاف وجہ اول ومجرور مفعول بہ نقع ست بسبب عطف او بر منصوباً وہمچنین مرفوعاً وچون مفہوم منصوب وجودی ست لہذا بر مرفوع مقدم گشت وظرفیت ومصدریت کم باعتبار تمیز او ست ۱۲ ش فائدہ بدان کہ از لفظیکہ برائے مخاطب بود پس کم استفہامیہ ضرورست فعل باشد یا غیر او نہ برائے متکلم مثل کم رجلاً ضربت بصیغہ مخاطب وکم مالاً عندک وآن کہ پس خبریہ بود برائے متکلم باشد فعل بود یا غیر او مثل کم مال انفقت بصیغہ متکلم وکم مال عندی ۱۲

ك قوله اذا كان قبله آه سوال كه صدارت كلام خواهد وآن وقت بودن حرف جر خواه مضاف بر سر او زائل شد جواب چون فيما بين حرف جار ومجرور ومضاف ومضاف اليه اتحاد وجزئيت مى باشد صدارت او سوئے جار ومضاف منتقل شد ۱۲ درايه ك قوله الظروف يعنى ظروف كه معدود از مبنيات اند۔ وتعبير نموده شد از انها وقت شمار بعض ظروف پس احتياج بجانب ذكر بعض نخواهد افتاد ۱۲ ش ك قوله منها ما قطع عن الاضافة۔ وجه بنا تضمن اينها معنے حرف اضافت ست ونيز تشبيه با حرف در احتياج سوئى مضاف اليه وبنا بر ضمه براے جبر نقصان كه بحذف مضاف اليه باينها راه يافته ۱۲ د ك قوله كقبل وبعد آه وهمچنين چيزے كه شابه او باشد مثل امام بفتح اول وقدام بضم اول وتشديد دال هر دو بمعنے پيش ووراء بالمد بمعنى سپس وپيش وآن از اضداد ست وخلف بمعنى سپس واسفل ودون واول بمعنے قبل وغير او ووجه بناے اينها تضمن آنهاست حرف را مثل تضمن اين همزهٔ استفهام را و قائم مقام اينها الفاظيست كه ظروف نيست ليكن بسبب كثرت استعمال خود با ظروف تشبيه داده شده اند مثل حسب چنانكه گوئى افعل هذا حسب اے حسبك وازين قول افعل هذا لا غير مراد ست ومثل حسب لا غير وليس غير ست در قطع اضافت وبنا بر ضم ۱۲ ك قوله والا لكانت آه اے وان لم يكن المحذوف منويا للمتكلم بل يكون نسيا منسيا او كان ما اضيف اليه مذكورا ۱۲ ك قوله وتسمى الغايات۔ بسبب غايت بودن اينها در نطق بعد حذف مضاف اليه بلا عوض ۱۲ ك قوله حيث براے مكان ست واخفش گفته كه گاہے براے زمان هم مستعمل ميشود مثل اجلس حيث زيد جالس يعنى بنشين در زمانيكه زيد نشيننده است كذا فے عبد الرحمن ۱۲ ك قوله لملازمتها الاضافة اے الجملة فى الاكثر۔ معنے لا لفظا اول پس معنى اجلس حيث زيد جالس اجلس مكان جلوس زيد ست وثانى يعنى عدم الاضافة لفظا پس بسبب آن كه مضاف بجانب جمله در حقيقت مضاف بجانب مصدر ست كه جمله او را تضمن نموده پس اضافت حيث بجانب جمله مثل لا اضافت گرديد وشابه بغايات مقطوع الاضافة شد ومبنى بر ضم گشت كذا فى الشرح ۱۲

مجروراً اذا كان قبله حرف جرٍّ او مضاف نحو بكم رجلٍ مررت
وعلى كم رجلٍ حكمت وغلام كم رجلٍ ضربت ومال كم رجلٍ
سلبت ومرفوعاً اذا لم يكن شيئاً من الامرين مبتدأ ان لم يكن
ظرفاً نحو كم رجلاً اخوك وكم رجلٍ ضربته وخبراً ان كان ظرفاً
نحو كم يوماً سفرك وكم شهرٍ صومي فصل الظروف المبنية
على اقسامٍ منها ما قطع عن الاضافة بان حذف المضاف
اليه كقبل وبعد وفوق وتحت قال الله تعالى لله الامر من
قبلُ ومن بعدُ اى من قبل كل شيءٍ ومن بعد كل شيءٍ هذا
اذا كان المحذوف منوياً للمتكلم والا لكانت معربة وعلى هذا قرئ
لله الامر من قبلٍ ومن بعدٍ وتسمى الغايات ومنها حيث
بنيت تشبيهاً لها بالغايات لملازمتها الاضافة الى الجملة

...در حيث لازم الظرفية ليست پس در بيت مفعول ترے باشد اى مكان سہيل چنانكہ در كريمہ اَللّٰهُ اَعْلَمُ حَيْثُ يَجْعَلُ رِسَالَتَهٗ واين ... آن ست كہ نجم بجر بود بدل از سہيل وظاہر اين ست كہ حيث بر ظرفيت خود باقی ست ونجم بنصب مفعول بہ ترى از رويتا لبصر چنانكہ بعضے از ... ابيات گفتہ اند پس طالعاً حال از سہيل باشد وساطعاً حال از نجماً تقدير آن كہ شاعر ميگويد براۓ كسے اما ترۓ فی مكان سہيل ... طالعاً نجماً يضئ كالشهاب ساطعاً معنے آن كہ آيا نمی بينی در جائيكہ سہيل ستارہ ايست مشہور درحاليكہ آن برآمدہ است ستارہ ديگر راكہ روشن باشد مثل زبانۂ آتش درحالے كہ آن ستارہ درخشندہ باشد كذا فی العلوی ۱۲

في الاكثر قال الله تعالى سَنَسْتَدْرِجُهُمْ مِّنْ حَيْثُ لَا يَعْلَمُوْنَ
وقد يضاف الى المفرد كقول الشاعر اما ترى حيث سهيل طالعا
اى مكان سهيل فحيث هذا بمعنى مكان وشرطه ان يضاف الى الجملة
نحو اجلس حيث يجلس زيد ومنها اذا وهي للمستقبل واذا
دخلت على الماضي صار مستقبلا نحو اذا جاء نصر الله وفيها
معنى الشرط ويجوز ان تقع بعدها الجملة الاسمية نحو اتيك
اذا الشمس طالعة والمختار الفعلية نحو اتيك اذا طلعت الشمس
وقد تكون للمفاجاة فيختار بعدها المبتدأ نحو خرجت فاذا
السبع واقف ومنها اذ وهي للماضي وتقع بعدها الجملتان

٣ قوله وشرطه اى شرط بنائه وبهمين جهت بعضے حيث را درحالت اضافت بجانب مفرد بسبب زوال علت بنا كہ اضافت بجانب جملہ باشد معرب گردانند۔ كذا فی عبد الرحمٰن ۱۲ ٤ قوله الى الجملة لاحتياجه اليها بتعيين معناها كاحتياج الموصول الے ماتيم بہ لانہ موضوع لمكان يقع فيہ النسبة ۱۲ درايہ ٥ قوله واذا دخلت الخ وگاہے در ماضی مستعمل شود بے آنكہ مستقبل گرديدہ باشد مثل حَتّٰى اِذَا سَاوٰى بَيْنَ الصَّدَفَيْنِ ۱۲ درايہ ٦ قوله وفيها معنے آه يعنی در اذا كہ براۓ مستقبل ست معنی شرط بود واين اكثر ست وگاہے استقبال بجانب ماضی خارج ميشود چنانكہ در قول بعض اذ براۓ مستقبل مے آيد وگاہے براۓ استمرار زمان مى آيد مثل وَاِذَا قِيْلَ لَهُمْ لَا تُفْسِدُوْا فِي الْاَرْضِ قَالُوْا اِنَّمَا نَحْنُ مُصْلِحُوْنَ يعنی ہرگاه براۓ شان گفتہ ميشود كہ در زمين فساد مكنيد عادت مستمرۂ شان بود كہ ميگفتند ما ايان جز اصلاح كنندگان نيستيم وگاہے از شرطيت خارج مى شود ۱۲ ٧ قوله معنى الشرط۔ وہو ترتب مضمون جملة على اخرى فتضمنت معنى حرف الشرط وہو وجه آخر لبنائها ۱۲ درايہ ٨ قوله والمختار الفعلية۔ يعنی فعليہ خواه مبدأ بماضی باشد خواه بمضارع واول بسيار ست وچون اذا موضوع براۓ شرط نيست بودن فعل پس او مختار ست نہ واجب ۱۲ منہل ودرايہ ٩ قوله وقد تكون للمفاجاة آه در اذا فجائيہ سہ قول ست اول آن كہ ظرف ست واين قول اخفش ومختار ابن مالك ست دوم آن كہ ظرف مكان ست واين قول مبرد ومختار ابن عصفور ست سوم آن كہ ظرف زمان واين قول زجاج ومختار زمخشری ست ۱۲ ١٠ قوله ومنها اذ آه براۓ مفاجاة ہم مى آيد نص كرده است برو سيبويہ وآن پس لفظ بينا وبينما درآيد ۱۲ منہل ٤ پايہ يايہ كشيم ايشان را تا محل ہلاك ازان راه كہ ندانند ۱۲ فتح الرحمٰن ❊

١ قوله فی الاكثر۔ اے فی الاستعمال الاكثر يعنی اضافت بجانب جملہ اكثر ست از روۓ استعمال وگاہے ثلثے او مفتوح ميشود وگاہے مكسور وگاہے ياۓ او بواو بدل ميگردد وگفتہ ميشود حوث كذا فی الرضی ۱۲ ٢ قوله اما ترى آه وآخره نجما يضئ كالشهاب ساطعا حيث درين بيت مضاف بجانب سہيل كہ مفرد ست وآن نادر ست درين ہنگام نزد بعضے معرب ست كہ علت بنا كہ اضافت سوۓ جملہ باشد موجود نيست واشہر اينكہ مبنی ست بنابر آن كہ حيث مفعول بہ ترے باشد چنانكہ بعضے تصريح...

الاسمية والفعلية نحو جئتك اذ طلعت الشمس و اذا الشمس

طالعة ومنها اين وانّى للمكان بمعنى الاستفهام نحو اين تمشي و

انّى تقعد وبمعنى الشرط نحو اين تجلس اجلس وانّى تقم اقم و

منها متى للزمان شرطا او استفهاما نحو متى تصم اصم ومتى

تسافر ومنها كيف للاستفهام حالا نحو كيف انت اى فى اىّ

حال انت ومنها ايّان للزمان استفهاما نحو ايّان يوم الدين

ومنها مذ ومنذ بمعنى اول المدة ان صلح جوابا لمتى نحو ما رأيته

مذ ومنذ يوم الجمعة فى جواب من قال متى ما رأيت زيدا اى

اول مدة انقطاع رؤيتى اياه يوم الجمعة وبمعنى جميع المدة

ان صلح جوابا لكم نحو ما رأيته مذ ومنذ يومان فى جواب من

قال كم مدة ما رأيت زيدا اى جميع مدة ما رأيته يومان ومنها

---

۱ قوله اين وانّى . آه وبنائے اين بر حركت نه بر سكون بسبب احتراز از التقائے ساكنين و بر فتح بسبب ثقل دانستن ضم وكسر پس يا - كذا فى المنهل

۲ قوله وبمعنى الشرط - وانّى بمعنى كيف نيز آيد وقتيكه پس فعل باشد مثل آيه كريمه فَأْتُوا حَرْثَكُمْ أَنَّى شِئْتُمْ اے كيف شئتم ۱۲ درايه

۳ قوله كيف . قائم مقام ظروف است وظرف نيست ومعنى او سوال از حال ست وباتفظ ما نزد بصريه در شرط مستعمل ميشود ونزد كوفيه مطلقاً وبدليل عمل او در حال ظرف مكان ست نحو كيف زيد ضاحكاً مثل اين زيد قائماً ۱۲ عبد الرحمٰن و درايه

۴ قوله ايان للزمان استفهاماً . مثل متے استفهاميه مگر متے در ماضى ومستقبل هر دو مستعمل مى شود وايان اختصاص بمستقبل دارد و بجز امور عظام در ديگر چيزے استعمال نمے پذيرد وكسره همزهٔ ايان لغت سليم ست واندلسى گفته كه كسرهٔ نون او لغت ست وبسبب همسائگى او يا الف فتحه اولے ۱۲ منهل و درايه

۵ قوله مذ ومنذ با وجودے كه مذ فرع است ومنذ اصل كه تصغير منذ نيذ آمده وآن اشيار اسوى اصل مے برد مگر بسبب مقصود بودن جهت خفت بر منذ مقدم نموده شد ووجه بنائے اين هر دو وقتيكه اسم باشند مشابهت آنهاست با مذ ومنذ حروف جاره يا بودن وضع مذ مثل وضع حرف وحمل منذ بر مذ يا مشابهت اينها بغايات در قطع اضافت معنويه ليكن اينها هميشه مبنى مى آيند كه مقطوع از اضافت معنوى ميباشند بخلاف غايات ۱۲ د

۶ قوله بمعنى جميع المدة . برين تقدير پس او متعدد يعنى زمان مقصود قطعى بالعدد باشد ۱۲ منهل ع ۵ وجه بنائے او تضمن اوست معنى حرف استفهام را چنانكه در كيف ومتے وغيره ۱۲ د

ل قولہ بمعنے عند آہ مگر لدن ولغات او را معنے ابتدا لازم ست وہمین جہت او را مع لغات لفظ من لازم میباشد ملفوظ بود واین اکثرست یا مقدر بس لدن ولغات او بمعنے من عند خواہد بود ولدی بمعنے عند است واو را معنے ابتدا لازم نیست ۱۲ رضی ۲ قولہ لا یشترط فیہ الحضور - تا اینکہ گفتہ شود المال عند زید اگرچہ مال نزدیک زید نباشد بلکہ درخزانہ باشد والمال لدی زید وقت بودن مال نزدیک نہ بود نہ درخزانہ پس عند عام باشد نسبت لدی واخوات او ۱۲ درایہ ۳ قولہ لدی ولدن مبنی بودن اینہا بسبب وضع بعض لغات اینہا مثل وضع حروف ومحمول بودن ما بقی برو ۱۲ ۴ قولہ لد وگاہے لَدَ مثل مد آمدہ است واین نہایت قلیل ست ۱۲ ۵ قولہ قط افصح لغات در قط فتح قاف وتشدید طاے مضموم است وگاہے قاف و دو ضم تابع طاے آید وگاہے تخفیف طا با ضم وسکون او میباشد ۱۲ منہل ۶ قولہ للماضی المنفی - نفی خواہ لفظا باشد مثل ما رأیتہ الخ وخواہ معنے مثل ہل رأیت ذئبا قط وگاہے در اثبات ہم مستعمل میشود مثل کنت اراہ قط اے دائما وقط مخفف مبنی ست بجہت وضع وشبہ وضع حروف دیگران بسبب مشابہت با او یا تضمن آنہا فی یا لام تعریف از یرکہ بر زمان معین دلالت میکنند ۱۲ درایہ ۷ قولہ عوض بضم الضاد و بفتح بلا تنوین ہرگز بود فی تاکید النفی للمستقبل من الزمان کما ان قط للماضی من الزمان یقال عوض لا افارقک یعنی ہرگز جدا نشوم از تو کما تقول قط ما فارقتک ہرگز جدا نشدم از تو وعوض را در ماضی وقط را در مستقبل استعمال نکنند ۱۲ صراح ومبنی بودن او بر ضم بجہت این کہ او مثل قبل وبعد مقطوع الاضافت ست چرا کہ مضاف الیہ اعراب او جائز ست چنانکہ گفتہ میشود لا اتیک عوض العائضین ای دہر الداہرین معنی آن نخواہم آمد در خانہ تو در روزگار گذران شدہا ۱۲ ۸ قولہ لا اضربہ عوض - ای لا اضربہ دہرا معنی آن نخواہم زد او را در روزگار گذران شدہا ۱۲ ۹ قولہ او الی اذ یعنی ظروف ہرگاہ بجانب جملہ یا بجانب اذ کہ مضاف بسوی جملہ باشد

لَدَى وَلَدُنْ بِمَعْنَى عِنْدَ نَحْوُ الْمَالُ لَدَيْكَ وَالْفَرْقُ

(بیان حضورہ ۱۲ — اے عندک — اے استعمالا ۱۲)

بَيْنَهُمَا أَنَّ عِنْدَ لَا يُشْتَرَطُ فِيهِ الْحُضُورُ وَيُشْتَرَطُ

ذٰلِكَ فِي لَدَى وَلَدُنْ وَجَاءَ فِيهِ لُغَاتٌ أُخَرُ لَدْنِ

وَلُدْنِ وَلَدَنْ وَلَدُ وَلُدْ وَلِدْ وَمِنْهَا قَطُّ

(بضم لام وسکون دال وکسر نون ۱۲)

لِلْمَاضِي الْمَنْفِي نَحْوُ مَا رَأَيْتُهُ قَطُّ وَمِنْهَا عَوْضُ

(اے ہرگز ۱۲)

لِلْمُسْتَقْبَلِ الْمَنْفِي نَحْوُ لَا أَضْرِبُهُ عَوْضُ وَاعْلَمْ

(علی سبیل الاستغراق ۱۲ — اے دہرا ۱۲)

أَنَّهُ إِذَا أُضِيفَ الظُّرُوفُ إِلَى الْجُمْلَةِ أَوْ إِلَى إِذْ جَازَ

(اے التی لیست بمبنیۃ ۱۲ — خواہ اسمیہ باشد خواہ فعلیہ ۱۲)

بِنَاؤُهَا عَلَى الْفَتْحِ كَقَوْلِهِ تَعَالَى هٰذَا يَوْمَ يَنْفَعُ

(این روز نیست کہ نفع کند)

الصَّادِقِينَ صِدْقُهُمْ وَكَيَوْمَئِذٍ وَحِينَئِذٍ وَ

(راست گویان را — راستی ایشان ۱۲ فتح الرحمن)

كَذٰلِكَ مِثْلُ وَغَيْرُ مَعَ مَا وَأَنْ وَأَنَّ تَقُولُ ضَرَبْتُهُ

(کلمۃ ۱۲ — مقرونۃ اے مضافۃ اے احدہما ۱۲ — مفتوحۃ مخففۃ ۱۲)

مِثْلَ مَا ضَرَبَ زَيْدٌ وَغَيْرَ أَنْ ضَرَبَ زَيْدٌ وَمِنْهَا

مضاف شوند مشابہت میدارند وہمین مشابہت کہ احتیاج بجانب مضاف الیہ باشد باوجود آن کہ از ظروف نیستند

مضاف شوند بنائے شان بر فتح جائز ست برای خفت مثل من خزی یومئذ ای یوم اذ کان کذا بر قراءت فتح میم ومبنی بودن اینہا بر فتح بجہت اضافت بجانب جملہ کہ در حکم عدم اضافت ست پس در قطع اضافت مثل غایات باشد ۱۲ ۱۰ قولہ الی اذ - ای بجانب لفظ اذ کہ از ظروف ست ۱۲ ۱۱ قولہ الفتح واکتساب بنائہا من المضاف الیہ المبنی ولو بواسطۃ کما فی اذ لان الجملۃ من حیث ہی ہی مبنیۃ ۱۲ د ۱۲ قولہ وکذلک آہ یعنی ہمچنین بنائے مثل وغیر جائز ست ہرگاہ ہر دو بجانب ما وان بفتح ہمزہ مخففہ باشد یا مشددہ مضاف شوند زیرا کہ ما وان اگرچہ از ظروف نیستند لیکن با ظروف کہ بجانب

یعنی رجل معهود خارجی اما و انت یا جنس معین مثل اسامہ کہ علم جنس اسد ست یا اسد محلی بلام جنس یا جملہ معینہ از کل افراد جنس یا بعض افراد مثل معرف بلام استغراق و جمع معہود ذہنی ۱۲ درایہ **۴** قولہ اسماء الاشارات و الموصولات چون اسم اشارہ بدون اشارہ حسی سوی مشار الیہ وقت تلفظ متکلم نزد مخاطب مبہم میباشد و ہمچنین موصولات بدون صلہ لہذا ہر دو بمبہم نامیدہ شدند ۱۲ درایہ **۵** قولہ المعرف باللام۔ بدان کہ الف و لام بر دو قسم ست زائدکہ برائے تحسین لفظ آید مثل الحسن و الحسین و للئیم در قول شاعر و لقد امر علی اللئیم یسبنی و غیر زائد و آن بر دو نوع است اسمی و حرفی اول اسم موصولات کہ مدخول او اسم فاعل و مفعول باشد مثل الضارب و المضروب و ثانی بر چہار گونہ باشد جنسی استغراقی عہد ذہنی عہد خارجی اول اشارت کند بجانب ماہیت صرف قطع نظر از فرد و افراد و وحدت و کثرت مثل اہلک الناس الدینار و الدراہم و ثانی اشارت کند بجانب ماہیت باین طریق کہ در جمیع افراد لغویہ و عرفیہ یافتہ میشود مثل اِنَّ الْاِنْسَانَ لَفِیْ خُسْرٍ اے جمیع افراد انسان و ثالث ایما نماید بجانب ماہیت باین طریق کہ در فرد غیر معین کہ فیما بین متکلم و سامع در ذہن معہود ست یافتہ شد چنانکہ ادخل السوق یعنی در آ در بازاریکہ در ذہن من و تو معہود است و رابع مشیر ست بسوی ماہیت باین طریق کہ در فرد معین کہ در خارج میان متکلم و سامع خصوصیت حاصل گردیدہ و آن اول منکور مذکور میکنند و من بعد ہمان منکور را معرفہ اعادہ مینمایند مثل کریمہ کَمَا اَرْسَلْنَا اِلٰی فِرْعَوْنَ رَسُوْلًا فَعَصٰی فِرْعَوْنُ الرَّسُوْلَ و از اقسام معارف اسمی ست کہ معرف بیکے ازین الف و لام چہا گاہ نبود و نکرہ باشد چنانکہ عبد الرحمٰن تصریح کردہ و عبد الحکیم در تکملہ گفتہ کہ مدخول الف و لام عہد ذہنی نکرہ میباشد و بہمین جہت جملہ خبریہ صفت او می آید و مصنف تعرض بمعرف بمیم ننمود چنانکہ در حدیث آمدہ است لیس من امبر امصیام فی امسفر زیراکہ میم بدل از لام ست در اصل لیس من البر الصیام فی السفر بود ۱۲ یوسفیہ

امسِ بالکسر عند اہل الحجاز و الخاتمۃ فی سائر احکام الاسم
اے باقی ۱۲

و لواحقہ غیر الاعراب و البناء و فیہا فصول فصل اعلم
اے عشرۃ ۱۲ — اول ۱۲

ان الاسم علی قسمین معرفۃ و نکرۃ المعرفۃ اسم وضع لشیء معین

و ہی ستۃ اقسام المضمرات و الاعلام و المبہمات اعنی اسماء
اے بالاستقراء ۱۲

الاشارات و الموصولات و المعرف باللام و المضاف الی احدہا

اضافۃ معنویۃ و المعرف بالنداء و العلم ما وضع لشیء معین
زیراکہ اضافت لفظی مفید تعریف نباشد ۱۲

لا یتناول غیرہ بوضع واحد و اعرف المعارف المضمر المتکلم
اے اکملہا تعریفا ۱۲

نحو انا و نحن ثم المخاطب نحو انت ثم الغائب نحو ہو ثم العلم
لامکان الاشتباہ فیہ ۱۲

ثم المبہمات ثم المعرف باللام ثم المعرف بالنداء و المضاف

۱ قولہ امس مبنی و در نزد بعضے مبنی بر کسر و معرفہ است و نزد بعضے معرب و معرفہ و ہرگاہ مضاف شود یا بر و الف و لام در آید یا نکرہ نمودہ شود بالاتفاق معرب باشد گفتہ میشود مضے امسنا و مضی الامس المبارک و کل غد صائر امسا و مثل غد و بارحۃ و کیف و این و متی و ای و ما و عند و اسمائی شہور و اسمائی اسبوع سوائی جمعۃ و تصغیر ش نمی آید کذا فی الصراح ۱۲ **۲** قولہ اعلم ان الخ چون از مبنیات ذکر معرفہ را آمد لہذا ذکرش پس مبنیات مناسب شد و بسبب مقصود اصلی و کثیر الاستعمال بودن معرفہ بر نکرہ مقدم گردید ۱۲ درایہ **۳** قولہ لشیء معین۔ عام از آنکہ فرد معین باشد مثل زید و الرجل

۶ قولہ و العلم۔ خواہ منقول باشد مثل الفضل خواہ مرتجل مثل عمران مفرد باشد مثل زید یا مرکب مثل عبد اللہ اسم باشد مثل عمر یا لقب مثل صدیق خواہ کنیت مثل ابو البقاء موضوع برای معنی ذات باشد مثل بشر یا برای معنی حدث مثل سبحان علم تسبیح ۱۲ درایہ **۷** قولہ بوضع واحد۔ ازین قید علیکہ در و اشتراک باشد داخل ماند زیراکہ بوضع واحد غیر را شامل نیست بلکہ بوضع دوم ۱۲ **۸** قولہ ثم المبہمات۔ یعنی اسمائے اشارہ و اسمائے موصولہ و نزد اخفش این کہ از موصولات آنچہ در و الف و لام بود معرفہ است و آن کہ در و الف و لام نبود مثل من و ما پس تعریفا و بجہت اینکہ در معنی موصولیت کہ در و الف و

۱ قوله والمضاف الخ یعنی مضاف در مراتب تعریف در قوت مضاف الیه است زیرا که مضاف از مضاف الیه اکتساب تعریف میکند پس در مرتبۂ او خواهد بود این مذہب سیبویہ است و نزد مبرد تعریف مضاف از مضاف الیه انقص میباشد چرا که او تعریف از مضاف الیه حاصل مے نماید و ہمین جہت مضاف بجانب مضمر موصوف می آید و این ترتیب که مصنف ذکر کرده باعتبار رائے اکثر نحات ست و مذہب کوفیه این که اعرف علم ست پس مضمر سپس مبہم و پس ہمہ معرف بلام و نزد ابن کیسان اینکہ اعرف مضمر ست پس علم سپس اسم اشاره و من بعد ذو لام و پس ہمہ اسم موصول و نزد ابن سراج اینکہ اعرف اسم اشاره است بعد از ان مضمر پس علم سپس ذو اللام پس ہمہ موصول و ابن مالک گفته که اعرف ضمیر متکلم بعد از ان ضمیر مخاطب پس علم سپس ضمیر غائب که سالم از ابہام است من بعد اسم اشاره و منادی پس ہمہ موصول و ذو الاداة و مضاف برحسب مضاف الیه باشد و ہمین در تسہیل منصوص ست ۱۲ منہل ۲ قوله النکرة و قبول کردن حرف تعریف خواه در آمدن رُبّ یا کم خبریه برو یا بودن حال خواه تمیز یا اسم لا لمعنی لیس از علامات نکره است ۱۲ ش ۳ قوله اسماء العدد چون اسمای عدد اکثر بنکره تفسیر کرده میشوند لہذا ذکر آنہا پس نکره مناسب شد ۱۲ درایه ۴ قوله علی کمیة الخ اے مقدار افرادہا ای المعدودات فید خل فی الحد الواحد و الاثنان ۱۲ د ۵ قوله بالتاء زیرا که ثلاثه تا آخر بجماعت تاویل شد پس مؤنث خواہد بود و الحاق تا لازم خواہد شد و چون در مذکر لاحق شد برای فرق در مؤنث لاحق نخواہند نمود و ہر گاه عشر در آیت کریمه من جاء بالحسنة فله عشر امثالہا اکتساب تانیث از مضاف الیه نموده لہذا ایرادے وارد نخواہد شد ۱۲ د ۶ قوله احد عشر رجلا بتغییر الواحد و الواحدة الی احد و احدے طلبا للتخفیف ۱۲ د ۷ قوله ثلثة عشر رجلا باسقاط التاء عن الجزء الثانی و اثباتہا فی الاول فی المذکر و بالعکس فی المؤنث رجوع العشرة بعد الترکیب الی الاصل فیہما دون الجزء الاول فبقیا بخلاف الاصل ۱۲ درایه ۸ اے مبنی علی ما یقتضیه القیاس فی الافراد و الترکیب و العطف ۱۲ ۹ زیرا که قیاس تذکیر مذکر و تانیث مؤنث ست ۱۲

فی قوة المضاف الیه والنکرة ما وضع لشیءٍ غیرِ معیّنٍ کرجلٍ

وفرسٍ فصل اسماء العدد ما وضع لیدلّ علی کمیّة احاد (شان ۱۲)

الاشیاء واصول العدد اثنتا عشرة کلمة واحدٌ الی عشرةٍ و

مائة والف واستعمالہ من واحدٍ الی اثنین علی القیاس اعنی (وما عدا تلک الکلمات فمتولد منها ۱۲)

للمذکر بدون التاء وللمؤنث بالتاء تقول فی رجلٍ واحدٌ (بصیغة الخطاب ۱۲)

وفی رجلین اثنان وفی امرأةٍ واحدةٌ وفی امرأتین اثنتان و (بدون التاء ۱۲)

ثنتان ومن ثلثة الی عشرة علی خلاف القیاس اعنی للمذکر (بالتاء ۱۲) (والاصل ۱۲)

بالتاء تقول ثلثة رجالٍ الی عشرة رجالٍ وللمؤنث بدونها

تقول ثلث نسوة الی عشر نسوة وبعد العشرة تقول احد عشر

رجلًا واثنا عشر رجلًا وثلثة عشر رجلًا الی تسعة عشر رجلًا و (بتذکیر الجزء الثانی ۱۲)

احدی عشرة امرأةً واثنتا عشرة امرأةً وثلث عشرة امرأةً الی

ل۱ قوله الى تسعين رجلاً آه یعنی عقود چهٰدگانه که عشرون وثلاثون واربعون وخمسون وستون وسبعون وثمانون وتسعون باشد قیاس درین عقود چنان بود که عشران رجلاً بلفظ مثنی وثلث عشرات رجلاً تا تسع عشرات رجلاً گفته شود زیرا که مضاف مع مضاف الیه بجهت دلالت آنها بر عدد معین مانند عشرة ومائة والف یک کلمه شده مثل کلمه گردید که مؤنث او بتا آمده هرگاه بقصد تخفیف مضاف الیه را حذف کردند مثل کلمه محذوفة اللام که ثبة وقلة وغیره باشد گردیده لیکن ثلثة بسبب مشابهت او با ثلثة که از احاد ست بمعنے ثلث عشرات مستعمل نمیشود چنانکه ثبة با وصف حذف لام بمعنی خود استعمال مے یابد از وضع الفاظ اعداد بیان کمیت معینه مقصود ست وآن حاصل نه شد و ازین جاست که در الفاظ عدد لفظ مشترک را نخواهی دید وجمع اسم مؤنث بتا که لام او محذوف باشد بواو ونون بسیار آمده مثل قلون وثبون ومائون لهذا بسبب مشابهت آنها عشرون وثلثون گفته شد واز ابتدائی تغیر اعشران مثنی بجانب لفظ عشرون که صیغه مجموع مصنوعیست غرض آنست که برائے جمع غیر قیاسی در اخوات او مثل ثلثون وغیره که بس او هستند این تغییر مثل توطیه وتمهید باشد ولفظ واحد یعنی عشرة در عشرون فقط بکسر عین تغیر یافته زیرا که در اخوات وبجهت امکان معنی جمع تغیر جائز نیست چنانکه ثلثون را مثلاً اگر جمع ثلثة گویند بعید نباشد زیرا که در ثلثون ثلثه ده بارست وبهمچنین ست حال اربعون تا آخر کذا فی الرضی ۱۲ ل۲ قوله تسع وتسعین الخ وجه مرکب نه شدن آحاد با عقود چنانکه با عشرات مرکب شده اند این که واو ویا در عشرون وغیره علامت اعراب ست وترکیب موجب بنا پس یکجا شدن هر دو ممنوع باشد ۱۲ درایه ل۳ قوله على قياس ما عرفت یعنی هرگاه تجاوز کنی از مائة انچه زیاده بر مائة است استعمال کنی بر طریقیکه از واحد تا تسعة وتسعین شناختی وعطف سازی بر مائة و گوئی مائة وخمسة رجال ومائة وخمس نسوة بهمچنین تا مائة وتسعة وتسعین استعمال کنی مادامیکه به مائتین نرسی وبرهمین طریق ست تا مادون الف وچون بر الف زیاده شود استعمال او مثل استعمال زائد بر مائة خواهد بود پس خواهی گفت عندی الف ومائة واحد وعشرون رجلاً والف ومائة واحدے وعشرون امرأة وعکس عطف نیز درہمه جائز ست پس خواهی گفت واحد ومائة الخ. كذا فى الشرح ۱۲

تسع عشرة امرأةً وبعد ذٰلك تقول عشرون رجلاً وعشرون
بجانب الجزء الثاني
امرأةً بلا فرقٍ بين المذكر والمؤنث الى[۱] تسعين رجلاً و
امرأةً واحدٌ وعشرون رجلاً واحدے وعشرون امرأةً واثنان
وعشرون رجلاً واثنتان وعشرون امرأةً وثلثة وعشرون
رجلاً وثلث وعشرون امرأةً الى تسعةٍ وتسعين رجلاً و
تسع[۲] وتسعين امرأةً ثم تقول مائة رجلٍ ومائة امرأةٍ والف
رجلٍ والف امرأةٍ ومائتا رجلٍ ومائتا امرأةٍ والفا رجلٍ والفا
امرأةٍ بلا فرقٍ بين المذكر والمؤنث فاذا ازاد على المائة و
اسے العدد ۱۲
الالف يستعمل على[۳] قياس ما عرفت ويقدم الالف على
المائة والمائة على الاحاد والاحاد على العشرات تقول عندے
الفٌ ومائةٌ واحدٌ وعشرون رجلاً والفان ومائتان واثنان

٥١ قوله لان لفظ المميز یعنی چیزے کہ صلاحیت تمیز شدن دارد وآن بمادہ وجوہر خود دلالت برجنس خواہد کرد وبہیأت وصیغۂ خود بر وحدت وتثنیت دال خواہد بود ١٢ شرح ٥٢ قوله تقول عندی رجل ورجلان ونخواہی گفت عندی واحد رجل واثنا رجلین زیراکہ درصورت جمع تمیز و تمیز ذکر عدد ضائع خواہد بود واین وجہ در واحد رجال واثنا رجال واثنا رجل تمام نیست زیراکہ ہریک از ممیز وتمیز مفید ومستقل بفائدہ ایست کہ دیگرے ازان مشعر نیست وقول شان رجل واحد ورجلان اثنان محمول بر تاکید ست ١٢ منہل ٥٣ قوله

وعشرون رجلاً واربعة آلافٍ وتسعمائةٍ وخمسٌ و

اربعون امرأةً وعليك بالقياس واعلم ان الواحد

اى الزم ١٢

والاثنين لا مميز لهما لان لفظ المميز يغني عن ذكر

وكذا الواحد والاثنتان ١٢

العدد فيهما تقول عندي رجلٌ ورجلان واما سائر

باقی

الاعداد فلابد لها من مميز فتقول مميز الثلثة

اے غیر الواحد والاثنین ١٢

الى العشرة مخفوض مجموع تقول ثلثة رجالٍ وثلث

بجہت اضافت اعداد سوئے ممیزات خود ١٢

نسوةٍ الا اذا كان المميز لفظ المائة فحينئذٍ يكون

اے ممیز ثلثة تا عشرة ١٢

مخفوضاً مفرداً تقول ثلث مائةٍ وتسع مائةٍ والقياس

ثلث مئات او مئين ومميز احد عشر الى تسعةٍ و

برائے مؤنث ١٢ برائے مذکر ١٢

تسعين منصوبٌ مفردٌ تقول احد عشر رجلاً واحد

عشرة امرأةً وتسعة وتسعون رجلاً وتسع وتسعون امرأةً

مخفوض مجموع۔ وجہ مخفوض بودن این تمیز انست کہ در حقیقت موصوف ومقصود است اصل ثلثة رجال رجال ثلثة باشد اگر منصوب باشد بر صورت فضلات بود پس مخفوض شد تا بر صورت فضلات نباشد ومجموع بودن باین سبب کہ مدلول سہ وما فوق او جماعت ست پس بہتر آن کہ بجماعت بیان کردہ شود تا موافقت میان عدد ومعدود پیدا آید زیراچہ عدد از روئ معنی عبارت از معدود ست ١٢ درایہ ٥٤ قوله مجموع یعنی مجموع از روئ لفظ باشد یا از روئ معنے وجمع از روئ معنی یا اسم جنس باشد مثل تمر وعسل ویا اسم جمع مثل رہط وقوم ١٢ رضی ٥٥ قوله الا اذا كان المميز الخ یعنی مگر چون تمیز ثلثة تا عشرة لفظ مائة باشد درین ہنگام مفرد مجرور خواہد بود اگرچہ قیاس آن بود کہ ثلث مئات یا ثلاث مئين آمدے چراکہ آوردن لفظ مئات یا مئين معنے تانیث مکرر میشود چہ جمع مؤنث میباشد معنے ومائة نیز مؤنث ست ودر لفظ مفرد کہ مائة باشد تخفیف ست پس برائی تخفیف مفرد آوردند در تمیز بجہت این کہ تا حکم ثلثة بکلی باطل نہ شود کذا فے المنہل بزیادة ١٢ ٥٦ قوله تسعمائة۔ بجہت استغنا از لفظ الف عشر مائة مستعمل نہ شد ١٢ ٥٧ قوله ومميز احد عشر الخ یعنی در احد عشر تا تسعة وتسعين بسبب تعذر اضافت منصوب شد زیراکہ در احد عشر رجلاً بر تقدیر اضافت بجانب تمیز سہ اسم رایک اسم نمودن لازم مے آید واین جائز نیست ودر عشرون واخوات او نیز اضافت غیر متصور چراکہ یا با اثبات نون باشد یا بغیر آن در اول اثبات نون کہ مشابہ نون جمع ست در حالت اضافت لازم مے آید وثانی حذف نون نے را مستلزم ست کہ در حقیقت برائے جمع نیست بلکہ اصلی ست کہ کلمہ بران موضوع ست لہذا النصب دادند وچون مفرد بہ نسبت جمع خفیف واخصر است وجمعیت از عدد مقدم مفہوم میشد بنابران بر مفرد اقتصار نمودند ١٢ منہل ❊

له قوله وممیز مائة الخ وجه این کہ چون اضافت بسبب نبودن مانع ممکن ست و در اضافت سبکی نیز حاصل لهذا اضافت واجب شد وہر چند برحسب اقتضائے قیاس جمع باید چنانکہ در ثلثة دراہم لیکن چون این الفاظ الفاظ عددی ہستند کہ درمعنی شان کثرت ست لهذا جمع تمیز مکروہ دانستند تا ثقل لفظی بجانب ثقل معنوی منضم نشود ۔ کذا فی المنہل ۱۲ ٢ه قوله جمع الالف الخ وجمعها نگفت زیرا کہ جمع مائة متروک است ۱۲ ٣ه چون ذکر تذکیر و تانیث در فصل عدد در آمد لهذا ذکر آنہا پس اسمائی عدد ضروری شد و گفت فصل آه ۱۲ ٤ه

قوله الاسم اما مذکر او مؤنث مرد چون از روئے پیدائش و رتبہ بر زن مقدم است و بجہت عدمی بودن تعریف او مؤخر لهذا در تقسیم مقدم شد و در تعریف مؤخر تا اختصار بیان برعایت مرتبہ از دست نرود ۱۲ ٥ه حقیقة مثل امرأة و طلحة او حکما کعقرب لان الحرف الرابع فی حکم تاء التانیث ۱۲ ٦ه قوله وعلامة التانیث آه و یائے ذی و تی کہ نزد بعض از علامات تانیث ست مصنف ذکر نہ کرد زیرا چہ جائز ست کہ تانیث در الفاظ مذکورہ وضعی باشد مثل تانیث انت وہی یا این کہ کلام در مذکر و مؤنث ست کہ از اقسام معرب ست نہ مبنی ۱۲ ٧ه قوله التاء در ذکر تا اشارت ست بر رد کوفیہ کہ نزد ایشان علامت تانیث ہا ست نہ تا ز و تغیر یافتہ ٨ه قوله الالف المقصورة التی بعد ثلثة ۔ والا یکون للالحاق ولا لمجرد الزیادة مثل قبعثری وارطی ۱۲ ٩ه قوله حقیقی آه نزد صاحب صمدیہ و شارح او آن صاحب فرج باشد خواہ علامت در و حقیقةً بود مثل ضاربة و حبلی و نفسا یا حکما مثل زینب و آن دائما حیوان باشد و لفظی آن کہ چنان نباشد اگرچہ علامت ظاہری در و بود مثل ظلمة و صحراء یا مقدر چنانکہ عین و این گاہے حیوان ہم باشد مثل دجاجة بمعنی خروس و حمامة بمعنی کبوتر ۱۲ ١٠ه قوله من الحیوان ۔ وجد فیہ علامة التانیث اولم یوجد کاتان ۱۲

وممیز مائة والف وتثنیتهما وجمع الالف مخفوض مفرد
کہ الفان ومائتان باشد ۱۲ وآن آلاف والوف ست ۱۲
تقول مائة رجل ومائة امرأة والف رجل والف امرأة ومائتا
رجل ومائتا امرأة والفا رجل والفا امرأة وثلثة آلاف رجل
وثلث آلاف امرأة وقس على هذا فصل الاسم اما مذكر
واما مؤنث فالمؤنث ما فيه علامة التانيث لفظا او تقديرا
والمذكر ما بخلافه وعلامة التانيث ثلثة التاء كطلحة والالف
المقصورة كحبلى والالف الممدودة كحمراء والمقدرة انما هو
التاء فقط كارض ودار بدليل اريضة ودويرة ثم المؤنث
لا غیرها ۱۲
على قسمين حقيقي وهو ما بازائه ذكر من الحيوان كامرأة
اے خلقی ۱۲
وناقة ولفظي وهو ما بخلافه كظلمة وعين وقد عرفت احكام
مثال تانیث لفظی حقیقی ۱۲
الفعل اذا اسند الى المؤنث فلا نعيدها فصل المثنى اسم
فلیرجع الی ما مر فی المرفوعات فی مبحث الفاعل ۱۲

١١ه قوله وعین ۔ مثال تانیث لفظی تقدیرا بدلیل عیینة کہ تصغیر اسما را باصل خود برد ۱۲ ١٢ه قوله فلا نعیدها ۔ زیرا کہ اعادہ مکرر را واجب میکند و آن زشت ست ولیکن اعادہ تعریف مؤنث حقیقی بعد ذکر او در بحث فاعل موجب تکرار نیست چہ سابق تقریبا و استطرادا مذکور شد و اینجا قصدا و بالذات ۱۲ ١٣ه قوله المثنی الخ از آن جا کہ در ضمن بیان تمیز ذکر مذکر و مؤنث و مفرد و مثنی و مجموع بمیان آمد مذکر و مؤنث بمنزلہ ذات بود و مفرد و مثنی و مجموع از صفات و مثنی از مفرد قریب ست و نیز عدد او بر عدد مجموع سبقت دارد لهذا بیان مثنی مقدم بر مجموع مناسب افتاد ۱۲

لے قولہ لیدل علی ان معہ آخر مثلہ۔ اشارت ست بانکہ تثنیہ اسم مشترک باعتبار دو معنے مختلف درست نیست پس گفتہ نخواہد شد قرآن معنی طہر وحیض و قمران وعمران وابوان منتقض نخواہد شد زیرا کہ از باب اطلاق یک لفظ ست بر دیگرے تغلیباً ۱۲ درایہ ۲ قولہ ہذا فی الصحیح۔ این حکم در جاری مجری صحیح یعنی منقوص یائی نیز جاری ست پس قول مصنف ہذا فی الصحیح برای حصر نباشد ۱۲ ۳ قولہ اما المقصور۔ وجہ تسمیہ بمقصور این کہ قصر بمعنی حبس ست وچون آخر این اسم از حرکات محبوس ست لہٰذا مقصور نام شد ۱۲ ۴ قولہ عن واو حقیقۃً کعصا او حکماً بان کان مجہول الاصل ولم یمل کالمسمی بالے ولدی ۱۲ ۵ قولہ وکان ثلاثیا۔ ای مجرداً وغیر ثلاثی مجرد مثل معطے ومعطفے رد باصل نمی شود زیرا کہ چون ثلاثی مجرد سبک میباشد لہٰذا واو با وثقیل نیست ۱۲ ۶ قولہ رد الی اصلہ۔ وبسبب اجتماع ساکنین محذوف نخواہد شد تا وقت حذف نون در حالت اضافت التباس بمفرد نرود ۱۲ ۷ قولہ عن یاء۔ ای حقیقۃً مثل رحے یا حکماً باین طریق کہ مجہول یا عدیم الاصل باشد واو را امالہ کردہ باشند مثل مسمی بمتی وبلی ۱۲ درایہ ۸ قولہ کرحیان آہ رحیان مثال آنیست کہ الف او عوض یا آمدہ و ملہیان مثال آنیست کہ الف او عوض واو آمدہ واسم زائد بر سہ حرف وحباریان مثال است برائی اسمیکہ الف او از چیزے بدل نیست وحبارے بالضم نام پرندہ ایست از جنس مرغابی وآن را سرخاب گویند و حبلیان مثال ست برائی اسم رباعی کہ الف او بدل از چیزے نیست ۱۲ ۹ قولہ ملہی۔ از الہاء بمعنے مشغول کردن وورد بمعنی آسیا غلہ باز کردن ۱۲ ۱۰ قولہ فی قراء۔ بضم قاف وتشدید را جید القراءۃ ابو علی فارسی از بعض عرب حکایت کردہ کہ ہمزہ اش مثل سائر نظائر او کہ حمراء وصحراء باشد بواو منقلب شود ۱۲ رضی ۱۱ قولہ تقلب واواً و ثابت بواو نداشتہ شود زیرا کہ مدن صورت علامت تانیث را در وسط زشت مے پندارند لیکن تائی مسلمتان کہ در میان

الملحق بآخره ألف أو ياء مفتوح ما قبلها ونون مكسورة ليدل

على أن معه آخر مثله نحو رجلان ورجلين هذا في الصحيح

أما المقصور فإن كانت ألفه منقلبة عن واو وكان ثلاثيا رد

إلى أصله كعصوان في عصا وإن كانت عن ياء أو واو وهو

أكثر من الثلاثي أو ليست منقلبة عن شيء تقلب ياء كرحيان

في رحى وملهيان في ملهى وحباريان في حبارى وحبليان

في حبلى وأما الممدود فإن كانت همزته أصلية تثبت

كقراءان في قراء وإن كانت للتأنيث تقلب واوا كحمراوان

في حمراء وإن كانت بدلا من أصل واو أو ياء جاز فيه الوجهان

كساوان وكساءان ويجب حذف نونه عند الإضافة تقول

جاءني غلاما زيد ومسلما مصر وكذلك تحذف تاء التأنيث

مقصود از ماثلت آنست کہ در حذف ست نیز ۱۲

القیاس والشذوذ مع جواز اثباتہا فیہما علی القیاس اتفاقاً ۱۲ درایہ
افتادہ بضرورت اینکہ تثنیہ مونث بتثنیہ مذکر ملتبس نشود در واو اشتند وہمزہ مذکورہ بیا بدل نشد کہ در حالت نصب وجر دو یا یکجا مجتمع میشود رضی گفتہ کہ گاہے صحیح ہم میدانند ومرضی ماز نی بنقل ومبرد قلب ہمزہ بیا ۱۲ درایہ مع زیادۃ ۱۲ قلب ہمزہ بواو بجہت مشابہت وہمزہ تانیث در اصلی نبودن واثبات ہمزہ بجہت اینکہ بجائے حرف اصلی آمدہ ۱۲ ۱۳ قولہ ویجب حذف النون ہمچنین حذف نون جمع نیز واجب ست باز آوردن این قاعدہ در ینجا باین کہ در مجرورات گذشت بجہت این کہ از احکام مثنی ومجموع ست ۱۲ ۱۴ قولہ عند الاضافۃ۔ وگاہے بنا بر ضرورت شعری بدون اضافت محذوف میشود ۱۲ ۱۵ علی غیر

ل قوله خاصة یعنی نہ در غیر اینہا از شئے کہ دران تائے تانیث باشد مثل شجرتان وثمرتان وغیرہ ۱۲ درایہ ۲ قولہ لانہما آہ این وجہ بوجہیکہ بو علی ذکر کردہ قریب ست وآن اینکہ یکے از دیگرے ہرگاہ منفصل نمیشود لفظیکہ بر ہر دو دلالت میکند یعنی لفظ تثنیہ موضوع بوضع اول بمنزلہ مفرد شدہ در وسط مفرد تائے تانیث درنمی آید وخصیۃ والیۃ مفرد خصیان والیان نیست بلکہ مفرد ہر دو خصی والی در تقدیر ست ومثنی خصیۃ و الیۃ خصیتان والیتان است وبعضے گفتہ اند کہ خصیان والیان بجہت ضرورت شعر تثنیہ خصیۃ والیۃ آمدہ است ودر غیر ضرورت تا محذوف نمیشود وبعضے گفتہ اند کہ خصی والی دو لغت ہستند کہ در خصیہ والیہ مستعمل باستعمال قلیل میشوند ۱۲ رضی

۳ قولہ واعلم آہ آوردن این فائدہ اگرچہ در بحث مجرورات مناسب بود مگر چونکہ ذکر وجوب حذف نون مثنی وقت اضافت در آمد وفائدہ مذکورہ از فوائد اضافت نبودہ لہذا ذکرش در بحث مثنی چسپان گشت ۱۲ د ۴ قولہ بلفظ الجمع اولویۃ لا وجوبا زیرا کہ جمع بجہت بودن مثل اویا از جنس او بنسبت مفرد مناسبت بیشتے دارد لہذا تعبیر مثنائے اول بلفظ جمع اولی باشد ۱۲ د ۵ قولہ ومعنی آہ لان معنی المضاف جزء المضاف الیہ ۱۲

۶ قولہ المجموع۔ المعنی المجموع اسم دل علی افراد المقصد بحروف مفردۃ متلبسۃ بتغیر ما ای تغیر کان اما لفظی آہ ۱۲ ۷ قولہ بحروف مفردۃ۔ وآن مفرد خواہ محقق باشد چنانکہ در رجال خواہ فرضا وتقدیرا کنون عبادید بمعنی گروہے از مردم دوندہ بہر سو داخل مانند سیبویہ گفتہ کہ برائے او مفرد نیست پس برائے او مفردے برحسب قیاس مقدر نمودہ شد کہ اگر مفردش بودے بر ہمین وزن بودے وآن عبدود بالضم عین یا عبداد بکسر عین باشد مثل ہمچنین نسوۃ کہ برائے او مفردے کہ مستعمل نہ شدہ مقدر کردہ شود وآن نسا بالضم نون بروزن غلام کہ فعلا از اوزان مشہورہ جمع برائے مفرد نیست کہ بروزن فعال بالضم باشد

في تثنية الخصية والألية خاصة تقول خصيان وأليان

لأنهما متلازمان فكأنهما شيء واحد واعلم أنه إذا أريد

إضافة مثنى إلى المثنى يعبر عن الأول بلفظ الجمع كقوله

تعالى فقد صغت قلوبكما وفاقطعوا أيديهما وذلك لكراهة

اجتماع تثنيتين فيما تأكد الاتصال بينهما لفظا ومعنى

فصل المجموع اسم دل على آحاد مقصودة بحروف

مفردة بتغير ما إما لفظي كرجال في رجل وتقديري كفلك

على وزن أسد فإن مفرده أيضا فلك لكنه على وزن

قفل فقوم ورهط ونحوه وإن دل على آحاد لكنه ليس بجمع

إذ لا مفرد له ثم الجمع على قسمين مصحح وهو ما لم يتغير بناء

واحده ومكسر وهو ما يتغير فيه بناء واحده والمصحح على

۔ درایہ ۸ مجموع بروزن فعل بفتح فا وسکون عین نمی آید مثل رکب وتمر زیرا کہ دلالت بر جماعت از حروف اکب وتمر بفتح میم مقصود نیست ونیز تمر و رکب مصغر میشوند واگر جمع بودندے جمع کثرت بودندے وجمع کثرت بلفظ خود تصغیر نمیشود پس جمع نباشند ۱۲ ۹ قولہ وتقدیری۔ سوال جنب را با وصف امکان تقدیر ازین باب چرا شمار نکردند زیرا کہ ممکن ست کہ گویند جنب مفرد بروزن عنق وجمع بروزن کتب ست جواب تثنیہ فلک بسماع رسیدہ واین علامت ست برین کہ وقت اختلاف مدلول تغیر لفظ قصد کردہ اند بخلاف جنب کہ در حالت افراد وتثنیہ وجمع ہمین مستعمل ست پس م

ل قوله ونون مفتوحة. و این نون پس ما در شعر گاہے مکسور می آید شعر عرفنا جعفرا وبنی ریاح * وانکرنا زعانف اخرین * زعانف جمع زعنفہ بکسر زا و عین مہملہ و نون و فا جمع زعنفہ بکسر کہ آن گروہیست۔ ترجمہ شناختیم جعفر و بنی ریاح را و نشناختیم طائفہ دیگر را۔ منہل بدان کہ بیان حرکات این نون یک بار در ضمن بیان اضافت اعراب اسم گذشت و یک بار درین جا و حذف نون سہ بار اول در مقام مذکور دوم در ... سوم درین جا و ہر یک را محلیست صحیح بیانش بجہت ضیق مقام و اعتماد ذہن متعلم فروگذاشتہ شد ۱۲ ۵۲ قوله أكثر. ولم يقل ههنا مثله لاخراج الاسم المشترك كما قال في المثنى اعتمادا على ذهن الطالب فتذكر ۱۲ ۵۳ قوله ياؤه. حال الجمع لالتقاء الساكنين بعد النقل والاسكان والاستثقال ۱۲ ۵۴ قوله قاضون وداعون. اصلش قاضيون وداعوون بود بسبب وقوع واو در طرف و مخالفت حرکت ما قبلش بیا بدل شد بعده در ہر دو در قاضیون نیز ضمہ بر یا دشوار داشتہ نقل کردہ بما قبل دادند و باجتماع ساکنین یا را افگندند قاضون و داعون شد ۱۲ ۵۵ قوله مصطفون. در اصل مصطفیون بود یا الف شد و افتاد ۱۲ ۵۶ قوله ويختص باولي العلم. و عالمین از باب تغلیب کہ عقلا را بر غیر آنہا غلبہ دادہ جمع ساختہ اند و ساجدین در آیت کریمہ اِنِّيْ رَاَيْتُ اَحَدَ عَشَرَ كَوْكَبًا وَّالشَّمْسَ وَالْقَمَرَ رَاَيْتُهُمْ لِيْ سٰجِدِيْنَ ۝ از قبیل دادن حکم عقلا غیر ذوی العقول را کہ این جا ستارگان باشند بسبب صدور فعل ذوی العقول کہ سجدہ باشد از ایشان ۱۲ ۵۷ قوله واما قولهم. و منفرد بکار ارادہ جمعش باین جمع داشتہ باشد باید اسم جنس بود و دران سہ چیز شرط ست علمیت عقل تذکیر و ہر گاہ مثل سنون وغیرہ این قاعدہ منتقض میشد جواب داد بقوله اما قولهم الخ و با صفت دران شش شرط ست یک وجودی و آن برای مذکر عاقل بودن و پنج عدمی کہ دران تا نباشد مثل علامة شرطی

قسمين مذكر وهو ما ألحق بآخره واو مضموم ما قبلها ونون
مفتوحة كمسلمون أو ياء مكسور ما قبلها ونون كذلك
ليدل على أن معه أكثر منه نحو مسلمين وهذا في الصحيح
أما المنقوص فتحذف ياؤه مثل قاضون وداعون و
المقصور يحذف ألفه ويبقى ما قبلها مفتوحا ليدل
على الألف المحذوفة مثل مصطفون ويختص بأولي العلم
وأما قولهم سنون وأرضون وثبون وقلون فشاذ ويجب
أن لا يكون أفعل مؤنثه فعلاء كأحمر وحمراء ولا فعلان
مؤنثه فعلى كسكران وسكرى ولا فعيلا بمعنى مفعول كجريح
بمعنى مجروح ولا فعولا بمعنى فاعل كصبور بمعنى صابر و
يجب حذف نونه بالإضافة نحو مسلمو مصر ومؤنث و

باقی مصنف بقول ويجب الخ اشارت فرمود ۱۲ ۵۸ قوله ثبون. جمع ثبة بالتخفيف بمعنے جماعت و گروہ ۱۲ ۵۹ قوله قلون. بکسر قاف و ضم آن جمع قلة کہ مثل ثبة است بمعنے غوک چوب یعنی دو چوب کہ کودکان بدان بازی کنند ۱۲ ۶۰ قوله افعل. تا میان افعل التفضیل و این فعل صفتی فرق باقی ماند ۱۲ ۶۱ قوله ولا فعلان. برائے ابقائے فرق میان این فعلان و فعلان و فعلانة ۱۲ ۶۲ قوله ولا فعيلا. زیرا کہ جمع مذکرش بواو و نون آید جمع مؤنثش بالف و تا آید پس استوار میان مذکر و مؤنث فوت شود ۱۲

ه وجمع خضرا با وجود آن که صفتے است که مذکر او اخضر بواو و نون مجموع نه شد بجهت غلبه اسمیت در قول آن حضرت صلی الله علیه وسلم وان لیس فی الخضراوات صدقة بالف وتا آمده پس از باب صفت بیرون گردیده باسما لاحق شده ۱۲ منهل ۵۳ قوله کالحائض والحامل۔ زیراکه اگر جمع اینہا بالف وتا آمدے بحائضات وحاملات که جمع حائضة وحاملة است ملتبس گردیدے چه حائضة زنیکه حیض داشته باشد همچنین حاملة زن بار دار را گویند وحائض بدون تا زنیکه بحد حیض رسیده باشد وهمچنین حامل زنیکه بحد حمل رسیده باشد وبالعکس نه شد زیراکه این جمع برائے مؤنث باشد در رعایت تانیث در اینکه

74

در تائی ظاہرہ است اظہر است ۱۲ عبد الرحمن ۵۴ قوله ان کان اسما آه۔ یعنی اسم غیر صفت که در و علامت تانیث ملفوظ باشد اگرچه علم مذکر بود مثل طلحة وخواه مؤنث معنے بود مثل زینب بغیر شرائط مذکوره جمع او بالف وتا آید مثل طلحات وزینبات وهندات مگر اسمائیکه تانیث آنها بتائی مقدرہ باشد مثل قدر بالکسر دیگ ونار وشمس ودلو وعقرب ویمین ودیگرے از اسماکه تانیث آنها حقیقی نیست پس انها این جمع یعنی جمع بالف وتا مطرد نباشد بلکه تعلق بسماع دارد مثل سموات وکائنات وشمالات ونیز جمع مذکر لا یعقل بالف وتا می آید مثل سجلات جمع سجل بکسر سین مهمله وفتح بائے موحده وسکون حا مهمله پس اولام بمعنی شتر فربه وحمامات جمع حمام وسرادقات جمع سرادق ۱۲ ۵۵ قوله فی التصریف۔ چون لفظ تصریف علم علم صرف گشته لهذا بتقدیر مضاف که علم باشد حاجت نیست وبسبب اینکه در لفظ تصریف نسبت لفظ صرف مبالغه است لفظ تصریف اولے تر شد زیراکه علم تصریف علمی است شریف که در ان تصرفات کثیره افتاده است ۱۲ د ۵۶ قوله ثم الجمع الخ چون از تقسیم جمع باعتبار لفظ فراغ دست داد تقسیم باعتبار معنے شروع نمود ۵۷ قوله وجمعا الصحیح جمعا مثنی است اصلش جمعان نون باضافت ساقط گردید ۱۲ ۵۸ قوله بدون اللام یعنی هرگاه

هُوَ مَا أُلْحِقَ بِآخِرِهِ أَلِفٌ وَتَاءٌ نَحْوُ مُسْلِمَاتٍ وَشَرْطُهُ إِنْ كَانَ صِفَةً
وَلَهُ مُذَكَّرٌ أَنْ يَكُونَ مُذَكَّرُهُ قَدْ جُمِعَ بِالْوَاوِ وَالنُّونِ نَحْوُ مُسْلِمُونَ
وَإِنْ لَمْ يَكُنْ لَهُ مُذَكَّرٌ فَشَرْطُهُ أَنْ لَا يَكُونَ مُؤَنَّثًا مُجَرَّدًا عَنِ التَّاءِ
كَالْحَائِضِ وَالْحَامِلِ وَإِنْ كَانَ اسْمًا غَيْرَ صِفَةٍ جُمِعَ بِالْأَلِفِ وَالتَّاءِ
بِلَا شَرْطٍ كَهِنْدَاتٍ وَالْمُكَسَّرُ صِيغَتُهُ فِي الثُّلَاثِيِّ كَثِيرَةٌ تُعْرَفُ
بِالسَّمَاعِ كَرِجَالٍ وَأَفْرَاسٍ وَفُلُوسٍ وَفِي غَيْرِ الثُّلَاثِيِّ عَلَى وَزْنِ
فَعَالِلَ وَفَعَالِيلَ قِيَاسًا كَمَا عَرَفْتَ فِي التَّصْرِيفِ ثُمَّ الْجَمْعُ
أَيْضًا عَلَى قِسْمَيْنِ جَمْعُ قِلَّةٍ وَهُوَ مَا يُطْلَقُ عَلَى الْعَشَرَةِ فَمَا دُونَهَا
وَأَبْنِيَتُهُ أَفْعُلٌ وَأَفْعَالٌ وَأَفْعِلَةٌ وَفِعْلَةٌ وَجَمْعَا الصَّحِيحِ بِدُونِ
اللَّامِ كَزَيْدُونَ وَمُسْلِمَاتٍ وَجَمْعُ كَثْرَةٍ وَهُوَ مَا يُطْلَقُ عَلَى

ل قوله شرطه ای الاسم الذی جمع بالالف والتاء ۱۲
۲ قوله وله مذکر الخ ازین قید فعلاء افعل وفعلی فعلان ودیگر اشد که در مذکر و مؤنث هر دو بدون فرق مستعمل میشوند مثل جریح وصبور خارج شد وثیبات شاذ است ونیز صفت ذو التاء که در مذکر و مؤنث مشترک است مثل علامة ومعطارة نیز بیرون شد کذا فی الرضی

این ابنیه شش گانه بدون لام باشند زیراکه چون معرف بلام باشند حکم شان چنان نیست چراکه اصل در معرف بلام مفرد باشد خواه جمع استغراق است ۱۲ د ۵۹ قوله علی ما فوق العشرة پس برائے یازده وما فوق او خواهد بود سوال فقها اتفاق کرده اند برین که هرگاه کسے اقرار دراهم کند وتفسیر او بعد رسم نماید قول او مقبول میشود و دراهم جمع کثرت است واقل او باتفاق نحات یازده اند پس وجه موافقت فیما بین هر دو کلام نحات وفقها کدام است جواب ملا سعد الدین تفتازانی در تلویح افادت فرموده که جمع قلت وکثرت هر دو باعتبار مبدا متفق وباعتبار منتهی مختلف پس مبدا هر یک سه باشد ومنتهائی جمع قلت ده ۱۲

سلم قوله اما ان كان الخ درین ہنگام عمل برائے مصدر نباشد زیرا کہ معمول باوجود عامل قوی یعنی فعل تعلق بعامل ضعیف یعنی مصدر نخواہد داشت و این وقتیست کہ مفعول

لله قوله على الحدث. الحدث معنی السیت کہ قائم بغیر خود باشد خواہ زغیر خود صادر بود مثل ضرب و مشی یا نہ مثل طول و قصر ۱۲ لله قوله فقط. ای اداول المصدر علی الحدث فانه عن ان تجعله دالا علی غیره من الزمان والنسبة الی فاعل ما ۱۲ لله قوله ویشتق منه الخ اشتقاق در لغت گرفتن کلمہ از کلمہ دیگر و در اصطلاح مناسب بودن دو لفظ در لفظ و معنی و آن یا مناسبت میان دو لفظ در حروف و ترتیب ہر دو باشد مثل ضرب مشتق از ضرب بتغیر باشد و یا در حروف فقط مثل جبذ از جذب و آن کبیر بود و یا در مخرج فقط نہ در حروف و نہ در ترتیب مثل نعق مشتق از نہق و آن اکبر ست

مافوق العشرة وابنيته ماعدا هذه الابنية فصل المصدر

باعتبار المنتهی / ای سادس ۱۲

اسم يدل على الحدث فقط ويشتق منه الافعال كالضرب

والنصر مثلا وابنيته من الثلاثي المجرد غير مضبوطة تعرف

ای محفوظة ۱۲

بالسماع ومن غيره قياسية كالافعال والانفعال والاستفعال

لا قیاس علیه ۱۲

والفعللة والتفعلل مثلا فالمصدر ان لم يكن مفعولا مطلقا

يعمل عمل فعله اعنى يرفع الفاعل ان كان لازما نحو اعجبني

قيام زيد وينصب مفعولا ايضا ان كان متعديا نحو اعجبني

قیام مصدر لازم ست کہ زید را رفع نمود ۱۲

ضرب زيد عمروا ولا يجوز تقديم معموله عليه فلا

يقال اعجبني زيد ضرب عمروا ولا عمروا ضرب زيد ويجوز اضافته

بتقدیم فاعل بر مصدر ۱۲ / بتقدیم مفعول بر مصدر ۱۲

الى الفاعل نحو كرهت ضرب زيد عمروا والى المفعول نحو كرهت

ضرب عمرو زيد واما ان كان مفعولا مطلقا فالعمل للفعل

والانجام را اول ست ۱۲ لله قوله غیر مضبوطة الخ نزد سیبویہ سی و دو بنا باشد و بر طبق قول صاحب تسہیل بہ پنجاہ ابنیہ میرسد ۱۲ تسہیل لله قوله مثلا ای مثلنا مثلا لما ان الابنیة من غیر الثلاثی المجرد تجی الی غیر ذلک مما عرفت فی علم التصریف ۱۲ لله قوله مطلقا. لانه اذا کان مفعولا مطلقا فحکمه یجی فی المتن لله المشتق منه سواء کان بمعنی الماضی والحال او الاستقبال ۱۲ لله قوله قیام خواندن قیام برفع و تنوین بدون اضافت جائز ست لهذا درین ہنگام زید مرفوع خواہد بود و ہمچنین ضرب زید در اعجبنی ضرب زید عمرو ۱۲ عبد الرحمن لله قوله ان کان متعدیا در شرح تسہیل مذکورست کہ تعدی در لغت بمعنی تجاوز و در اصطلاح بمعنی تجاوز کردن فعل از فاعل خود بجانب مفعول بغیر واسطہ حرف جر پس فعل متجاوز خود از فاعل بجانب غیر مفعول بہ مثل مصدر و ظرف وغیرہ بمتعدی موسوم نخواہد شد منتہی و اسم فاعل و اسم مفعول و مصدر باعتبار فعل خود بوصف تعدی موصوف خواہد شد چنانکہ مصنف گفتہ ویعمل عمل فعله کذا فی تکملہ عبد الحکیم و لزوم در لغت بمعنے ملازم بودن و در اصطلاح بمعنے ملازم بودن فعل مر فاعل پس اتصاف مصدر و اسم فاعل بوصف لزوم نیز باعتبار فعل او باشد و طریق شناخت متعدی از لازم آسہل طریق اینکہ اگر در ترجمہ جملہ فعلیہ کہ مبدا انفعال تنی

لله قوله الی الفاعل. مع ذکر المفعول منصوبا و ترکه الاول نحو کرہت الخ والثانی مثل کرہت ضرب زید ۱۲ لله قوله

معروف باشد بزبان ہندی در آخر فاعل لفظ نے بر آید اگر متعدی باشد مثل ضرب زید بمعنی مارا زید نے ورنہ لازم ست مثل کرم زید بمعنی بزرگ ہوا زید مگر در بعض افعال لازم خواہ بحرف جر خواہ بتضعیف عین خواہ بہمزہ متعدی شدہ اند ازین طریق مسدود ست مثل اذہب زید عمرا بمعنے لے گیا زید عمر کو یاد کن این فائدہ را کہ از فوائد مختصرہ این حواشی ست ۱۲ لله قوله ولا یجوز تقدیم الخ زیرا کہ مصدر ہنگام عمل تقدیرا فعل ست با حرف مصدری و حرف مصدری حرف موصول ست و معمول مصدر در حقیقت معمول فعلیت کہ صلہ حرف ست و معمول صلہ بر موصول مقدم نمیباشد مگر در ظرف بار صف تا خر عمل می نماید زیرا کہ بوی رائحہ فعل کافی بود ۱۲ منہل

۱ قوله مشتق- ازین قید این جا وآینده ہم جوامد خارج شدند ۱۲ ۲ قوله من فعل لیدل آه گفت من فعل ونگفت من مصدر برائی اشارت جریان اصطلاح بقول این که اشتقاق صفات از مصدر بواسطہ فعل بود ۱۲ د ۳ قوله قام به الخ احتراز ست از اسم مفعول که بر من وقع علیه الفعل دلالت می نماید ۱۲ ۴ قوله بمعنی الخ اے حال کون ذلک الاسم کائنا بمعنی الحدوث ۱۲ ۵ قوله الحدوث- این قول احترازیست از صفت مشبہه زیراکه مراد از حدوث تجدد وجود حدث برائے ذات وقیام آن حدث بآن ذات مقید بیکے از ازمنه سهگانه است

الذي قبله نحو ضربت ضرباً عمرواً فعمرو منصوب بضربت

فصل اسم الفاعل اسم مشتق من فعل ليدل على من
اے سابع

قام به الفعل بمعنى الحدوث وصيغته من الثلاثي المجرد على

وزن فاعل كضارب وناصر ومن غيره على صيغة المضارع

من ذلك الفعل بميم مضموم مكان حرف المضارعة وكسر
اي مع ميم الخ ۔ اگرچہ حرف مضارع مضموم نباشد مثل مستخرج ۱۲ د

ما قبل الآخر كمدخل ومستخرج وهو يعمل عمل فعله المعروف
اگرچہ در ما قبل آخر مضارع کسره نباشد مثل یتقبل وتقابل ۱۲

ان كان بمعنى الحال والاستقبال ومعتمداً على المبتدأ نحو
زیراکه عمل او بشابهت مضارع ست پس بایدکه در زمانه ہم مخالف نباشد ۱۲ د

زيد قائم ابوه او ذي الحال نحو جاءني زيد ضارباً ابوه عمرواً

او موصول نحو مررت بالضارب ابوه عمرواً او موصوف نحو عندي

رجل ضارب ابوه عمرواً او همزة الاستفهام نحو اقائم زيد او

حرف النفي نحو ما قائم زيد فان كان بمعنى الماضي وجبت الاضافة
بدائے الاعمال لو الا لم یکن موصوفا بصفة او مصغراً لخروجه بهما عن مشابهة الفعل ۱۲

یعنی ضرب مثلاً در زمانه قائم بذات زید بود ودر وقت دیگر منفک گردید من بعد بسبیل تجدد باز قائم شد بخلاف صفت مشبهه که دران قیام فعل بذات بمعنے ثبوت بود پس معنے زید حسن وکریم آن که برائی زید خوبی وبزرگی ثابت ست چنان نیست که وقتے باشد ووقتے نباشد ودر طالق وحائض وطامث ثبوت وضعی نیست بلکه بسبب استعمال عارض شده ودر خالق ورازق ودیگر صفات باری ثبوت حقیقی نیست بلکه باعتبار موصوف قدیم منزه از تغیر وحدوث واقعی ست ۱۲ درایه ومنهل ۶ قوله وصیغته آه اے صیغه مشهوره کثیر الاستعمال ورنه فعال وفعول وفعیل وغیره نیز از صیغهای اسم فاعل ست ۱۲ درایه ۷ قوله ومن غیره- خواه ثلاثی مزید باشد خواه رباعی مجرد ومزید فیه ۱۲ منهل ۸ قوله ومستخرج- دو مثال آورد یک مخالف صیغه مضارع بمیم فقط ودوم بحرکت میم نیز وچون هر دو را جمع نماید مثال ثالث پیدا مے شود مثل متفاصل لهذا تعرض بدان نمود ۱۲ ۹ قوله بمعنی الحال الخ یعنی حال واستقبال خواه تحقیقاً باشد یا بر سبیل حکایت تا اشکال وارد نشود بکریمه وَكَلْبُهُم بَاسِطٌ ذِرَاعَيْهِ بالوصيد زیراکه باسط اگرچه اینجا بمعنے ماضی ست لیکن مراد حکایت حال ست ۱۲ درایه ۱۰ قوله وجبت الاضافة معنے- یعنی اگر اسم فاعل بمعنے ماضی باشد بجهت فوت شرط اضافت لفظی که اضافت صفت سوئی معمول باشد اضافت معنوی واجب گردد ودرین مسئله خلاف ست مر کسائی را چه او این هنگام هم بنصب مفعول بقائل ست وبکریمه وکلبهم باسط ذراعیه بالوصید بنصب ذراعیه تمسک میکند وحال آن که بنا بر قول زمخشری درینجا التقدیر این ست کان فعل ماضی درحالت تکلم واقع ست چنانکه درآیه کریمه فَلِمَ تَقْتُلُونَ أَنْبِيَاءَ اللَّهِ مِنْ قَبْلُ واین چنین نحو نشود مگر وزمان ماضی مستغرب گویا تو زمان ماضی را حاضر میکنی ودرین مطلب منقش بیسازی تا متعجب شود اکنون استدلال کسائی بکریمه موصوفه بنصب مفعول ساقط شد ۱۲ منهل مع زیادة

معنى نحو زيد ضارب عمرو امس هذا اذا كان منكرا
اي اسم الفاعل ١٢
اما اذا كان معرفا باللام يستوي فيه جميع الازمنة
اي لام موصولہ زیراکہ لام تعریف از شرائط عمل بے نیاز نمیکند ١٢ ارضی
نحو زيد الضارب ابوه عمرو الآن او غدا او امس
فصل اسم المفعول اسم مشتق من فعل متعد
ليدل على من وقع عليه الفعل وصيغته من مجرد
الثلاثي على وزن مفعول لفظا كمضروب او تقديرا
یعنی بروزن مفعول اکثر باشد حالا از مثل قتیل وجریح احتراز شد ١٢ منہل
كمقول ومرمي ومن غيره كاسم الفاعل بفتح ما قبل الآخر
اي كصيغة اسم الخ
كمدخل ومستخرج ويعمل عمل فعله المجهول بالشرائط
المذكورة في اسم الفاعل نحو زيد مضروب غلامه الآن
او غدا او امس فصل الصفة المشبهة اسم مشتق
التي تشبه اسم الفاعل في انها تثنى وتجمع وتذكر وتؤنث ١٢
من فعل لازم ليدل على من قام به الفعل بمعنى الثبوت
احتراز ست از اسم فاعل ومفعول وتفضیل کہ از متعدی مشتق باشند ١٢

٥١ چرا کہ اسم فاعل در حقیقت فعل ست بجہت زشت داشتن شان دخول لام را بر فعل سوئی صیغہ اسم فاعل بر آمده ١٢ رضی ٥٢ ازین قید اسم فاعل وصفت مشبہہ واسم تفضیل کہ برائے مفعول باشد خارج شد مثل اشہر واعذر ١٢ درایہ ٥٣ قولہ على وزن مفعول قیاس اسم مفعول ثلاثی مجرد بروزن مفعل بر صیغہ مضارع مجہول بود لیکن برائے رفع التباس رباعی واو زیادہ نمودند وما قبل او را بجہت مناسبت ضمہ واو ندو میم را فتحہ تا ثقل واو را معادل شود ١٢ درایہ ٥٤ قولہ بالشرائط المذكورة الخ باید دانست کہ برائے عمل اسم مفعول شرط حال واستقبال در کلام قدما یافتہ نشد لیکن ابو علی وپیشان او از متاخرین مثل اسم فاعل شرط ساختہ اند ١٢ او ٥٥ قولہ من فعل لازم الخ لازم خواه بالاصالت باشد خواه بنقل سوئے لازم زیرا کہ گاہے فعل متعدی را لازم میگردانند وسوئی فعل بضم عین نقل نمایند واز وصفت مشبہہ بیا زند مثل رب وسید رحیم وعلیم وغیره ١٢ درایہ ٥٦ قولہ على من قام بہ الخ از قید دلالت بر من قام بہ اسمائے زمان ومکان وآلہ خارج شدند وبقید الثبوت از اسم فاعل ومفعول وتفضیل مشتق از فعل لازم احتراز شد ١٢ ٥٧ قولہ بمعنی الثبوت الخ یعنی دال بر صفت ثابتہ باشد نہ حادثہ پس معنی زید کریم برای زید کرم ثابت ست وبرائے او کرم تو پیدا شده معنے او نیست ودر دلالت صفت مشبہہ بر معنے ثبوت رضی راضی نشده بلکہ رضائے کلام او اینکہ صفت مشبہہ بر معنے حدوث دلالت نمیکند نہ این کہ بر عدم حدوث یا بر استمرار ودوام دلالت میکند پس معنی حسن بحسب وضع صاحب حسن بود عام ست از ینکہ در بعض ازمنہ باشد یا بجمیع ازمنہ در حقیقت دلالت او بر قدر مشترک ست میان ہر دو کہ حدوث وثبوت ست وآن اتصاف بحسن است۔ منہل واز دلالت بر ذاتے کہ با وفعل قائم ست بمعنے ثبوت بحسب اصل وضع بمعنی ثبوت مراد ست پس بر ضامر لغنا ومعجب بمعنی شخصے کہ لاغر ست یعنی لاغری ثابت ست اورا وطالق بمعنے زنے کہ در نکاح نیست وطلاق ست اورا تعریف صفت مشبہہ صادق نخواہد شد زیرا کہ این ہر دو باعتبار اصل وضع برائے حدوث باشند وثبوت عارضی ست کہ از استعمال عارض شده زیرا کہ طالق زنے را گویند کہ اول در نکاح بوده من بعد مطلقہ گردیده وہمین تقریر ایراد تعریف اسم فاعل بہمین دو لفظ مذکور مندفع خواہد شد ١٢ عبد الرحمن

۱ قوله علی خلاف آه واین تصریح کرده جماعتیست وابن مالک رح مخالفت نموده وگفته که اوزان صفت مشبهه بروزن اسم فاعل قلیل اند نه این که معدوم اند وشعر عدی بن زید یتیمی را که در بحر مدید ست تائید آورده شعر من صدیقٍ او اخی ثقة ٭ او عدوٍ شاحطٍ دارا ٭ من صدیق تعلق بما قبل دارد ترجمه از یار یا صاحب اعتماد یا دشمن دور از روے سرا و گفته که شاحط بالاتفاق صفت مشبه است وهمچنین طاہر العرض بمعنے پاک نفس وعائل اللون وساهم الوجه بمعنے متغیر رنگ و متغیر روی نیز بالاتفاق صفت مشبه است ۱۲ منهل ۲ قوله انما آه بجع خبر بعد خبر وخبر ثانی متضمن وجه خبر اول ست یعنی صیغه صفت مشبه برخلاف صیغه اسم فاعل ومفعول ست زیراکه صیغه صفت سماعی ست و صیغهاے آنها قیاسی ۱۲ درایه ۳ قوله انما تعرف بالسماع. گاہے اعتراض کرده میشود که صفت مشبه از الوان و عیوب ظاهره بروزن افعل از روی قیاس می آید مثل ابیض واسود واعور واعمی ۱۲ منهل ۴ قوله وهی تعمل الخ بدان که عمل صفت مشبه بنسبت فعل او زائد ست یعنی صفت مشبه شبیه مفعول را نصب کند نه فعل او ۱۲ درایه ۵ قوله بشرط الاعتماد آه سوائے اقتران بحال واستقبال زیراکه بر حدوث دلالت نمی کند و چیزے که بر حدوث دال نباشد تعلق بزمانه نخواهد داشت و همچنین اعتماد بر موصول هم بسبب عدم امکان شرط نیست ۱۲ ۶ قوله باللام مثل الحسن والحاسن والمضروب ۱۲ منهل ۷ قوله ثمانیة عشر. حاصلة من ضرب الستة فی الثلثة الذی هو مرفوع ومنصوب ومجرور ۱۲ ۸ قوله ثلثة اوجه آه در مثال صفت معرف باللام ومعمول مضاف یا مرفوع ست یا منصوب یا مجرور وهمچنین در معمول محلی بلام نیز رفع یا نصب یا جر خواهد بود و بهمین طریق در معمول مجرد از لام واضافت همان سه وجه جائز ست پس مجموع نه شدند ۹ قوله حسن وجهه. مثال

وَصِيْغَتُهَا عَلٰى خِلَافِ صِيْغَةِ اسْمِ الْفَاعِلِ وَالْمَفْعُوْلِ
اِنَّمَا تُعْرَفُ بِالسَّمَاعِ كَحَسَنٍ وَصَعْبٍ وَظَرِيْفٍ وَهِيَ
تَعْمَلُ عَمَلَ فِعْلِهَا مُطْلَقًا بِشَرْطِ الْاِعْتِمَادِ الْمَذْكُوْرِ وَ
مَسَائِلُهَا ثَمَانِيَةَ عَشَرَ لِاَنَّ الصِّفَةَ اِمَّا بِاللَّامِ اَوْ مُجَرَّدَةٌ
عَنْهَا وَمَعْمُوْلُ كُلِّ وَاحِدٍ مِنْهُمَا اِمَّا مُضَافٌ اَوْ بِاللَّامِ
اَوْ مُجَرَّدٌ عَنْهُمَا فَهٰذِهٖ سِتَّةٌ وَمَعْمُوْلُ كُلٍّ مِنْهَا اِمَّا
مَرْفُوْعٌ اَوْ مَنْصُوْبٌ اَوْ مَجْرُوْرٌ فَذٰلِكَ ثَمَانِيَةَ عَشَرَ
وَتَفْصِيْلُهَا نَحْوُ جَاءَنِيْ زَيْدٌ الْحَسَنُ وَجْهُهٗ ثَلٰثَةٌ
اَوْجُهٍ وَكَذٰلِكَ الْحَسَنُ الْوَجْهُ وَالْحَسَنُ وَجْهٌ وَ
حَسَنٌ وَجْهُهٗ وَحَسَنُ الْوَجْهِ وَحَسَنٌ وَجْهٌ وَهِيَ عَلٰى
خَمْسَةِ اَقْسَامٍ مِنْهَا مُمْتَنِعٌ اَلْحَسَنُ وَجْهٍ وَالْحَسَنُ وَجْهِهٖ

صفت مجرد از لام ومعمول مضاف باعراب سه گانه ودر معمول معرف بلام نیز اعراب سه گانه ودر معمول مجرد از ہر دو نیز اعراب سه گانه این هم نه شدند و هرگاه اینها را با اول ضم کنند ہژده خواهند شد ۱۲ ۱۰ قوله وهی. ای مسائل صفة مشبه باعتبار الاحسنیة والحسن والقبح والامتناع والاختلاف ۱۲ ش ۱۱ قوله منها ممتنع آه امتناع اول یعنی صفت معرف بلام با معمول مجرور مجرد از لام واضافت بجهت تعریف مضاف وتنکیر مضاف الیه وثانی یعنی صفت معرف بلام با معمول مضاف مجرور بسبب عدم تخفیف که از اضافت لفظیه مطلوب ست زیراکه تخفیف یا بحذف تنوین باشد یا بسقوط نون تثنیه وجمع از م

وَمُختلف فيه حسن وجهه والبواقي أحسنُ إن كان فيه ضميرٌ واحدٌ وحسنٌ إن كان فيه ضميرانِ وقبيحٌ إن لم يكن فيه ضميرٌ والضابطةُ أنّك متى رفعتَ بها معمولَها فلا ضميرَ في الصفةِ ومتى نصبتَ أو جررتَ ففيها ضميرُ الموصوفِ نحو زيدٌ حسنٌ وجهه فصلٌ اسمُ التفضيلِ اسمٌ مشتقٌّ من فعلٍ ليدلَّ على الموصوفِ بزيادةٍ على غيرهِ وصيغتُهُ أفعلُ فلا يُبنى إلا من الثلاثي المجردِ الذي ليس بلونٍ ولا عيبٍ نحو زيدٌ أفضلُ الناسِ فإن كان زائدًا على الثلاثي أو كان لونًا أو عيبًا يجب أن يُبنى أفعلُ من ثلاثيٍّ مجردٍ ليدلَّ على مبالغةٍ وشدةٍ وكثرةٍ ثم يذكرَ بعدهُ مصدرُ ذلك الفعلِ منصوبًا على التمييز كما تقول هو أشدُّ استخراجًا

لتحقق الاحتياج اليه من غير زيادة ١٢ متوسط — بالاضافة ١٢ — عاشر ١٢ — بانه مقصود على وجه عكس ١٢ [illegible]

له قوله ومختلف فيه حسن وجهه یعنی در صفت مجرد از لام و اضافت او بجانب معمول مضاف اختلاف ست نزد ابن بابشاذ ممنوع ست بتوهم این که این از باب اضافة الشئ الی نفسه است زیرا که مصداق وجه وحسن یک ست وبعضے گفتند که صحیح ست چون حسن از وجه عام ست اضافة الشئ الی نفسه لازم نے آید پس سیبویه وجمیع بصریه در ضرورت شعر بقبح جائز دارند ووجه استقباح این که اضافت برای تخفیف ست پس بایستے که در کلمه هر قدر که تخفیف عند الاضافة ممکن بود تخفیف نمایند وچون اینجا با وصف امکان حذف ضمیر که اقصی غایت تخفیف است بر حذف تنوین که اهون تخفیف است کفایت نمودند قبیح باشد وکوفیه بدون قبح بنظر تخفیف فی الجمله یعنی حذف تنوین در نثر جائز داشته اند ١٢ ٢ه قوله إن كان فيه لحصول المقصود مع قلة الاعتبار وخير الكلام ما قل ودل ١٢ ش ٣ه قوله ضمير واحد خواه در صفت باشد وخواه در معمول او اول صفت قسم باشد الحسن الوجه بصفت معمول وجرا وو حسن الوجه بنصب معمول وجراودو الحسن وجها وحسن وجها وحسن وجهه بجر معمول وثانی در دو قسم بود الحسن وجهه وحسن وجهه برفع معمول ١٢ ٤ه قوله وحسن بسبب یافته شدن محتاج الیه عدم احسنیت بجهت یافته شدن زائد از محتاج الیه ١٢ متوسط ٥ه قوله ان كان فيه ضميران یکے در صفت ودیگرے در معمول واین در دو قسم بود مثل حسن وجهه والحسن وجهه بنصب معمول ١٢ ٦ه قوله وقبيح ان لم يكن آه واین در چهار قسم باشد الحسن الوجه وحسن الوجه وحسن وجه والحسن وجه برفع معمول ١٢ ٧ه قوله نصبت على التشبيه بالمفعول في المعرفة والتمييز في النكرة ١٢ ٨ه قوله ضمير الموصوف لاحتياج الصفة الى الفاعل ١٢ ٩ه قوله ليدل على الموصوف. وگفت علی من قام به یا وقع علیه تا تعریف هر دو قسم اسم تفضیل را که برای فاعل و مفعول باشد مثل اضرب واشهر شامل ماند واسمائے زمان ومکان وآله خارج شدند واز قول او بزیادة على غيره مراد از زیادت بر غیر در همان فعل مشتق منه مراد ست پس مثل زائد وکامل ایراد نخواهد شد زیرا که زیادت وکمال بر غیر در مشتق منه از ینها مراد نیست بلکه در امر دیگر ١٢ درایه ١٠ه قوله افعل. وغیر شهر داخل ماند که اصل هر دو اخیر واشر ست ١٢ ١١ه قوله ليس بلون ولا عيب. زیرا که افعل که از لون وعیب مے آید صفت مشبه باشد مثل اسود وابیض واعمی ١٢ ١٢ه قوله افعل ومثل افلس مشتق از ثلاثی غیر مجرد اے زائد افلاس واحمق مشتق از عیوب شاذ ست ١٢ منهل

ل قوله عرجا بفتحتين لنگ شدن ولنگے کہ در اصل خلقت باشد ١٢ م ٢ه قوله للفاعل . زیرا کہ تفضیل مرچیزے راست کہ او را تاثیر در فعل بزیادت ونقصان باشد و آن فاعل بود و نیز اگر از ہر دو ساختہ شود التباس لازم آید و اگر بمفعول ترجیح دادہ شود اکثر افعال بدون تفضیل باقی مانند چرا کہ اکثر گاہ تفضیل از فعل لازم باشد و نیز مبالغہ در فاعل احسن باشد از آنچہ در مفعول بود و نیز فاعل اکثر ست بنسبت مفعول ١٢ متوسط ودرایہ ٣ه قوله واستعماله على ثلثة اوجه . باید دانست کہ استعمال افعل تفضیل بلکے ازین وجوہ سگانہ مذکورہ باشد پس خالی از ہر سہ و مجتمع با دو نخواہد بود مگر کم و وجہ عدم خلو این کہ وضع او برای تفضیل شی ست بر غیر خود و با من و اضافت مفضل علیہ ظاہر اندکور میشود و با لام در حکم مذکور ظاہر باشد زیرا کہ از لام اشارت بجانب شی معین باشد کہ سابق لفظا خواہ حکما مذکور شد و اگر خالی از ذکر یکے از وجوہ ثلثہ باشد خالی از ذکر مفضل علیہ خواہد بود پس مقصود یکے از وضع او مقصود ست مفہوم نخواہد شد و چون مفضل علیہ معلوم باشد و افعل خبر واقع شود حذف مفضل علیہ اکثر جائز ست چنانکہ انا احسن ای منک گفتہ میشود در جواب کسیکہ گوید انت احسن ام انا و ازین قبیل ست اللہ اکبر ای اکبر من کل شی و قول فرزدق در بحر کامل

شعر ان الذی سمک السماء بنی لنا ۔ بیتا دعائمه اعز و اطول ای من دعائم بیوت اخری ترجمہ بدستیکہ آن کس کہ برداشت سقف آسمان را بنا کرد و تعمیر ساخت برای ما خانہ یعنی کعبہ ستونہای ایش گرامی تر و دراز تر از ستونہای دیگر خانہا اند ۔ و عدم اجتماع دو وجہ ازین وجوہ سگانہ بسبب این کہ غرض ہر یکے واحد ست لہذا چون یکے مذکور گردد دیگرے لغو شود و لیکن قول اعشی میمون در بحر رجز **شعر** لست بالاکثر منهم حصی ۔ و انما العزة للکاثر کہ الف لام و من مجتمع شدہ پس بنا بر آن ست کہ درین شعر من تفضیلیہ نیست بلکہ برای تبعیض ست تقدیرا و لست من بینهم و مثل الخیر منہ کہ در **شعر** رثت مهلهلا و الخیر منه ۔ زهیر انعم ذخر الذاخرینا ۔ واقع ست و لام و من مجتمع ست تاویل ست زیرا کہ من تبعیضیہ مبتدا نیست تا مثل سابق جواب دادہ شود کذا فی الرضی و المنہل **فائدہ** بدان کہ استعمال افعل بدون لام و اضافت و من نیز جائز ست و درین وقت کہ از معنے تفضیل مجرد باشد موزون باسم فاعل و صفت مشبہ شود و این نزد مبرد قیاسی ست و نزد غیر او سماعی ست و ہمین اصح ست **شعر** قبحتم یا آل زید نفرا ۔ الام قوم اصغرا و اکبرا ترجمہ زشت شدید ای آل زید از روی گروہ بسبب ملامت کردن شما قوم را کہ صغیر باشد یا کبیر و ازین قبیل ست ١٢ م

واقوى حُمرةً واقبح عَرَجًا[1] وقياسه ان يكون للفاعل[2] كما مرّ وقد جاء للمفعول قليلا نحو اعذر واشغل واشهر واستعماله على ثلثة اوجه[3] امّا مضاف كزيدٌ افضل القوم او معرّف باللام نحو زيدٌ الافضل او بمن نحو زيدٌ افضل من عمرو ويجوز في الاول الافراد ومطابقة اسم التفضيل للموصوف نحو زيدٌ افضل القوم والزيدان افضل القوم وافضلا القوم والزيدون افضل القوم وافضلو القوم وفي الثاني يجب المطابقة نحو زيدٌ الافضل والزيدان الافضلان والزيدون الافضلون وفي الثالث يجب كونه مفردا مذكرا ابدا نحو زيدٌ وهندٌ والزيدان والهندان والزيدون والهندات افضل من عمرو وعلى الاوجه الثلثة يضمر فيه

ل قوله وهو يعمل الخ یعنی اسم تفضیل دران ضمیر عامل باشد و همچنین در ظرف مثل هو اخطب منک یوم الجمعة و در حال مثل هو افصح منک خطیباً و در تمیز مثل انا اکثر منک مالاً و اعز نفراً نیز عمل خواهد کرد ۱۲ منهل ۵۲ قوله الا فی مثل قولهم آه یعنی در ترکیبے که اسم تفضیل صفت باعتبار لفظ برای چیزے واقع شود و در حقیقت صفت متعلق او باشد چنانکه احسن در مثال مذکور که اعتبار لفظ صفت رجلاً واقع ست و در حقیقت صفت کحل ست که متعلق رجلاً است و آن متعلق بنظر این که دران چیز یافته شده مفضل باشد و بنظر این که در غیر آن چیز یافته شده مفضل علیه باشد چنانکه کحل در مثال مذکور باعتبار حصول و در چشم رجل مفضل ست و باعتبار حصول و در چشم زید مفضل علیه است یعنی شئے واحد بیک اعتبار مفضل باشد و باعتبار دیگر مفضل علیه بود چنانکه در مثال دیا نفی و آن اسم تفضیل منفی بود زیرا که چون از نفی معنے تفضیل زائل گردد بمعنے فعل شود عمل فعل نماید۔ پس حاصل معنی مثال مذکور نه دیدم مردے را که سرمه در چشم او مفضل باشد از سرمه که در چشم زید یافته شد یعنی سرمه چشم زید مفضل علیه بود بلکه سرمه چشم زید مفضل خواهد بود و سرمه چشم رجل مفضل علیه ۱۲ ۵۳ قوله بحث۔ و آن این که مثال این مسئلہ العبارت مختصر مثل ما رأیت رجلاً احسن فی عینه الکحل من عین زید بدون ضمیر مجرور و فی میتوان آورد و اختصر ازان نیز مثل ما رأیت کعین زید احسن فیها الکحل بتقدیم ذکر عین بر اسم تفضیل بدون ذکر من ۱۲ درایه ۵۴ قوله ثلثة۔ زیرا که فعل یا انشا ست پس امر ست یا اخبار اگر در اول وے یکے از حروف مضارع باشد مضارع است ورنه ماضی ۱۲ درایه ۵۵ قوله دل علی زمان۔ ای بلا قرینة پس بلم یقم و ان قمت قمت منتقض نخواهد شد که اول وقت تجرد از قرینه مضارع ست و ثانی ماضی ۱۲ ۵۶ قوله زمان الخبرية یعنی زمانه که بر زمان اخبار الفعل سابق باشد و لزوم وقوع زمان در زمان بجهت بودن عموم و خصوص و کلیت و جزئیت مضر نیست چنانکه گفته شود وقت الظهر یوجد فی یوم الجمعة ۱۲ درایه ۵۷ تحرزاً عن توالی اربع

الفاعلُ وهو يعمل في ذلك المضمر ولا يعمل في المظهر

اصلاً الا في مثل قولهم ما رأيتُ رجلاً احسنَ في عينه

الكحلُ منه في عين زيدٍ فانّ الكحل فاعلُ لاحسن و

ههنا بحثٌ القسم الثاني في الفعل وقد سبق تعريفه

واقسامه ثلثةٌ ماضٍ ومضارعٌ وامرٌ الاول الماضي وهو

فعلٌ دلّ على زمانٍ قبل زمانك وهو مبنيٌّ على الفتح

ان لم يكن معه ضميرٌ مرفوعٌ متحركٌ ولا واوٌ كضربَ ومع

الضمير المرفوع المتحرك على السكون كضربتُ وعلى الضم مع

الواو كضربوا والثاني المضارع وهو فعلٌ يشبه الاسم

باحدى حروف اتينَ في اوله لفظاً في اتفاق الحركات و

السكنات نحو يضرب ويستخرج كضاربٍ ومستخرجٍ وفي

حرکات فی ما هو کالکلمة الواحدة لکون الفاعل کالجزء ۱۲ ۵۸ لان الضمة و الواو مع الضمة او الخروج من الضمة الی الواو اخف من اختیار الیاء ۱۲ درایه ۵۹ قوله المضارع مضارع چون ماخذ امر ست لهذا بر امر مقدم شد۔ در تعریف مضارع بمشابهت اسم برای اشاره ست که نام او مضارع بسبب همین مشابهت ست و معنی مضارعت در لغت مشابهت ست و نیز مشتق ست از ضرع بالفتح بمعنی پستان شتر و گاو و گوسپند گویا هر دو صیغه که مضارع و اسم باشد از یک پستان که یک وزن باشد شیر نوشیدند کذا فی الرضی ۱۲ ۶۰ قوله اتین۔ چون معنی لفظ اتین آمدند ای آمد در اول مضارع مناسب مقام بود لهذا بر لفظ اتین کرم

۱؎ قوله مشترک بین الحال آه یعنی حال و استقبال بر دو معنی حقیقی اوست و بعضے گفتند که معنے حقیقی او حال ست و مجازی استقبال و ہمین اقوے
است زیرا که مضارع ہرگاه مجرد از قرائن بود بجز بر حال محمول نمی گردد و در استقبال بدون قرینه مستعمل نمیشود و بعضے گفتند حقیقة برای استقبال ست و مجاز
برائے حال بسبب خفائے حال و بسبب ہمین خفا در حال اختلاف کردند حکما گفتند که حال زمانه موجود نیست بلکه آن میان دو زمانه فصل ست و
حال نزد نحاة سوائے آنے نیست که در زمانه بودن او اختلاف واقع ست بلکه آن زمانه مع آن ست که درین آن بر جزء من ست
عام ست آن آن از ینکه زمانه باشد
یا حد مشترک میان دو زمانه بود ۱۲ رضی
۲؎ قوله بین الحال و الاستقبال و در
آمدن صفت نکره مثل اسم فاعل چنانکه مررت
برجل یضرب بجای ضارب و در عموم و
خصوص مانند اسم جنس یعنی چنانکه اسم
جنس بلام عہد خاص شود ہمچنین مضارع
بسین و سوف خاص برای استقبال گردد
و در اصل مشترک مثل لفظ عین ۱۲ درایه
۳؎ قوله بالحال سوال اگر لام فعل
مضارع را خاص برائے حال میساخت
بجہت منافات با سوف جمع نمیشد و
حال آنکه در آیت کریمه وَلَسَوْفَ يُعْطِيْكَ
رَبُّكَ وَلَسَوْفَ اُخْرَجُ حَيًّا لام با سوف
فراہم آمده پس معلوم شد که برای تخصیص
حال نیست جواب لام برائی تاکید و
حال ہر دو باشد و در ہر دو کریمه برای تاکید
است فقط ۱۲ د ۴؎ قوله مضمومة فی
الرباعی آه افعال باعتبار اصل بر دو نوع
است ثلاثی و رباعی۔ وجه مفتوح بودن
حرف مضارع در ثلاثی این که فتحه
بسبب خفت خود اصل ست پس برای
ثلاثی اصل اولی شد و رباعی چونکه اثقل
است لہذا متحمل اثقل که ضمه باشد خواہد
بود و کسره را ترک کردند زیرا که بر بعض از حروف
مضارعت کسره ثقیل میداند و
کسر حروف مضارع سوائی یا در مضارع
ماضی مکسور العین لغت حجازیه است
و یا را نیز کسره میدہند ہرگاه پس او
یائے دیگر آید و چون در رباعی اصلی ضمه
دادند رباعی مزید فیه را بر و عمل نمودند مثل يُقَاتِلُ و يُكَلِّفُ و يُفَعْلِلُ و غیر رباعی بر اصل فتحه بر خفت خود باقی ماند و لیکن اہراق یہراق و اسطاع
یسطیع رباعی ست که درین ہر دو حرف برخلاف قیاس زیاده شده اند چنانکه در تعریف خواہد آمد ۱۲ رضی ۵؎ یعنی در چہار حرفی خواه ہر چہار اصلی باشند
خواه بعضے اصلی و بعضے زائد ۶؎ قوله یأخرج۔ برای اطراد باب ہمزه محذوف شد و بجہت اجتماع دو ہمزه با فقت در آمدن ہمزه استفہام در اخراج متکلم ۱۲ درایه
۷؎ قوله مع ان الخ زیرا که در فعل فاعلیت و مفعولیت و اضافت که خواننده اعراب باشند یافته نه شد خارج کنند از ین اصل یعنی مشابہت نیز مفقود ۱۲ درایه

دُخُولِ لَامِ التَّاكِيْدِ فِيْ اَوَّلِهِمَا تَقُوْلُ اِنَّ زَيْدًا لَيَقُوْمُ
ولام ابتدا نیز لام دارد ۱۲
كَمَا تَقُوْلُ اِنَّ زَيْدًا لَقَائِمٌ وَفِيْ تَسَاوِيْهِمَا فِيْ عَدَدِ
الْحُرُوْفِ وَمَعْنًى فِيْ اَنَّهُ مُشْتَرَكٌ بَيْنَ الْحَالِ وَ
الْاِسْتِقْبَالِ كَاسْمِ الْفَاعِلِ وَلِذٰلِكَ سَمَّوْهُ
اي لاجل المشابهة المذكورة ۱۲
مُضَارِعًا وَالسِّيْنُ وَسَوْفَ تُخَصِّصُهُ بِالْاِسْتِقْبَالِ
زیرا که از مضارعت مشتق ست و آن مشابہت باشد ۱۲ — اذا دخلتا عليه ۱۲
نَحْوُ سَيَضْرِبُ وَسَوْفَ يَضْرِبُ وَاللَّامُ الْمَفْتُوْحَةُ
تخصصه ۱۲
بِالْحَالِ نَحْوُ لَيَضْرِبُ وَحُرُوْفُ الْمُضَارَعَةِ مَضْمُوْمَةٌ
التي يصير الماضي بزيادتها في اوله مضارعا ۱۲
فِي الرُّبَاعِيِّ نَحْوُ يُدَحْرِجُ وَيُخْرِجُ لِاَنَّ اَصْلَهُ يُاَخْرِجُ
وَمَفْتُوْحَةٌ فِيْ مَا عَدَاهُ كَيَضْرِبُ وَيَسْتَخْرِجُ وَاِنَّمَا
اَعْرَبُوْهُ مَعَ اَنَّ اَصْلَ الْفِعْلِ الْبِنَاءُ لِمُضَارَعَتِهِ اَيْ
اي المضارع ۱۲ — [illegible] ۱۲
لِمُشَابَهَتِهِ الْاِسْمَ فِيْ مَا عَرَفْتَ وَاَصْلُ الْاِسْمِ الْاِعْرَابُ فَذٰلِكَ
من وجوه المشابهة باسم الفاعل ۱۲ — فيكون المضارع معربا ۱۲

ے قوله اذا لم يتصل الخ زيراكه اگر بما قبل نون تاكيد اعراب دہند معلوم نشود كه اين فعل مسند سوئے واحد ست يا غير او مثل هل يضربن واگر نفس نون را معرب گردانند ہر آئنه برمشابه تنوين اعراب جارى كرده باشند وآن جائز نيست ونون جمع سكون ما قبل خود بقياس فعلن واجب ميكند وبر سكون اعراب متعذر باشد ۱۲ متوسط ٢ه قوله ثلاثة انواع تا زيادتى اعراب فعل بر اعراب اسم لازم نيايد ۱۲ درايه ٣ه قوله جزم خاص بفعل بجائے جر كه اختصاص باسم دارد ۱۲ درايه ٤ه قوله والثانى ان يكون آه ووجه اعراب اين قسم شون اين كه بر گاه محل اعراب كه لام باشد بحركات مناسب حروف علت مشغول شد وحرف علت ساكن ماند ودر ان اعراب بر آن ممكن نبود وبرائے بنا وجهى نداشت لهذا نون را بدل رفع گردانيدند زيراكه نون با واو در غنه مشابهت نيست وسبب خصوص اين بدل با فعاليكه در آخر او الف يا واو يا باشد اين كه تا يضربان ويضربون بر صورت ضاربان وضاربون شود ويائے تفعلين بر ہر دو برادر خود كه الف وواو باشد در لحوق نون محمول شد ووقوع علامت رفع فعل بعد ضمير فاعل كه الف وواو ونون باشد بجهت بودن او مثل جزو كلمات وسقوط نون در حالت جزم ظاهر ست زيراكه علامت رفع بود وهمچنين در نصب زيراكه علامت رفع در حالت نصب باقى نمى ماند مگر اين كه در واحد بسبب ناصب وجازم رفع زائل شد ونصب وجزم بدل بجاى او آمد ودرين امثله محض رفع زائل شد وبدل نيامد كذا فى المنهل مواقفا لما رضى به الرضى ۱۲ ٥ه قوله بتقدير الضمة وگاہے اين ضمه در ضرورت ظاهر شود مثل شعر فعوضنى عنها غناى ولم تكن، تساوى عنزى غير خمس دراهم، اذا قلت علّ القلب يسلو قيضت، هواجس لا تنفك تغريه بالوجل، شاهر تساوى ويسلو بضم يا وواو ۱۲ ٦ه قوله والنصب بالفتحة بسبب خفيف بودن فتحه ولضرورت ساكن هم ميشود شعر ما اقدر الله ان يدنى على شحط، من داره الحزن ممن داره صول، فما سودنى عامر عن وراثة، ابى الله ان اسمو بام ولا اب، شاهد ان يدنى وان اسمو بسكون يا وواو با ناصب ۱۲ ٧ه قوله والجزم بحذف اللام زيراكه جازم ہر گاه حركت را نيافت حرف را محذوف ساخت وگاہے در ضرورت ثابت مى ماند شعر هجوت زبان ثم جئت معتذرا، من هجو زبان لم تهجو ولم تدع، الم ياتيك والانباء تنمى، بما لاقت لبون بنى زياد، شاهد لم تهجو ولم ياتيك ہا بقائے واو ويا با جازم ۱۲

اذا لم يتصل به نون تاكيد ولا نون جمع المؤنث واعرابه ثلثة

ثقيلة باشد يا خفيفة ۱۲

انواع رفع ونصب وجزم نحو هو يضرب ولن يضرب ولم يضرب

مثل اعراب الاسم ۱۲ — كه درين ہر دو اعراب اسم نيز شريك ست ۱۲

فصل فى اصناف اعراب الفعل وهى اربعة الاول ان يكون

اے الصنف ۱۲

الرفع بالضمة والنصب بالفتحة والجزم بالسكون ويختص

اى كل حسب العوامل ۱۲ — اى بذا الصنف ۱۲

بالمفرد الصحيح غير المخاطبة تقول هو يضرب ولن يضرب

احتراز است از تثنيه وجمع — احتراز است از ناقص مثل يغزو ويرمى ۱۲ — در رفع ۱۲ — در نصب ۱۲

ولم يضرب والثانى ان يكون الرفع بثبوت النون والنصب

در جزم ۱۲ — الصنف ۱۲

والجزم بحذفها ويختص بالتثنية وجمع المذكر والمفردة

مذكرا كان او مؤنثا ۱۲ — غائبا كان او مخاطبا

المخاطبة صحيحا كان او غيره تقول هما يفعلان وهم يفعلون

وانت تفعلين ولن يفعلا ولن يفعلوا ولن تفعلى ولم تفعلا

اے فى الرفع ۱۲ — اى فى النصب ۱۲

ولم تفعلوا ولم تفعلى والثالث ان يكون الرفع بتقدير الضمة

اى فى الجزم ۱۲ — اى الصنف ۱۲

والنصب بالفتحة لفظا والجزم بحذف اللام ويختص بالناقص

واوى ويائى ۱۲

ماو کہ رفع باشد باو داد ند و برین ہر دو مذہب عامل فعل مضارع معنوی ست سوال در در آمدن بجائے اسم فعل ماضی نیز با مضارع
شریک ست جواب ماضی مبنی الاصل ست عامل در وا ثرے نخواہد کرد و نزد کسائی رفع او از حروف زوائد ست کہ در اول اوست زیرا کہ
بعد دخول اینہا رفع پیدا شد چہ اصل مضارع یا ماضی ست و یا مصدر و در ہر دو رفع نبوده بنا برین مذہب عامل
رافع لفظی باشد نہ معنوی ۱۲ **۳** قوله ان - وآن بسبب مشابہت او بان مخففہ از ثقلہ از روئے معنی و لفظ بجہت
اینکہ ہر دو مصدری ہستند اصل
درین باب ست و باقی بجہت این کہ
این ہمہ برائے استقبال ہستند محمول
بران نموده شدند و آن فعل مضارع
را بنصب کنند ہرگاہ پیش او فعل
علم یا ظن نباشد وگاہے جزم کنند
شعر اذا ما غدونا قال ولدان
اہلنا ۔ تعالوا الی ان یاتنا الصید
یحطب ۔ بحذف یائے یاتی حکایت
کرده است آن را ابو عبیده لحیانی ۱۲
درایہ مع زیادة **۴** قوله لن۔ معنی
او نفی مستقبل باشد بنفی مؤکد سیبویہ
گفتہ حرف برأسہ است برای او اصلی
نیست کہ از و تغیر نموده باشد و
فراء گفتہ کہ اصل او لا ست الف از
نون بدل گردید و خلیل گفتہ کہ اصل
او لا ان باشد بحذف الف و ہمزہ بجہت
کثرت استعمال قصر نمودند مثل ایش
در ای شئ و علماء در علی الماء ۱۲ **۵**
قوله کی معنے او سببیت ما قبل وست برای ما بعد
او و بعضے گفتہ اند کہ کے جاره است
ناصب بتقدیر آن باشد ۱۲ **۶**
قوله اذن۔ وقتیکہ ما بعد او بر ما قبل
او اعتماد نکند در فعل مستقبل باشد
فعل مضارع را بنصب کند و آن
جواب و جزا باشد نزد سیبویہ حرف
برأسہ است و نزد بعضے اذ ظرفیہ
است مضاف الیہ محذوف شد
و تنوین عوض او در آمد و فتحہ ذال
برائی این کہ بر صورت ظرف منصوب
باشد ۱۲ درایہ **۷** قوله ارید ان تحسن الیّ وگاہے بسبب محمول بودن او بر ما ئے مصدریہ مہمل میشود یعنی نصب نکند **شعر** اذا کان امر
الناس عند عجوزهم ۔ فلا بدّ ان یلقون کل شبوط ۔ شاہد ان یلقون باثبات نون یا ان ناصبہ ۱۲ منہل **۸** قوله وانا لن اضربک۔ و در ضرورت
جزم باو جائز ست **شعر** لن یخب الآن من رجائک من ۔ حرّک من دون بابک الحلقہ ۱۲ منہل

الیائی والواوی غیر تثنیة وجمع ومخاطبة تقول هو یرمی ویغزو
(احتراز است عن الناقص الالفی و حکمہ یجیٔ ۱۲) (فی الرفع ۱۲)
ولن یرمی ویغزو ولم یرم ویغزُ والرابع ان یکون الرفع بتقدیر
(فی النصب ۱۲) (فی الجزم ۱۲) (الضعف ۱۲)
الضمة والنصب بتقدیر الفتحة والجزم بحذف[1] اللام ویختص
(لعدم قبول الالف الحرکة ۱۲)
بالناقص الالفی غیر تثنیة وجمع ومخاطبة نحو هو یسعی ولن
یسعی ولم یسع فصل المرفوع[2] عامله معنوی وهو تجرده
عن الناصب والجازم نحو هو یضرب ویغزو ویرمی ویسعی
فصل المنصوب عامله خمسة احرف ان[3] ولن[4] وکی[5] واذن[6]
وان المقدرة نحو ارید ان تحسن الیّ[7] وانا لن اضربک[8]
(التی تقدر فی سبعة مواضع ۱۲)

۱ قوله والجزم بحذف اللام۔ بعلت فقدان حرکت گاہے این الف ثابت می ماند **شعر** اذا العجوز غضبت فطلّق ۔ ولا ترضّاها ولا تملّق ۔ شاہد لا ترضاها با بقائے الف ۱۲ **۲** قوله المرفوع عامله معنوی آه بعد فراغ از بیان اقسام اعراب فعل مضارع در بیان عوامل او شروع نمود و فرمود المرفوع الخ این نزد کوفیہ است لیکن نزد بصریہ عامل رافع فعل مضارع آمدن او بجائے اسم ست چنانکہ در زید یضرب ای ضارب و رأیت رجلاً یضرب اے ضارباً و مررت برجل یضرب اے ضارب چون فعل مضارع مشابہ اسم شد لہذا استحق اعراب اسم و اقوائے

ﷺ آن بعد حتے ولام کے ولام جحد این کہ ہر سہ حروف جارہ ہستند ودر آمدن حروف جارہ بر فعل ممنوع ست مگر این کہ او را بتقدیر ان مصدر گردانند واو بمعنی الے حرف جار حکم حرف جار گرفتہ واو بمعنے الے است درین کہ پس او بودن مفرد لازم ست وبعد واو وفای عاطفہ واقعہ در جواب انشاآت بجہت این کہ چون عطف خبر بر انشا ممنوع ست لہذا انشارا تاویل بترکیبے نمودند کہ بر اسم مشتمل بود وخبر را با ضمار آن مفرد گردانیدند تا از قبیل عطف مفرد بر مفرد باشد چنانکہ در مثل زرنی فاکرمک ای لیکن منک زیارۃ فاکرام منی ونفی اگرچہ انشائیت لیکن برنہی بجہت دلالت ہر دو بر عدم محمول ست ۱۲ درایہ ۴ھ قولہ ولام کی الخ لام کے لام سببیت ست چنانکہ کے برای سببیت باشد ۱۲ ۵ھ قولہ ولام الجحد جحود منکر شدن با علم وجحد بالضم وبفتحتین شلہ۔ صراح ولام جحد لامی ست کہ مؤکد نفی کان باشد وچون این لام ملازم نفی باشد لہذا لام جحد نام شد ومیان این لام ولام کے باعتبار لفظ ومعنی ہر دو فرق ست فرق لفظی این کہ این لام دائما بعد نفی آید بخلاف لام کے وفرق معنوی این کہ لام کے برای تعلیل باشد واز سقوط او معنی مختل شود بخلاف لام جحد۔ منہل وپس لام ازانکہ بعد مشتقات امر وارادہ آید نیز ان مقدر میباشد مثل اُمِرْتُ لِاَعْدِلَ بَیْنَكُمْ وَاِنَّمَا یُرِیْدُ اللّٰهُ لِیُذْهِبَ عَنْكُمُ الرِّجْسَ اَهْلَ الْبَیْتِ ۱۲ ۶ھ قولہ والفاء الواقعۃ یعنی تقدیر ان بعد فا بدو شرط مشروط یکے سببیت ما قبل برای ما بعد دوم قبل این فا یکے ازین اشیای ششگانہ بود وچون درینجا سببیت مقصود ست لہذا از رفع بجانب نصب عدول نمودند تا تغیر لفظ بر تغیر معنے دلالت کند ۱۲ ۷ھ قولہ والعرض بسکون الرا بمعنی الاظہار والابراز علی ما فی الضمیر ۱۲ ۸ھ قولہ وبعد الواو آہ وجہ نصب بتقدیر ان بعد واو این کہ گو واو درین جا برای جمعیت ست لیکن چونکہ از روی اصل برای عطف ست درینجا عطف جملہ خبریہ بر انشائیہ متوہم می شد

وَاَسْلَمْتُ كَیْ اَدْخُلَ الْجَنَّةَ وَاِذَنْ یَغْفِرَ اللّٰهُ لَكَ وَتُقَدَّرُ اَنْ
(ای قیاسا ۱۲ — دران وقت خواہد بخشید ترا خدای تعالیٰ ۱۲)

فِیْ سَبْعَةِ مَوَاضِعَ بَعْدَ حَتّٰی نَحْوُ اَسْلَمْتُ حَتّٰی اَدْخُلَ الْجَنَّةَ

وَلَامِ كَیْ نَحْوُ قَامَ زَیْدٌ لِیَذْهَبَ وَلَامِ الْجَحْدِ نَحْوُ مَا كَانَ اللّٰهُ لِیُعَذِّبَهُمْ

وَالْفَاءِ الْوَاقِعَةِ فِیْ جَوَابِ الْاَمْرِ وَالنَّهْیِ وَالْاِسْتِفْهَامِ وَالنَّفْیِ

وَالتَّمَنِّیْ وَالْعَرْضِ نَحْوُ اَسْلِمْ فَتَسْلَمَ وَلَا تَعْصِ فَتُعَذَّبَ وَ
(ای لا یکن منک عصیان فعذاب من اللہ ۱۲ — اسلام آر تا سلامت مانی ۱۲)

هَلْ تَعْلَمُ فَتَنْجُوَ وَمَا تَزُوْرُنَا فَنُكْرِمَكَ وَلَیْتَ لِیْ مَالًا فَاُنْفِقَهٗ
(کاش بودی برای ما مالی پس خرچ میکردم او را ۱۲ — اے لا یکن منک زیارۃ فاکرام منی ۱۲ — آیا می آموزی تا نجات یابی ۱۲)

وَاَلَا تَنْزِلُ بِنَا فَتُصِیْبَ خَیْرًا وَبَعْدَ الْوَاوِ الْوَاقِعَةِ فِیْ جَوَابِ
(چرا فرود نمی آیی با ما تا برسی خیر و نیکوئی را ۱۲ — واین واو را واو جمع و واو صرف نیز می نامند ۱۲)

۱ھ قولہ واسلمت کے ادخل الجنۃ آہ باید دانست کہ مراد مصنف در تعدید حروف نواصب فعل مضارع کے ناصبہ است نہ کے جارہ کہ جارہ بر اسم آید مثل کما در قول جنتک کے ان تکرمنی نیز کے جارہ است زیرا کہ درین جا بمعنی لام ست محض برائے تعلیل ودر غیر این ہر دو چون لام بر صدر او آید مثل لِکَیْلَا تَاْسَوْا ناصبہ باشد نہ غیر او وچون لام نبود احتمال ناصبہ وجارہ کہ بعد او ان مضمر ست ہر دو دارد پس کے مجرد از لام نصب مضارع جائز ست چنانکہ باذن واجب این روایت بر اخفش چرا کہ نزد او کے حرف جر ست ونصب فعل مضارع بر جمیع مواضع بنفس کے نبود بلکہ بان کہ بعد او مضمر ست ۱۲ عبد الحکیم ۲ھ قولہ واذن یغفر اللہ چون اذن برای جواب وجزا باشد اذن یغفر آہ جواب کسے باشد کہ گوید اسلمت ومعنے بودن او برای جواب این کہ در کلامی می آید کہ متاخر باشد از روئے لفظ یا بر حسب تقدیر وهمی آید در ابتدای کلام وبودن او برای جزا این کہ مضمون کلامیکہ در او اذن واقع ست جزا باشد برای مضمون کلام دیگر ۱۲ منہل ۳ھ قولہ بعد حتی الخ وجہ تقدیر م

چون منصوب بتقدیر ان گردید بتاویل مفرد گشتہ بر مصدر کہ از جملہ انشائیہ مفہوم میشود معطوف گردید واین جائز ست ۱۲ فائدہ درین واو واو صرف ہم داخل ست وآن واو یست کہ مدخول صلاحیت اعادہ چیزے کہ بر سر معطوف علیہ بود نداشتہ باشد چنانکہ لا تاکل السمک وتشرب اللبن کہ تشرب اللبن صلاحیت آمدن لائے نہی بسبب اختلال معنی مقصود در خود نمی دارد زیرا کہ درین ہنگام عدم اکل با عدم شرب جمع خواہد شد ومقصود قائل اجتماع عدم اکل با شرب ست و ازین جا وجہ تسمیہ او بواو صرف نیز مستفاد شد چہ صرف در لغت بمعنے باز داشتن ست چون این او صدر معطوف علیہ را از آمدن بر معطوف باز میدارد لہذا بواو صرف موسوم شد

هٰذِهِ المَوَاضِعِ كَذٰلِكَ نَحْوُ اَسْلِمْ وَتَسْلَمَ اِلٰى اٰخِرِهٖ وَبَعْدَ اَوْ

بِمَعْنٰى اِلٰى اَنْ اَوْ اِلَّا اَنْ نَحْوُ لَاَحْبِسَنَّكَ اَوْ تُعْطِيَنِيْ حَقِّيْ وَوَاوِ

نزد جمہور نحات ۱۲ — نزد سیبویہ ۱۲ — ہر آئینہ قید خواہم کرد ترا تا آنکہ یا مگر اینکہ بدہی حق مرا ۱۲

العَطْفِ اِذَا كَانَ المَعْطُوْفُ عَلَيْهِ اِسْمًا صَرِيْحًا نَحْوُ اَعْجَبَنِيْ

بل حروف العطف اذا کان الخ ۱۲

قِيَامُكَ وَتَخْرُجَ وَيَجُوْزُ اِظْهَارُ اَنْ مَعَ لَامِ كَيْ نَحْوُ اَسْلَمْتُ

لِاَنْ اَدْخُلَ الجَنَّةَ وَمَعَ وَاوِ العَطْفِ نَحْوُ اَعْجَبَنِيْ قِيَامُكَ

وَاَنْ تَخْرُجَ وَيَجِبُ اِظْهَارُ اَنْ فِيْ لَامِ كَيْ اِذَا اتَّصَلَتْ بِلَا

النَّافِيَةِ نَحْوُ لِئَلَّا يَعْلَمَ وَاعْلَمْ اَنَّ اَنِ الوَاقِعَةَ بَعْدَ العِلْمِ لَيْسَتْ

هِيَ النَّاصِبَةَ لِلْفِعْلِ المُضَارِعِ وَاِنَّمَا هِيَ المُخَفَّفَةُ مِنَ

المُثَقَّلَةِ نَحْوُ عَلِمْتُ اَنْ سَيَقُوْمُ قَالَ اللّٰهُ تَعَالٰى عَلِمَ اَنْ

ویجب فصل ان عن الفعل حینئذ اما بالسین او سوف ۱۲ — دانست خدا

سَيَكُوْنُ مِنْكُمْ مَرْضٰى وَاَنِ الوَاقِعَةَ بَعْدَ الظَّنِّ جَازَ فِيْهِ

این کہ زود باشد از شما بیماران خواہند شد ۱۲

الوَجْهَانِ النَّصْبُ بِهَا وَاَنْ تَجْعَلَهَا كَالوَاقِعَةِ بَعْدَ العِلْمِ

علی ان تجعلہا مصدریۃ ۱۲ — ثانیہما ۱۲

۱ه قوله کذلک۔ اے مثل الفاء الواقعۃ فی جواب تلک المواضع ۱۲ ۲ه قوله الی آخره۔ ای الی آخر ما ذکرنا من الامثلۃ فی الفاء یا بدل الفاء بالواو ۱۲ درایہ ۳ه قوله وتخرج۔ وسبب تقدیر آن درین مقام این کہ تا عطف جملہ بر مفرد لازم نیاید بلکہ عطف مفرد بر مفرد باشد ۱۲ ۴ه قوله مع لام کے۔ برای فرق فیما بین لام کے ولام جحود وبالعکس نشد زیرا کہ لام جحود زائدہ ست ولام کے غیر زائدہ ۱۲ متوسط ۵ه قوله اذا اتصلت الخ یعنی وقتیکہ لام کے قبل لا باشد برائی اجتناب اجتماع دو لام ولام کے چون صدارت میخواہد لہٰذا باللّٰہ لا آید ۱۲ غایۃ ۶ه قوله بعد العلم۔ یعنی پس لفظیکہ بر یقین دلالت کند خواہ لفظ علم باشد خواہ غیر او مثل رویت و وجدان ویقین وتبیین و تحقیق وانکشاف وظہور وشہادت وغیرہ ۱۲ درایہ ۷ه قوله من المثقلۃ۔ المناسب للعلم وما بمعناہ فی التحقیق خلافاً للفراء وابن الانباری۔ بخلاف الناصبۃ فانہا للرجاء والطمع فلا یناسب العلم ۱۲ شرح جامی ۸ه قوله بعد الظن الخ پس رجاء وطمع وخشیۃ وخوف وشک ووہم واعجاب آید مصدریہ باشد نہ مخففہ از مثقلہ مثل رجوت ان تقول وعلمت ان تقعد وخشیت ان ترجع وعلی ہذا القیاس ۱۲ درایہ ۹ه قوله بعد العلم فی کونہا مخففۃ من المثقلۃ فترفع الفعل ۱۲ ۱۰ه قوله ومع واو العطف۔ بجہت زشت داشتن نحویان عطف فعل بر اسم ۱۲

موقوم الصیفاء لم یوفون بالجارہ شاہد لم یوفون باثبات نون ۱۲ ۲ قولہ لم تقلب الخ یعنی لم ماضی را مضارع میگرداند باعتبار زمان این مذہب جمہور ست و مذہب قومے کہ بعضے ازانہا جزولی ست این کہ لم و ہمچنین لما لفظ ماضی را مستقبل میگردانند و اول صحیح ست کہ برای او در کلام عرب نظیر یست وآن وقوع مضارع بعد لو وثانی نظیرے ندارد ۱۲ ۷ قولہ ولما کذلک۔ آہ بدان کہ لما در اصل لم ست ما زیادہ شد چنانکہ در انما حرطیہ و بسبب این زیادت بحسب خاص شد یکے آن کہ در و معنی توقع ست چنانکہ در قد در ایجاب ماضی یعنی در لما توقع ثبوت منفی ست بعد زمان تکلم مثل لما

نحو ظننت أن سيقوم فصل المجزوم عامله لم ولما و

لام الامر ولا في النهي وكلم المجازات وهي إن ومهما وإذ ما

مستعملة — سوائے لو ۱۲ — من معنى الشرط

وحيثما وأين ومتى وما ومن وأي وأنى وإن المقدرة نحو

بارفع صفة ان ۱۲

لم يضرب ولما يضرب وليضرب ولا تضرب وإن تضرب أضرب

اه واعلم أن لم تقلب المضارع ماضيا منفيا ولما كذلك

اے لفظة لم ۱۲

الا أن فيها توقعا بعده ودواما قبله نحو قام الامير لما

دون لم ۱۲ — يعني توقع ثبوت منفي ست بعد زمان تكلم ۱۲

يركب وأيضا يجوز حذف الفعل بعد لما خاصة تقول ندم

اي رجع لما رجوعا ۱۲ — اي ان ولا يليل عليه ۱۲

زيد ولما أي لما ينفعه الندم ولا تقول ندم زيد ولم

وأما كلم المجازات حرفا كانت أو اسما فهي تدخل على

اے کلمات الشرط والجزاء المعدودة من قبل ۱۲

یل و قوا عذاب معنے آن کہ ایشان تا ایندم عذاب من نچشیدہ اند لیکن توقع چشیدن دارند دوم آن کہ در معنے دوام ست ای دوام نفی قبل زمان تکلم پس لما مخصص باستغراق ست ای در استمرار نفی تا زمان حال وشالش ہمان کریمہ لما یذوقوا عذاب باشد یعنی در جمیع از منہ ماضیہ تا حال عذاب من نچشیدند و در بعضے نسخ توقعا لما بعدہ ودواما لما قبلہ بنظر آمدہ ظاہرا خبط قلم ناسخ باشد سوم حذف فعل بعد لما نہ بعد لم و گاہے در غیر متوقع ہم مستعمل می شود وشالش ندم زید ولما آہ باشد چہارم نیامدن ادوات شرط بروپس گفتہ نخواہد شد ان لما یضرب ومن لما یضرب بخلاف لم ۱۲ یوسفیہ مع زیادۃ فائدہ بدان کہ لما میان اسمیت وحرفیت مشترک ست وقتیکہ حرف بود خاص بمضارع باشد وحینیکہ اسم باشد بمعنی ظرف بود درین ہنگام پس او ماضی خواہد بود لفظا یا معنی و جواب او نیز ہمچنین باشد خواہ جملہ اسمیہ مقرون باذا فجائیہ مثل قولہ تعالی فلما کتب علیہم القتال اذا فریق منہم یا ذا گاہے ماضی مقرون بفا بود و گاہے مضارع ۱۲ ۸ قولہ توقعا بعدہ۔ اے یعنے بہا فعل مترقب متوقع غالبا نحو قام الخ وقد تستعمل فی غیر المتوقع ایضا نحو ندم زید الخ ۱۲ درایہ ۹ قولہ ودواما ودوام ثبوت منفیت قبل زمان تکلم یعنی استغراق است ۱۲ ۱۰ قولہ بعد لما خاصۃ۔ دون لم زیرا چہ اصل لما لم ما۔ ما کہ در و زائدست

۱ قولہ لم ولما الخ این ہر چہار یک فعل را جزم دہند وبواسطہ عطف مجزوم او متعدد باشد ۱۲ ۲ قولہ لام الامر اضاف اللام لانہا نکرۃ صالحۃ للاضافۃ ۱۲ ۳ قولہ ولا فی النہی۔ احترازست ازان کہ در معنے نفی مستعمل شود وازان کہ در چیزے مستعمل نہ شود مثل لا قسم

۴ قولہ کلم المجازاۃ۔ ای کلماتیکہ دلالت کنند کہ جملہ ثانیہ جزا و مسبب جملہ اولی باشد و چون بعضے ازینہا اسما باشد و بعضے حروف لہذا لفظ کلم آورد تا ہر دو را شامل باشد ۱۲ درایہ ۵ قولہ لم الخ و گاہے بعد او فعل مرفوع میباشد شعر لولا فوارس من ذہل واسرتہم ۲+

یوم الصلیفاء لم یوفون بالجار ۲+ اذا کنتم فی ریب گفتند زیرا کہ ان ع اما لاء اما لا فعل ذلک فافعل ہذا و نزد کوفیان بعض اوقات آید و در کریمہ وان کنتم فی ریب

مقام فعل باشد ۱۲ ۱۱ قولہ ولا تقول الخ بشرط تفسیر واست کہ بعد لم ہم حذف کنند درین صورت لم متصل اسمیکہ معمول فعل محذوف ست خواہد بود مثل قول شاعر شعر ظننت فقیرا ذا غنی ثم نلتہ + فلم ذا رجاء القہ غیر واہب ای فلم الق۔ ۱۲ قولہ اما کلم المجازاۃ آہ چون ان اصل کلمات شرط ست و باقی فرع لہذا در شعر شرط وجزا پس او محذوف میشود ہر گاہ قرینہ قائم باشد و در نثر محض شرط ہر گاہ منفی بلا باشد و لا باقی بود مثل آتنی والا اضربک ای وان لا تاتنی اضربک و ہمچنین مجرد شرط پس اما شرطیہ و قت باقی ماندن لا نیز محذوف میشود وان وقتیست کہ چیزے کہ بر حسب معنی جواب بودن او ممکن باشد مقدم بود مثل فعل کذا ما

لہ قولہ الاولی سبب للثانیۃ آہ یعنی مضمون جملہ اولے سبب مضمون جملہ ثانیہ باشد مثل ان جئتنی اکرمتک کہ مجی مخاطب سبب اکرام متکلم ست ورضی گفتہ کہ شرط نزد نحاۃ ملزوم ست وجزا لازم خواہ شرط سبب باشد مثل لوکانت الشمس طالعۃ لکان النہار موجودا یا شرط شرط بود چنانکہ لوکان لی مال لحججت و یا شرط بود و سبب مثل لوکان زید ابی لکنت ابنہ ۱۲ منہل لہ قولہ سبب للثانیۃ وسبب حقیقۃ باشد یا باعتبار حکم واخبار پس حاصل وما بکم من نعمۃ فمن اللہ وما بکم من نعمۃ فیحکم ویخبر بہا من اللہ ۱۲ د لہ قولہ یجب الجزم لوجود الجازم وکون المضارع قابلا للجزم بحکم المجازاۃ وعن سیبویہ ان الجزاء مجزوم بہا وبالشرط جمیعا ۱۲ د لہ قولہ لم تعمل الخ لان الماضی مبنی فلا یظہر فیہ اثر العامل ۱۲ د لہ قولہ یجب الجزم فی الشرط بسبب قریب بودن عامل وقابل بودن مضارع ۱۲ لہ قولہ جاز فی الجزاء الخ رفع بسبب این کہ ہرگاہ در شرط کہ اقرب اوست بجہت بودن او ماضی عمل نہ کرد در جزا کہ بعید از وست بمتابعت شرط چگونہ عمل خواہد کرد ۱۲ متوسط لہ قولہ واعلم انہ اذا کان آہ یعنی ہرگاہ جزا ماضی فعل متصرف ملفوظ باشد یا مقدر بغیر امس وقد آوردن فا بروجائز نباشد زیرا کہ بسبب تاثیر حرف شرط در معنے یعنی گردانیدن ماضی را بمعنے مستقبل احتیاج بجانب فائے رابط نیست ۱۲ لہ قولہ ماضیا۔ لفظا او تقدیرا مثل ان قمت لم اقم ۱۲

الجملتين لتدل على ان الاولى سبب للثانية وتسمى الاولى

اے الجملۃ الاولی ۱۲ ای الجملۃ الثانیۃ ۱۲ الجملۃ

شرطا والثانية جزاء ثم ان كان الشرط والجزاء مضارعين

الجملۃ

يجب الجزم فيهما لفظا نحو ان تكرمني اكرمك وان كانا

ماضيين لم تعمل فيهما لفظا نحو ان ضربت ضربت وان

كان الجزاء وحده ماضيا يجب الجزم في الشرط نحو ان تضربني

دون الشرط ۱۲ لا فی الجزاء ۱۲

ضربتك وان كان الشرط وحده ماضيا جاز في الجزاء

اے منفردا ۱۲ وکان الجزاء مضارعا ۱۲

الوجهان نحو ان جئتني اكرمك واعلم انه اذا كان الجزاء

بالرفع والجزم ۱۲

ماضيا بغير قد لم يجز الفاء فيه نحو ان اكرمتني اكرمتك قال

وامس ۱۲

الله تعالى ومن دخله كان امنا وان كان مضارعا مثبتا

ہر کہ درآید این جا ایمن بود ۱۲ فتح

او منفيا بلا جاز فيه الوجهان نحو ان تضربني اضربك او

فاضربك وان تشتمني لا اضربك او فلا اضربك وان

فی المضارع المثبت ۱۲ شتم دشنام دادن ۱۲ صراح فے المضارع المنفی ۱۲

لہ قولہ او منفیا بلا احتراز ست از منفی بلم کہ آن در ماضی معنے مندرج ست واز مضارع بلن نیز کہ مخلص مے آید ۱۲ لہ قولہ جاز فیہ الوجہان آوردن فا وترک او زیرا کہ حرف شرط در تغیر معنے تاثیر قوی نہ کردہ چنانکہ در ماضی نمودہ بود پس فا آوردہ خواہد شد وچون در معنے اثر فی الجملہ نمودہ کہ مضارع را خاص بمعنی مستقبل گردانیدہ اگرچہ تاثیر قوی نیست پس حاجت فا نخواہد افتاد ۱۲ درایہ شرح ہدایۃ النحو

له قوله فيجب الفاء فيه - زيرا كه حرف شرط را نه تاثير لفظي ست يعني جزم نه كرده و نه معنوي اي معنے مستقبل نگردانيده. ضابطه اينكه حرف شرط اگر در جزا مؤثر خواهد بود در آمدن فا جائز نخواهد شد و اگر تاثيرے قطعاً نخواهد بخشيد در آوردن فا واجب باشد و اگر تاثير و عدم تاثير هر دو محتمل باشد در ان دو وجه جائز خواهد بود ۱۲ درايه ۲ه قوله وذلك في اربع صور آه اے في المشهور ورنه حصر درين چهار نيست چنانكه از كلام مصنف مستفاد ميشود زيرا كه چون جزا فعل مضارع مثبت مصدر بحرف تنفيس باشد آوردن فا نيز واجب شود مثل ان جاء زيد فسأكرمه يا فسوف اكرمه و همچنين هرگاه جزا فعل ماضي بغير قد ملفوظ و مقدر باشد و مفعول او برو مقدم آيد فا بر مفعول واجب گردد چنانكه در كريمه فمن ابصر فلنفسه ومن اساء فعليها صاحب كشاف تفسير كرده كه فمن ابصر الحق وامن فلنفسه ابصر وايانا نفع ومن عمي فعلى نفسه عمي وايانا اضر بالعمى - و در قول عبد الرحمن بن حسان شعر من يفعل الحسنات الله يشكرها والشر بالشر عند الله مثلان اصله فالله يشكرها جملة اسميه باوجود آن كه جزا واقع است بسبب ضرورت شعري فا ساقط ۱۲ منه ۳ه او معنے مثل ان كان قميصه قد من قبل فصدقت اي فقد صدقت ۱۲ ۴ه قوله بغير لا - يعني ما و لن زيرا كه حال لا سابق معلوم شد ۱۲ ۵ه قوله جملة اسمية ليكن عطف برو بجزم درست ست مثل قوله تعالى من يضلل الله فلا هادي له ويذرهم بر قرأت جزم و بعضے مرفوع خوانده اند بنا بر حمل بر ظاهر جمله ۱۲ د ۶ه قوله والرابعة ان يكون الخ و همچنين هرگاه دعا و استفهام و تمني و عرض و افعال مقاربه و افعال مدح و ذم جزا آيد آوردن فا واجب گردد و همچنين ست حال ليس زيرا كه سوائے انشا و زمانه نيست تا باستقبال بدل شود پس درين مواضع مذكوره حرف شرط را در جزا تاثيرے نيست لهذا بجانب فائے رابطه احتياج خواهد افتاد ۱۲ منه ۷ه قوله واما نهيا الخ واما استفهاما مثل ان تركتنا فمن يرحمنا واما دعا نحو ان اكرمتنا فيرحمك الله ۱۲

وان لم يكن الجزاء احد القسمين المذكورين فيجب الفاء فيه و

وآن ماضي بغير قد و مضارع مثبت تواند منفي بلا ۱۲

ذلك في اربع صور الاولى ان يكون الجزاء ماضيا مع

اي در وجوب فا ۱۲

قد كقوله تعالى ان يسرق فقد سرق اخ له من قبل

اگر دزدي كند اين كس دور نيست كه دزدي كرده بود برادر او پيش ازين ۱۲ لفظاً ۱۲

والثانية ان يكون مضارعا منفيا بغير لا كقوله تعالى

ومن يبتغ غير الاسلام دينا فلن يقبل منه والثالثة ان

و هر كه طلب كند و رائے اسلام دين ديگر را پس هرگز قبول نه كرده خواهد شد ازو ۱۲

يكون جملة اسمية كقوله تعالى من جاء بالحسنة فله عشر

هر كه آورد نيكي پس او راست ده

امثالها والرابعة ان يكون جملة انشائية اما امرا كقوله تعالى

چندان ۱۲

قل ان كنتم تحبون الله فاتبعوني واما نهيا كقوله

بگو اے محمد اگر دوست ميداريد خدا را پس متابعت من نمائيد ۱۲

تعالى فان علمتموهن مؤمنات فلا ترجعوهن الى

پس اگر بدانيد ايشان را مسلمان باز نفرستيد ايشان را بسوئے

الكفار وقد يقع اذا مع الجملة الاسمية موضع الفاء

كافران ۱۲

كقوله تعالى وان تصبهم سيئة بما قدمت ايديهم

و اگر برسد بديشان سختي بسبب آن كه پيش فرستاده است دستهاي ايشان

۸ه قوله وقد يقع اذا يعني گاہے اذا فجائيه بجائے فا آيد جزا كه او هم مثل فا بر تعقيب ما بعد براے ما قبل بغير مهلت و تراخي دلالت ميكند مانند فا ليكن با او نيز ممتنع ست بلكه از ضروريات ست كه بر چيزے مقدم آيد تا ما بعد را بما قبل فا ربط دهد و شرط ست كه جزا جملة اسميه باشد چرا كه اذا شرطيه اختصاص بجمله فعليه دارد پس اين اذا براے فرق بجمله اسميه خاص شد و آن جمله اسميه بايد كه طلبيه نباشد زيرا كه اذا فجائيه براے مفاجات امر محكوم عليه بحكمي موضوع ست و اين در جمله خبريه يافته شود نه غير او و از آوردن قد مفيد تقليل اشارت ست باين كه آمدن فا اكثر ست و وقوع اذا كمتر و از لفظ موضع الفا اشعار ست بدينكه اذا با فا جمع نشود ۱۲

له قوله وانما تقدر آه مذہب خلیل این کہ جزا باین اشیا مجزوم میشود نہ بان مقدر و مذہب غیر او این کہ این جا ان مع شرط مقدرست واین اشیاء بر شرط مقدر مذکور دلالت دارند و مصنف بنا بر مذہب غیر خلیل گفتہ کہ ان ای ان مع شرط بعد اشیائے پنجگانہ مقدر میباشد مثل تعلم تنج تقدیرہ تعلم ان تتعلم تنج ۱۲ رضی ۵۲ قوله الا تنزل بنا الخ ای ان تنزل بنا تصب خیرًا زیرا کہ کلمۂ عرض کہ ہمزۂ استفہام باشد ہرگاہ بر حرف نفی در آمد فائدۂ اثبات بخشیدہ لہذا شرط مثبت مقدر نمودہ شد باین کہ منفی است بر اثبات دلالت نمیکند ۱۲ د ۵۳

إِذَا هُمْ يَقْنَطُوْنَ وَإِنَّمَا تُقَدَّرُ أَنْ بَعْدَ الْأَفْعَالِ الْخَمْسَةِ
الَّتِي هِيَ الْأَمْرُ نَحْوُ تَعَلَّمْ تَنْجُ وَالنَّهْيُ نَحْوُ لَا تَكْذِبْ يَكُنْ خَيْرًا
لَكَ وَالْاِسْتِفْهَامُ نَحْوُ هَلْ تَزُوْرُنَا نُكْرِمْكَ وَالتَّمَنِّيْ نَحْوُ لَيْتَكَ
عِنْدِيْ أَخْدِمْكَ وَالْعَرْضُ نَحْوُ أَلَا تَنْزِلُ بِنَا تُصِبْ خَيْرًا
وَبَعْدَ النَّفْيِ فِيْ بَعْضِ الْمَوَاضِعِ نَحْوُ لَا تَفْعَلْ شَرًّا يَكُنْ خَيْرًا
لَكَ وَذٰلِكَ إِذَا قُصِدَ أَنَّ الْأَوَّلَ سَبَبٌ لِلثَّانِيْ كَمَا رَأَيْتَ
فِي الْأَمْثِلَةِ فَإِنَّ مَعْنٰى قَوْلِنَا تَعَلَّمْ تَنْجُ هُوَ إِنْ تَتَعَلَّمْ تَنْجُ وَ
كَذٰلِكَ الْبَوَاقِيْ فَلِذٰلِكَ امْتَنَعَ قَوْلُكَ لَا تَكْفُرْ تَدْخُلِ النَّارَ
لِامْتِنَاعِ السَّبَبِيَّةِ إِذْ لَا يَصِحُّ أَنْ يُقَالَ إِنْ لَا تَكْفُرْ تَدْخُلِ
النَّارَ وَالثَّالِثُ الْأَمْرُ وَهُوَ صِيْغَةٌ يُطْلَبُ بِهَا الْفِعْلُ مِنَ الْفَاعِلِ
الْمُخَاطَبِ بِأَنْ تَحْذِفَ مِنَ الْمُضَارِعِ حَرْفَ الْمُضَارَعَةِ ثُمَّ تَنْظُرَ

قوله وبعد النفی الخ بدان کہ درین عبارت خبط محض ست زیرا کہ اگر از بعض مواضع موضعے مرادست کہ در نفی فعل سبب مضارع باشد پس حال تقدیر ان بعد نہی ہم ہمچنین خواہد بود پس تقدیر تخصیص نفی ببعض مواضع ورای نہی دعوے بلا دلیل و ترجیح بلا مرجح است واگر از بعض مواضع غیر این موضع مذکور مرادست پس چرا بیان نکرد علاوہ ازین اینکہ شارح وافی تصریح کردہ کہ ان بعد نفی مقدر نمی باشد زیرا کہ او خبر محض ست و در و طلب نیست و بہمین جہت صاحب وافی ذکر نکردہ ۱۲ ش ۵۴ قوله وذلک الخ و ہرگاہ سببیت مقصود نباشد پس مضارعے کہ بعد این اشیائے مذکورہ آید واجب الرفع خواہد بود بنا بر این کہ حال واقع می شود مثل ثُمَّ ذَرْهُمْ فِيْ خَوْضِهِمْ يَلْعَبُوْنَ ای ذرہم فی حالۃ کونہم علی ہذہ الصفۃ یا نعت آید اگر صلاحیت وصفیت داشتہ باشد مثل فَهَبْ لِيْ مِنْ لَّدُنْكَ وَلِيًّا يَّرِثُنِيْ بر قرأت رفع ای ولیًّا وارثًا یا مستانف آید مثل لا تذہب بہ تغلب علیہ اختیار رفع بنا بر استیناف ست نہ بنا بر حالیت و نعتیت زیرا کہ ہرگاہ برائے مخاطب از ذہاب نفی کردہ شد گویا مخاطب سببش بپرسید پس در جواب او گفتہ شد تغلب علیہ ۱۲ منہل ۵۵ چرا کہ عدم کفر سبب دخول نار نیست بلکہ کفر سبب اوست ۱۲ ۵۶

قوله الامر لفظ امر در اصطلاح نحویان اطلاق کردہ می شود بر مطلق امر حاضر باشد یا غائب معروف باشد یا مجہول لیکن امر حاضر معلوم را امر بصیغہ گویند و باقی را امر بحرف کہ لام باشد واز لفظ امر حاضر معلوم متبادر میشود و این تعریف امر حاضر معروف راست ۱۲ ترجمہ شریفیہ ۵۷ قوله بان تحذف الخ ازین قول فَبِذٰلِكَ فَلْتَفْرَحُوْا در قرأت شاذہ واما تضرب زیدًا احتراز شد زیرا کہ درینہا حرف مضارع محذوف نشدہ و اسمائے افعال مثل صہ ومہ و رویدو نزال وغیرہ از قسم کہ فعل باشد خود خارج ہستند حاجت باخراج آنہا نیست ورنہ اخراج خارج لازم آید ۱۲ ÷

صیغہ ساختند ماضی مجہول باب تفعل با مضارع معروف باب تفعیل و ماضی مجہول باب تفاعل با مضارع معروف باب مفاعلت و ماضی مجہول باب تفعلل

۱؎ قولہ زدت ہمزۃ الوصل۔ ای در اول امر بعد حذف حرف مضارع تا ابتدا بساکن لازم نیاید و تعیین ہمزہ برای ابتدا ازانست کہ ہمزہ خاص با ابتدائے مخارج ست ۱۲ درایہ ۲؎ قولہ مضمومۃ۔ برائ اتباع و موافقت و نیز تا التباس بمضارع متکلم بر تقدیر فتح ہمزہ و خروج از کسرہ بسوئے ضمہ بر تقدیر کسرۂ ہمزہ لازم نیاید ۱۲ ۳؎ قولہ و مکسورۃ الخ زیراکہ کسرہ در ہمزۂ وصل اصل ست و نیز تا التباس لازم نیاید بمتکلم مجہول مضارع مفتوح العین بر تقدیر ضم ہمزہ و بماضی معروف اکرم بر تقدیر فتح ہمزہ در حالت وقف و بامر اکرم در مضارع مکسور العین بر تقدیر فتح ہمزہ بماضی مجہول اکرم در حالت وقف بتقدیر ضم ہمزہ ۱۲ د ۴؎ قولہ و ہو۔ ای امر نزدیک بصریین وقت حذف زیادت مبنی ست زیراکہ مضارع بسبب ہمین زیادت مشابہ اسم بودہ کہ سبب اعراب وست و ہرگاہ این سبب مفقود شد اعراب ہم کہ مسبب باشد منتفی خواہد شد و کوفیہ و اخفش گفتند کہ امر مبنی نیست بلکہ مجزوم بلام طلب ست چراکہ اصل قم و اقعد لتقم و لتقعد باشد لام برائے تخفیف و حرف مضارع بسبب متابعت لام محذوف شد و ابن ہشام ہم او را اختیار ساختہ ۵؎ قولہ کاضرب و اغز الخ و سقوط حرف العلۃ فی الناقص الواوی والیائی والالفی نحو اغز آہ ۱۲ ۶؎ قولہ حذف فاعلہ این تعریف مطرد ست نزد سیبویہ و بر مذہب کسائی مطرد نیست زیراکہ بر زیدا در مثل ضربنی و ضربت زیدا در باب تنازع بر تقدیر حذف فاعل فعل اول صادق می آید ابو علی از اخفش در کتاب شعر حکایت کردہ کہ ابو الحسن حذف فاعل جائز دارد خلاف ست مر سیبویہ او ازین جاست کہ چون تعریف صاحب کافیہ حاجب مدعا بود لہذا مصنف لفظ اقیم المفعول مقامہ افزود ۱۲ ۷؎ قولہ و اقیم المفعول مقامہ سوال مفعول مالم یسم فاعلہ از روئے معنے مفعول ست باید کہ بجائے فاعل نیاید و رفع قبول نکند جواب برائ فعل دو طرف ست طرف صدور و آن فاعل ست و طرف وقوع و آن مفعول ست بسبب مشابہت در ظرفیت آمدن مفعول بجائے فاعل و رفع گرفتن صحیح شد ۱۲ درایہ ۸؎ زیراکہ اگر لازم برائ مفعول ساختہ شود و ذکر فاعل نسیا منسیا نمودہ آید مسند الیہ فعل باقی نماند و آن درست نیست ۱۲ د ۹؎ قولہ و علامتہ فی الماضی آہ برای تمیز معروف از مجہول تغیر نمودہ شد و اختصاص مجہول بجہت این کہ مجہول فرع ست مر معروف را و وجہ اختیار این تغیر یعنی ضم اول و کسر ما قبل آخر از تغیرات دگر این کہ چون معنے فعل مالم یسم فاعلہ یعنی اسناد فعل بجانب مفعول بہ نادر بود زیراکہ اسناد فعل بجانب فاعل اصل ست لہذا برای وے از اوزان ہم وزن نادر اختیار کردند تا غرابت لفظ بر غرابت معنے دلالت کند پس چنین وزنے کہ دران خروج از کسرہ بسوئے ضمہ باشد از اوزان نادرہ و

فَإِنْ كَانَ مَا بَعْدَ حَرْفِ الْمُضَارَعَةِ سَاكِنًا زِدْتَّ هَمْزَةَ الْوَصْلِ مَضْمُومَةً إِنِ انْضَمَّ ثَالِثُهٗ نَحْوُ اُنْصُرْ وَمَكْسُوْرَةً إِنِ انْفَتَحَ أَوِ انْكَسَرَ كَاعْلَمْ وَاضْرِبْ وَاسْتَخْرِجْ وَإِنْ كَانَ مُتَحَرِّكًا فَلَا حَاجَةَ إِلَى الْهَمْزَةِ نَحْوُ عِدْ وَحَاسِبْ وَالْأَمْرُ مِنْ بَابِ الْإِفْعَالِ مِنَ الْقِسْمِ الثَّانِيْ وَهُوَ مَبْنِيٌّ عَلٰى عَلَامَةِ الْجَزْمِ كَاضْرِبْ وَاغْزُ وَارْمِ وَاسْعَ وَاضْرِبَا وَاضْرِبُوْا وَاضْرِبِيْ فَصْلٌ فِعْلُ مَا لَمْ يُسَمَّ فَاعِلُهٗ هُوَ فِعْلٌ حُذِفَ فَاعِلُهٗ وَأُقِيْمَ الْمَفْعُوْلُ مَقَامَهٗ وَيَخْتَصُّ بِالْمُتَعَدِّيْ وَعَلَامَتُهٗ فِي الْمَاضِيْ أَنْ يَكُوْنَ أَوَّلُهٗ مَضْمُوْمًا فَقَطْ وَمَا قَبْلَ آخِرِهٖ مَكْسُوْرًا فِي الْأَبْوَابِ الَّتِيْ لَيْسَتْ فِيْ أَوَائِلِهَا هَمْزَةُ وَصْلٍ وَلَا تَاءٌ زَائِدَةٌ نَحْوُ ضُرِبَ وَدُحْرِجَ وَأُكْرِمَ وَأَنْ يَكُوْنَ أَوَّلُهٗ وَثَانِيْهِ مَضْمُوْمًا وَمَا قَبْلَ آخِرِهٖ كَذٰلِكَ

(Interlinear glosses:) فی تعدد — بل اسکن آخرہ واجمل باقیہا ۱۲ — فی محاسب ۱۲ — فی المضارعۃ — زیراکہ مابعد حرف مضارعہ متحرک ست ۱۲ — وہو سکون الآخر فی المفرد الصحیح — وسقوط نون الاعراب نحو اضربا اکرما ۱۲ — ای فعل المفعول الذی لم یذکر فاعلہ ۱۲ — ای ما قبل آخرہ ۱۲ د — در مثلاثے مجرد ۱۲ — در رباعی مجرد ۱۲ — ای مکسورا ۱۲

۱ قوله وان يكون اوله وثالثه الخ زيرا كه در افعالے كه اول آنها همزه وصل ست اگر ثالث را مضموم نمی كردند و بر ضم اول و كسر ما قبل آخر اقتصار می ورزيدند در حالت وقف آخر فعل ماضی وسقوط همزهٔ وصل در درج كلام با امر اين ابواب ملتبس می شد مثل ثم استخرج كذا فی الرضی ۱۲ ۲ قوله تتبع المضموم ـ و حرف مكسور را تابع نمی باشد زيرا كه برين تقدير خروج از كسره سوئے ضمه لازم آيد كه حرف ساكن را اعتبارے نيست كه در حكم ميت ست و آن بنسبت عكس خود ثقيل ترست ۱۲ د ۳ قوله وفی المضارع آه اول مضارع بسبب حمل او بر ماضی مضموم شد و چون مضارع بنسبت ماضی بسبب زيادتی در اول ثقيل بود لهذا ما قبل آخر او مفتوح گرديد تا ثقل مضارع كه بجهت ضمه و زيادتی در اول عارض شده است بسبب خفت فتحهٔ ما قبل آخر اعتدال پذيرد ۱۲ رضی ۴ قوله الثمانية بجای ثمانيه لفظ سبعه واجب بود زيرا كه ملحقات فعللة هفت هستند و آن جلبب و قلنس و جورب و سرول و خيعل و شريف و قلسى باشند نه هشت مگر شايد زيادتی از قلم ناسخ باشد ۱۲ ۵ قوله ما قبل الآخر زيرا كه ضمه حرف مضارعت مشترك ست ميان معروف و مجهول ۱۲ ۶ قوله فی الاجوف ای اجوفے كه عين او بالف بدل شده باشد پس بعور و صيد نقضے وارد نخواهد شد و معتل عين را اجوف ازان گويند كه درميان او از حرف صحيح خالی ست ۱۲ درايه ۷ اصل هر دو قول و بيع كسره واو و يا بعد حذف حركت بفا دادند و در قول واو را بيا بدل كردند قيل و بيع شد ۱۲ ۸ قوله و بالاشمام . اشمام عبارت است از بويانيدن حرف را كسره يا ضمه بروشيكه شنيده نشود و درين جا مراد از قصد كردن ضمه از كسره فائی فعل يا برگردانيدن كسره فائے فعل بجانب ضمه پس يائے ساكنه كه بعد اوست بجانب واو ميل قليل خواهد كرد زيرا كه يائی مذكور تابع حركت ما قبل خود ست و درين موضع از اشمام نحاة و قراء همين معنی مراد گيرند و غرض از اشمام آگاه كردن ست از اول امر كه در اوائل اين حروف ضمه اصلی ست ۱۲ رضی ۹ قوله دون استخير واقيم ـ يعنی در باب افعل و استفعل در معتل العين بجز كسره خالص ضمه و اشمام نمی آيد زيرا كه سبب ضمه و اشمام در ثلاثی مجرد و اختير وانقيد ضمه ما قبل حرف علت بود و درين جا فعل يعنی ضمهٔ ما قبل فا مفقود ست پس درين جا ضرور است كه حركت عين نقل كرده بفا دهند چنانكه در غير اين مقام ست مثل يقول و يبيع و يخاف ۱۲ رضی ۱۰ قوله كما عرفت فی التصريف الخ اشارت است باينكه بيان كيفيت مجهول از وظائف تصريف ست نه علم نحو و اين جا كه بيان شد استطرادا و ضمنا ۱۲ درايه ۷ ۱۲ ت ۱۲ ت ۱۲ ت ۱۲

فيما فی اوله تاء زائدة نحو تُفُضِّلَ و تُضُورِبَ و ان يكون اوله وثالثه مضموما وما قبل اخره كذلك فی ما فی اوله همزة وصل نحو اُستُخرِجَ و اُقتُدِرَ والهمزة تتبع المضموم ان لم تُدرَج و فی المضارع ان يكون حرف المضارعة مضموما وما قبل اخره مفتوحا نحو يُضرَبُ و يُستَخرَجُ الا فی باب المفاعلة والافعال والتفعيل والفعللة وملحقاتها الثمانية فان العلامة فيها فتح ما قبل الاخر نحو يُحاسَبُ و يُدحرَجُ و فی الاجوف ماضيه قِيلَ و بِيعَ و بالاشمام قيل و بيع و بالواو قُولَ و بُوعَ و كذلك باب اُختير وانقيد دون اُستُخِيرَ و اُقيم لفقد فُعِلَ فيهما و فی مضارعه تقلب العين الفا نحو يُقالُ و يُباعُ كما عرفت فی التصريف مستقصى

فصل الفعل إمّا متعدٍّ وهو ما يتوقف فهم معناه على
چون مجهول در متعدی باشد لهذا بیان متعدی پس بیان مجهول ضروری شد ١٢
متعلّقٍ غير الفاعل كضرب وإمّا لازمٌ وهو ما بخلافه
كقعد وقام والمتعدّي قد يكون الى مفعولٍ واحدٍ
كضرب زيدٌ عمرًا والى مفعولين كاعطى زيدٌ عمرًا درهمًا
که ثانی آنها غیر اول ست ١٢ ای بلا واسطة حرف الجر ١٢
ويجوز فيه الاقتصار على احد مفعوليه كاعطيت زيدًا او
سواء اقتصر على الاول كاعطيت الخ ١٢
اعطيت درهمًا بخلاف باب علمتُ والى ثلثة مفاعيل
فاذا ذكر فيه احدهما وجب ذكر الآخر ١٢
نحو اعلم الله زيدًا عمرًا فاضلًا ومنه ارى وانبأ ونبّأ واخبر و
خبّر وحدّث وهذه السبعة مفعولها الاول مع الاخيرين
فی بعض النسخ الستة مقام السبعة وهو سهو ١٢
كمفعولي اعطيت في جواز الاقتصار على احدهما تقول اعلم
ای یجوز الاقتصار على المفعول الاول كما ای كالمفعول الاول في اعطيت ١٢
الله زيدًا والثاني مع الثالث كمفعولي علمت في عدم جواز
بالاقتصار على المفعول الاول ١٢
الاقتصار على احدهما فلا تقول اعلمت زيدًا خير الناس

ف قوله اما متعدٍّ چون مجهول در متعدی باشد لهذا بیان متعدی پس بیان مجهول ضروری شد۔ ووجه تسمیه مع تعریف وطریق شناخت او با سهل وجوه در حاشیه صفحه هفتاد وپنجم گذشت ازان جا یاد کن ١٢ ٢ قوله کضرب که معنے آن بدون مضروب تمام نمیشود وهمچنین اعرض عنه ورغب الیه که اعراض ورغبت بدون معرض عنه ومرغوب الیه متصور نمیگردد واین هردو متعدی بوسائط هستند ١٢ ٣ قوله والمتعدی الخ اسباب تعدیه هفت است همزه مثل اذهبت زیدًا تضعیف مثل فرّحت زیدًا الف مفاعله مثل ماشیته سین استفعال مثل استخرجته ای صیّرته خارجًا سا فتن برصد نصر برای افادت غلبه مثل کرمت زیدًا تضمین مثل رحب بمعنی وسع اسقاط حرف جر مثل ذهبت زیدًا و متعدی را چون انفعال وتای تفعل لازم گرداند مثل انقطع وتقطع ١٢ مغنی اللبیب مع زیادة ٤ قوله الی مفعولین۔ لا اقتصار معناه ایا هما یکون ثانیهما اما غیر الاول کاعطی الخ او عین الاول کعلمت عمرًا فاضلًا ١٢ ٥ قوله بخلاف باب علمت که چون دران ثانی عین اول ست بسبب صدق او بران لهذا اقتصار بریک جائز نیست مگر حذف هردو معًا درست وروا ست مثل قول کمیت از قصیده که دران مدح اهل بیت می نماید شعر بای کتاب ام بایة سنة۔ تری حبهم عارًا علیّ وتحسب اے تحسبه عارًا علیّ ١٢ ٦ قوله والی ثلثة آه یعنی فعل گاہے متعدی بجانب سه مفعول میشود که اول آنها مغائر دو دیگر بود زیرا که حمل اول بردو دیگر یعنی بهو هو جائز نیست چرا که هرگاه اعلمت زیدًا عمرًا منطلقًا گوئی خبر دادن از زید بعمرو بسبب مباینت هردو صحیح نخواهد بود وهمچنین خبر دادن از زید بمنطلقًا نیز صحیح نیست زیرا که درین جا خبر دادن از عمرو بمنطلقًا مقصود ست پس خبر از غیر او که زید باشد چگونه خواهد بود که درین ترکیب خلاف مقصود ست۔ تسهیل ٧ قوله ومنه اری آه ای از قسم اعلم اری کاست والمعنی چیزے از ینها بوضع مثل اعلم نیست لیکن

م مفعول متعدی بجهت میشوند وبجانب مفعول دیگر بواسطه حرف جر مثل انبأتهم باسمآءهم ونبئونی بعلم ١٢ تکمله تکمله چیزے از ینها بوضع مثل اعلم نیست لیکن بسبب استلزام اینها معنے علم را مثل اعلم گردانیده اند پس اینها از افعالے نیستند که قبل همزه وتضعیف متعدی بدو مفعول بوده وبعد تضعیف وهمزه متعدی بسه مفعول شده اند ودرین قسم کلام ست از سیبویه الحاق نبأ باعلم مروی ست وغیر او انبأ وخبر وحدث را زیاده نموده واین ملک در شرح تسهیل عدم الحاق چیزے از ینها باعلم اختیار نموده ودلیل آورده که آمدن انبأ بجائے اعلم ثابت نشده مگر در جائیکه احتمال حرف جر بود ولیکن اخوات انبأ پس استعمال آنها بصورت افعالے که به مفعول متعدی میشوند نادرست۔ منهل ووجه بودن اینها بمعنے اعلم این که انبأ وتنبئة وتحدیث واخبار بمعنے اعلام ست لیکن بجانب یکم

٥٢ قوله عمروا الخ يذكر الثاني مع الثالث لان المفعول الثاني والثالث من هذه الافعال هما مفعولا باب علمت في الحقيقة ١٢ ٥٣ قوله افعال القلوب. اى سبعة يعني افعال قلوب بحصر استقرائي نه عقلي هفت ست ودر عرفت واعتقدت واردت نيز از افعال قلوب هستند ومتعدي بدو مفعول مستعمل واحكام افعال قلوب در اينها جاري نمي شوند ووجه تسميه بافعال قلوب اين كه ايشان در صدور خود محتاج بجوارح واعضائے ظاهري نيستند بلكه قواي باطني كفايت ميكنند زيرا كه بعضے از انها براي شك هستند و بعضے براي يقين و هر دو از افعال قلوب باشند

٩٤

وقيل انما قيل بل آبيه نزد بعض نحاة ملغي مي شود واين مشهور نيست كذا في التسهيل ١٢

بل تقول اعلمت زيدا عمروا خير الناس فصل افعال القلوب علمت وظننت وحسبت وخلت ورأيت ووجدت وزعمت وهي افعال تدخل على المبتدأ والخبر فتنصبهما على المفعولية نحو علمت زيدا عالما واعلم ان لهذه الافعال خواص منها ان لا تقتصر على احد مفعوليها بخلاف باب اعطيت فلا تقول علمت زيدا ومنها جواز الالغاء اذا توسطت نحو زيد ظننت قائم او تأخرت نحو زيد قائم ظننت ومنها انها تعلق اذا وقعت قبل الاستفهام نحو علمت ازيد عندك ام عمرو وقبل النفي نحو علمت ما زيد في الدار وقبل لام الابتداء نحو علمت لزيد منطلق

وازين جاست كه اينها افعال شك و يقين نيز نام دارند وشك در لغت بمعنى خلاف يقين ست و آن كه گفته كه گويا از شك ظن اراده كرده وزنه كدامي فعل از ينها براى شك كه تساوي طرفين عبارت از وست نيست لغة اما اصطلاح اهل ميزان خلط نموده ١٢ ٥٣ قوله علمت آه غرض از تعبير اين افعال بصيغهٔ ماضي اخبار بلفظ ماضي خاص نيست بلكه اخبار بمطلق فعل خواه مضارع باشد خواه امر ونكتهٔ در تعبير اين افعال بصيغهاى متكلم سواى ديگر افعال اينكه هر شخص بافعال قلب خود زياده اعرف ميباشد از افعال قلب غير خود ١٢ ٥٤ قوله خلت از خيلولة از باب علم اصل او خيلت بكسر يا بعد سلب حركت خا كسرهٔ يا بجاى معجمه داده يا را بسبب اجتماع ساكنين افگندند ١٢ شرح اجروميه ٥٥ قوله خواص جمع خاصة بمعنے امرے كه مختص بآن شئے باشد ودر ديگرے يافته نشود و در بعضے از نسخ خصائص ديده شد و آن جمع خصيصة باشد بمعنے خاصة ١٢ ٥٦ قوله جواز الالغاء. بدان كه اين افعال وقت الغاء يعني مصدري واقع ميشوند كظرف ميباشد پس معنى زيد ظننت قائم مثلا زيد قائم في ظني باشد ١٢ درايه ٥٧ قوله الالغاء جمهور بر آنند كه درين هنگام ابطال عمل جائز نيست زيرا كه فعل عامل قوي ست و دليل بر جواز ابطال عمل اين كه هر دو جزو كلام مستقل ست احتياج بفعل ندارد و درينجا عامل بسبب توسط يا تأخر از هر دو يا يكے ضعيف شد پس از تاثير باز خواهد بود كذا في شرح الشرح لمائة عامل ١٢ ٥٨ اين افعال در اهمال لفظي و اعمال معنوي بزن معلقة يعني مفقودة الزوج مشابهت داده شده اند درين كه چنانكه زن مذكوره نه صاحب شوهر ست ونه فارغ از و همچنين اين افعال نه عامل كليه هستند ونه مهمل ١٢ درايه ٥٩ وجه تعليق درين صورسه گانه اين كه هر سه صدارت كلام ميخواهد ووقت عمل لفظي اين افعال صدارت كلام هر سه چيز فوت خواهد شد پس اين افعال از روے لفظ مهمل خواهند شد واز روے معنى عامل خواهند بود معنے مثال اول علمت جواب هذا بعينه ومثال ثاني علمت زيدا ليس في الدار ومثال

وَمِنْهَا اَنَّهَا يَجُوْزُ اَنْ يَكُوْنَ فَاعِلُهَا وَمَفْعُوْلُهَا ضَمِيْرَيْنِ لِشَيْءٍ

وَاحِدٍ نَحْوُ عَلِمْتُنِيْ مُنْطَلِقًا وَظَنَنْتُكَ فَاضِلًا وَاعْلَمْ

اَنَّهُ قَدْ يَكُوْنُ ظَنَنْتُ بِمَعْنَى اتَّهَمْتُ وَعَلِمْتُ بِمَعْنَى عَرَفْتُ

وَرَأَيْتُ بِمَعْنَى اَبْصَرْتُ وَوَجَدْتُ بِمَعْنَى اَصَبْتُ الضَّالَّةَ

فَتَنْصِبُ مَفْعُوْلًا وَاحِدًا فَقَطْ فَلَا تَكُوْنُ حِيْنَئِذٍ مِنْ

اَفْعَالِ الْقُلُوْبِ فَصْلٌ اَلْاَفْعَالُ النَّاقِصَةُ هِيَ اَفْعَالٌ

وُضِعَتْ لِتَقْرِيْرِ الْفَاعِلِ عَلٰى صِفَةٍ غَيْرِ صِفَةِ مَصْدَرِهَا وَهِيَ

كَانَ وَصَارَ وَظَلَّ وَبَاتَ اِلٰى اٰخِرِهَا تَدْخُلُ عَلَى الْجُمْلَةِ الْاِسْمِيَّةِ

لِاِفَادَةِ نِسْبَتِهَا حُكْمَ مَعْنَاهَا فَتَرْفَعُ الْاَوَّلَ وَتَنْصِبُ الثَّانِيَ

فَتَقُوْلُ كَانَ زَيْدٌ قَائِمًا وَكَانَ عَلٰى ثَلٰثَةِ اَقْسَامٍ نَاقِصَةٌ وَهِيَ

تَدُلُّ عَلٰى ثُبُوْتِ خَبَرِهَا لِفَاعِلِهَا فِي الْمَاضِيْ اِمَّا دَائِمًا نَحْوُ

له قوله یجوز ان یکون آه زیرا که مفعول این باب درحقیقت مفعول دوم ست واول توطیه وتمهید ثانی ست چراکه تاثیر اینها در ثانی باشد نه اول پس درین باب اتحاد فاعل ومفعول لازم نیاید بخلاف افعال دیگر که ضربتنی وشتمتنی گفته نخواهد شد بلکه ضربت نفسی وشتمت نفسی گفته میشود وعدتنی وفقدتنی با این که از افعال قلوب نیستند لیکن بروجه تحقیق هردو ست از افعال قلوب ست محمول ست مثل حمل نقیض بر نقیض ۱۲ درایه ٢ه قوله ضمیرین ای متصلین زیرا که اگر یکے ازان هردو منفصل باشد این اجتماع باینها خاص نبود مثل ایاک ظلمت ۱۲ درایه ٣ه قوله قد یکون ظننت آه از ظننت بکسر ظای معجمه بمعنی تهمت بروزن همزة اصلش وهمت واو بتا بدل شد واز وست آیت کریمه وما هو علی الغیب بضنین بر قرائتے ودر عیاست که اتهام گردانیدن چیزے مقام گمان ید واین معنی از ظن که از افعال قلوب ست قریب ست ۱۲ عبد الحکیم ۴ه قوله بمعنی عرفت آه عرب معرفت را بادراک نفس شئے خاص کرده اند وغیر حکم چیزے بر و بهمین جهت مفعول واحد را نصب دهد وعلم ادراک نفس چیزے و بودن آن چیز بر صفتے یعنی با حکم چیزے دیگر بروی استعمال نموده اند لهذا مفعول واحد دو مفعول را نصب دهد واین فرق میان حقیقت علم وحقیقت معرفت فرق معنوی نیست نمی بینی که معنی علمت ان زیدا قائم وعرفت ان زیدا قائم واحدست بلکه این بحول باختیار ایشان است هرگاه خواهند ازیکے دو متساوی را بکیے خاص گردانند ۱۲ ۵ه قوله بمعنی ابصرت یعنی ابصرت اگرچه بمعنی استعمال بصر که از افعال جوارح ست مستعمل میشود مگر از علمت بالبصر نزدیک است فی بایدا نست که این افعال مذکوره را سوای معنی مذکوره معانی دیگر هم ست چون آن معانی از معانی علم وظن قریب نبود مثل حبت بمعنی صرت ذا حب وخلت بمعنی صرت ذا خال وزعمت بمعنی کفلت لهذا مصنف ازان تعرض نمود ۱۲ عبد الحکیم ٦ه قوله الافعال الناقصة وجه تسمیه بنا قصا این که بر مرفوع تمام نشوند بلکه احتیاج منصوب دارند ونیز مثل افعال تامه بر حدث دلالت نمی نمایند ۱۲ متوسط ٧ه قوله غیر صفة الخ ازین قید از سائر افعال احتراز شد زیرا که برای ثابت کردن مر فاعل را بر صفت مصدر میباشند ۱۲ درایه ٨ه قوله وهي کان وصار آه سیبویه سوای کان وصار وما دام ولیس ذکر کرده بعد او گفته که چیزے که مثل این چهار باشد درین که از خبر استغنا نداشته باشد وظاهر این ست که غیر محصور بود واز کلام مصنف هم همین مستفاد میشود زیرا که اگر محصور بودے شمار کرده شدے واز افعال ناقصه مرادفات صار هم در افعال ناقصه معدود اند مثل آل ورجع وحال ومال وجا، وارتد واستحال وتحول ومرادفات ماضی که هم مثلاً اتاء ودر آخر همزه دارد ونیز از افعال ناقصه باشد مثل مافتی ومابرح ومازال ومادام ازان هم میرم نیز ۱۲ عبد الحکیم ٩ه وازوست

۵۱ قوله وزائدة۔ اے در لفظ و معنے ہر دو گاہے در لفظ فقط مثل زید کان قائم کان درین مثال دلالت میکند برین کہ قیام زید در زمان ماضی بوده و تامه و زائده اگرچہ ناقصہ نیست لیکن برائی استیفائے جمیع استعمالات مذکور شد و آین زیادت خاص ست بلفظ کان نہ مشتقات او بخلاف ہر دو قسم اول کہ در تمامی مشتقات او نیز جاری ست ۱۲ درایہ ۵۲ قوله جیاد ابی آه جیاد جمع جید بمعنے اسپ نیکو رو و سریع السیر تسامی بمعنے ترفع و علو و مسومة اسپہا کہ برو علامت گذارند و عراب بکسر تازی ۔ و جیاد مبتدا مضاف بجانب ابنی و ابی بکر بدل از و و تسامی خبر او و علی کان المسوة متعلق بتسامی والعراب صفة المسومة ترجمہ اسپان نیکو رو و سریع السیر پسر من کہ ابی بکر ست بلند و مرتفع ست بر اسپان تازی کہ برو علامت و نشان تیز روی و نیکو روی گذاشتہ اند ۱۲ شرح ۵۳ قوله للانتقال ای انتقال از حالے بحالے و گاہی برائے انتقال از مکانے بمکان دیگر وارد آتے بذات دیگرے آید درین ہنگام متعدی بالی باشد مثل صار زید من قریة الی قریة و من خالد الی بکر ۱۲ درایہ ۵۴ قوله بتلک الاوقات۔ اے الاوقات التی تدل ہذه الافعال علیہا ہی الصباح والمساء والضحی ۱۲ ۵۵ قوله بمعنی صار اگرچہ این ہر دو فعل در دلالت بر اقتران مضمون جملہ با اوقات خود ہا و بودن بمعنے صار با ہر سہ فعل سابق اشتراک دارند اما چون تامہ بر سبیل قلت مے آیند مثل ظللت بمکان نظیف و بت بیتاً طیبا لہذا اینہا را جدا گانہ ذکر ساختہ ۱۲ درایہ ۵۶ قوله مذ قبلہ۔ مذ از ظروف زمان است برائی ابتدائی مدت باشد و قبل فعل ماضی معروف از سمع مصدرش قبول بالفتح بمعنے پیش آمدن و پذیرفتن و زمانہ کہ بسوئے فعل مضاف ست محذوف و آن خبر مذ بود پس بنا بر معنے اول حاصل کلام اینکہ ابتدائے مدت استمرار ثبوت خبر برائے فاعل زمان پیش آمدن اسم ست بر خبر و بنا بر معنی ثانی این کہ ابتدائے مدت استمرار زمان پذیرفتن اسم ست مر خبر را ۱۲ شرح الشرح لانہ قال۔ ای مذ قبل الفاعل ذلک الخبر یعنی ان ذلک الخبر ثابت للفاعل علی وجہ الاستمرار مذ کان فی ذلک الفاعل قابلا لذلک وصا لحالہ فی المعتاد ۱۲ درایہ

كَانَ اللهُ عَلِيْماً حَكِيْماً اَوْ مُنْقَطِعاً نَحْوُ كَانَ زَيْدٌ شَابّاً وَتَامَّةٌ

بِمَعْنٰى ثَبَتَ وَحَصَلَ نَحْوُ كَانَ الْقِتَالُ اَيْ حَصَلَ الْقِتَالُ

وَزَائِدَةٌ لَا يَتَغَيَّرُ بِاِسْقَاطِهَا مَعْنَى الْجُمْلَةِ كَقَوْلِ الشَّاعِرِ شِعْرٌ

جِيَادُ بَنِيْ اَبِيْ بَكْرٍ تَسَامٰى ۔ عَلٰى كَانَ الْمُسَوَّمَةِ الْعِرَابِ

اَيْ عَلَى الْمُسَوَّمَةِ وَصَارَ لِلْاِنْتِقَالِ نَحْوُ صَارَ زَيْدٌ غَنِيّاً وَاَصْبَحَ

وَاَمْسٰى وَاَضْحٰى تَدُلُّ عَلَى اقْتِرَانِ مَضْمُوْنِ الْجُمْلَةِ بِتِلْكَ الْاَوْقَاتِ

نَحْوُ اَصْبَحَ زَيْدٌ ذَاكِراً اَيْ كَانَ ذَاكِراً فِيْ وَقْتِ الصُّبْحِ وَبِمَعْنٰى صَارَ

نَحْوُ اَصْبَحَ زَيْدٌ غَنِيّاً وَتَامَّةٌ بِمَعْنٰى دَخَلَ فِي الصَّبَاحِ وَالضُّحٰى

وَالْمَسَاءِ وَظَلَّ وَبَاتَ يَدُلَّانِ عَلَى اقْتِرَانِ مَضْمُوْنِ الْجُمْلَةِ

بِوَقْتَيْهِمَا نَحْوُ ظَلَّ زَيْدٌ كَاتِباً وَبِمَعْنٰى صَارَ وَمَا زَالَ وَمَا فَتِئَ وَ

مَا بَرِحَ وَمَا انْفَكَّ تَدُلُّ عَلَى اسْتِمْرَارِ ثُبُوْتِ خَبَرِهَا لِفَاعِلِهَا مُذْ قَبِلَهُ

بحانہ اوشدہ چنانکہ لیس خلق اللہ مثلہ در ماضی والا یوم یاتیہم لیس مصروفا عنہم در مستقبل وجمہور نحاۃ برآنند کہ لیس برائے نفی حال ست
واندلسی گفتہ بیقین میدانم کہ فیما بین ہر دو قول تناقض نیست زیرا کہ خبر لیس ہرگاہ مقید بکدامی زمانہ نباشد محمول بر حال خواہد بود چنانکہ ایجاب برو
محمول می شد و ہرگاہ مقید بیکے از ازمنہ سہ گانہ بود بر ہمان مقید بہ محمول خواہد شد کذا فی الرضی و اصل لیس لیس بکسر یا بود برای تخفیف کسر یاء افگندند
چنانکہ در نعم بکسر عین نعم بکسر فا و سکون عین گویند ویا بالف بدل نہ شد تا بر عدم تصرف و مفارقت او از برادران خود دلالت کند و دلیل بر

نحو ما زال زيدٌ اميرًا ويلزمها حرفُ النفي وما دام يدلُّ
على توقيتِ أمرٍ بمدّةِ ثبوتِ خبرِها لفاعلِها نحو أقومُ
(اے خبر کلمہ مادام ۱۲)
ما دام الأميرُ جالسًا وليس يدلّ على نفي معنى الجملة
حالًا وقيل مطلقًا وقد عرفت بقيةَ أحكامِها في القسم
(اے فی زمان الحال ۱۲)
الأول فلا نعيدها فصل أفعالُ المقاربة هي أفعالٌ
(اے فی بحث الاسم ۱۲)
وُضعت للدلالة على دُنوّ الخبر لفاعلها وهي ثلثة
(اے الغرض من وضعها الدلالة ۱۲ اے قرب ۱۲)
أقسامٍ الأول للرجاء فهو عسى وهو فعلٌ جامدٌ لا يستعمل
(اے القسم الاول ۱۲ اے لقرب رجاء الخبر ۱۲)
منه غيرُ الماضي وهو في العمل مثل كاد إلا أنّ خبرَه
(فی رفع الاسم وکون خبرہ فعلا مضارعا ۱۲ درایہ)
فعلٌ مضارعٌ مع أنْ نحو عسى زيدٌ أن يقومَ ويجوز تقديم
(وخبر کاد مضارع بغیر ان ۱۲ د اے قارب زید القیام ۱۲)

فعلیت او لحوق تائے تانیث ساکنہ و ضمائر متصلہ بارزہ در آخر اوست وکوفیہ گفتند کہ حرف ست و عدم تصرف موید اوست و بعضے گفتند اصل او لا ایس بمعنی لا موجود پس تخفیف کردہ شد و مستعمل استعمال لائے تبریہ گردید ۱۲ عبد الحکیم ۴ از جواز تقدیم اخبار بر اسماء در ہمہ او بر نفس افعال در دو اول و ناجائز بودن او در افعالے کہ مصدر بما ہستند و خلاف در لیس ۱۲ ۵ برائی لزوم تکرار و تحصیل حاصل اولی چنان بود کہ مصنف رح اینجا ذکر نمودے چنانکہ صاحب کافیہ و وافی و مفصل نمودہ اند ۱۲ قس ۶ قولہ افعال المقاربۃ و بعضے گفتہ اند کہ اینہا افعال ناقصہ اند چہ بر مرفوع تمام نمیشوند لیکن چون احکام مخصوصہ داشتند لہذا علیحدہ مذکور شدند و نزد من ناقصہ نیستند چہ مجرد تمام نشدن بر مرفوع ناقصہ بودن آنہا را نمی خواہد ورنہ لازم می آید کہ سائر افعال نسبیہ بلکہ تعدیہ نیز ناقصہ شوند آرے اینہا را با ناقصہ مشابہتے و اتصالیست و بہمین جہت در لباب گفتہ کہ متصل بالافعال الناقصۃ الافعال المقاربۃ ۱۲ عبد الحکیم ۶ ذکر اینہا پس افعال ناقصہ بجہت خواستن ہر دو خبر را مگر اینکہ خبر شان خاص یعنی فعل مضارع میباشد ۱۲ ۷ قولہ الاول للرجاء بدان کہ ابن مالک تسہیل گفتہ کہ بعضے از افعال مقاربہ برائی شروع ست مثل طفق وجعل و اخذ و علق و انشأ و ہب و قام و بعضے برائی مقاربت اسم با خبر مثل طبل کاد و کرب و اوشک و اولے و بعضے برائی رجا مثل

۱ قولہ نحو ما زال زید امیرا - ازین مثال بودن زید امیر وقت خرد سال بودن او فہمیدہ نمی شود بلکہ امیر بودنش وقت صلاحیت او برای امارت بفہم می آید ۱۲ درایہ ۲ قولہ ویلزمہا حرف النفی - پس بواسطہ ازجہ برائی فاعل خود دلالت خواہند نمود زیرا کہ معانی این افعال نفی ست واز درآمدن نفی افادت اثبات خواہند نمود کہ نفی نفی اثبات باشد و گاہے ازین افعال حرف نفی در قسم لفظا محذوف باشد لیکن معنی مراد بود مثل تاللہ تفتؤ تذکر یوسف ای لا تفتؤ ۱۲ درایہ ۳ قولہ وقیل مطلقا. قائل این قول سیبویہ است و ابن سراج ۱۲

عسی و حری و اخلولق و شارح تسہیل گفتہ کہ چون بعضے از اینہا برائی مقاربت ست لہذا مجموع را از قبیل تسمیہ کل باسم جز نام نمودند ۱۲ عبد الحکیم ۸ قولہ وہو فعل جامد آمد ای غیر متصرف زیرا کہ از وماضی مجہول و مضارع و امر و نہی وغیرہ نمی آید وجہ عدم تصرف و آنکہ عسی بسبب تضمن او انشائے طمع و رجا مثل لعل ست و انشاءات اکثر از معانی حروف مستفاد شود و حروف ہمہ غیر منصرف آیند ۱۲ شرح جامی ۹ قولہ عسی زیدان یقوم برفع زید بنا بر اسمیت عسی و ان یقوم در محل نصب بنا بر خبریت او بر مذہب اکثر نحویان و نزد کوفیان یقوم مرفوع المحل بدل از زید بدل الاشتمال کہ درین اجمال و تفصیل ست و اشتراط آن در خبر عسے برائی ثابت کردن معنی ترجی ست زیرا کہ ترجی جز در مستقبل نمی باشد ۱۲ د

الخبر على اسمه نحو عسى ان يقوم زيد وقد يحذف ان نحو عسى
زيد يقوم والثاني للحصول فهو كاد وخبره مضارع دون
ان نحو كاد زيد يقوم وقد تدخل ان نحو كاد زيد ان يقوم والثالث
للاخذ والشروع في الفعل فهو طفق وجعل وكرب واخذ واستعمالها
مثل كاد نحو طفق زيد يكتب واوشك واستعمالها مثل عسى
وكاد فصل فعلا التعجب ما وضع لانشاء التعجب وله
صيغتان ما افعله نحو ما احسن زيدا اي شيء احسن زيدا
(چه خوش است آن صاحب حسن کرده است زید را ۱۲ — ای جعله حسنا ۱۲)
وفي احسن ضمير وهو فاعله وافعل به نحو احسن بزيد
(بچه مرتبه حسین ست زید ۱۲)

۵۱ برین تقدیر احتیاج خبر نباشد و عسی برین استعمال تامه باشد و در استعمال اول ناقصه ۱۲ ۵۲ قوله قد یحذف و منه قول الشاعر شعر عسی الکرب الذی امسیت فیه یکون وراءه فرج قریب ۱۲ درایه ۵۳ قوله هو کاد وسائر متصرفات او درین حکم شریک هستند لیکن چون حرف نفی بر کاد در آید در آن سه مذهب ست یکے حرف نفی افادت نفی کند چنانکه در افعال دیگر ماضی باشد چون

وما کادوا یفعلون یا مضارع چون اذا اخرج یده لم یکد یراها ای لم یقارب رؤیتها و این اصح ست دوم حرف نفی مقید معنی نفی نشود ماضی باشد یا مضارع سوم نفیش در ماضی اثبات ست و در مستقبل همچو افعال دیگر ۱۲ ۵۴ قوله مثل کاد ـ فی اقتضاء کل احد منها اسما و خبرا و کون خبرها فعلا مضارعا بدون ان ۱۲ درایه ۵۵ قوله اوشک اینک شتافتن منه قولهم یوشک ان یکون کذا لو العامة

تقول یوشک ان یکون بفتح الشین وهی لغة ردیة ۱۲ امراج ۵۶ قوله مثل عسی وکاد یعنی گاہے در هر دو وجه عسی مستعمل شود ای خبر او خواهد و از و مستغنی هم شود وقتیکه اسم او مضارع با ان باشد مثل اوشک زیدان یقوم واوشک ان یقوم زید و گاہے مثل کاد اسم و خبر فعل مضارع بغیر ان خواهد مثل اوشک زید یقوم ۱۲ درایه ۵۷ قوله التعجب وهو انفعال النفس عند ادراک ما خفی سببه وخرج عن نظائره ـ مصنف تعریف را ترک نمود زیرا که تعریف برائے انضباط جزئیات باشد و هرگاه معرف منحصر فی فرد یا فردین باشد حاجت تعریف نیست ۱۲ د ۵۸ قوله ما وضع آه ازین قول عجبت و تعجبت خارج شد زیرا که برای اخبار از تعجب ست نه برای انشائے تعجب و از مثل لله دره و سبحان الله ان المؤمن لا ینجس نیز احتراز شد زیرا که فعل نیست سوال مثل تعجبت باید که از افعال تعجب باشد زیرا که برائے انشائے تعجب ست جواب مراد از انشائے تعجب این که موضوع باشد برای پیدا کردن و احداث نمودن تعجب کسیکه تلفظ آن فعل می نماید و لفظ تعجبت موضوع برائی چنین انشا نیست ۱۲ منهل ۵۹ قوله صیغتان ـ و هر دو منصرف نیستند یعنی مضارع و امر و نهی و تثنیه و جمع ندارند بجهت مشابهت هر دو با حروف بسبب انشا که اصلش از حروف ست ۱۲ متوسط ۶۰ قوله نحو ما احسن آه ـ ما نکره است بمعنی شئ و مبتدا و جمله فعلیه که بعد اوست بنا بر خبریت محلا مرفوع و نزد اخفش موصول است و جمله ما بعد او صله محلی از اعراب ندارد و خبر وجوبا محذوف ست تقدیرش الذی احسن زیدا شیء عظیم بصره بقول اول جزم نموده و اخفش جزم نکرده و جائز داشت و از فراء و ابن درستویه منقول است که ما استفهامیه است و ما بعد او خبر او و معنی گفته که بر حسب معنی همین قوی ست زیرا که متکلم گویا از سبب حسن زید جاهل است از مخاطب استفهام نمود از استفهام معنے تعجب مستفاد میشود مثل وما ادراک ما یوم الدین ۱۲ ۶۱ قوله وافعل به ـ فاعل ست نزد سیبویه و حذف او در مثل اسمع بهم وابصر منافی فاعلیت او نیست زیرا که چون فاعل لباس فضله پوشید بر جواز حذف قائم مقام گردید و امر بمعنی ماضی ست پس احسن بمعنی صار ذا حسن باشد و چون در امر تعظیم ست و تعظیم با معنے تعجب مناسبت دارد لهذا لفظ ماضی بجانب امر متغیر شد و چون امر بمعنے ماضی ست در مثل احسن یک ضمیر ما ز آورده و به نزد اخفش مفعول ست و امر بر حقیقت خود باقی ست و بمعنی ماضی نیست چنانکه سیبویه گفته و با برای تعدیه باشد یا زائده در مفعول به چنانکه در کریمه ولا تلقوا بایدیکم الی التهلکة و از ضمیر واحد مذکر مثل بر امر چاره نیست والحال این هر دو برائے انشائے تعجب ست و قبل ازین برائے تعجب نبود ۱۲ ش ۲ ۱۲

م وفرشناها فنعم الماهدون ای نحن ولنا وجدناه صابرا نعم العبد ای ہو ۱۲ مسالک بہیہ

ہ قولہ الا مما یبنی منہ الخ یعنی از ثلاثی مجرد کہ در معنے لون وعیب نباشد وتفاوت در فعل برحسب زیادۃ ونقصان نیز در رو واجب ست وہمین جہت بنائے صیغہ تعجب از مثل مات وفنی جائز نیست زیرا کہ این ہر دو فعل زیادت ونقصان را قبول نمی کنند واین شرطیت کہ اختصاص باین باب ندارد بلکہ اسم تفضیل باہم مشارک اوست اگرچہ مصنف در انجا تصریح نہ کردہ وہمچنین نقل فعل وقت بنائے صیغہ تعجب بجانب باب طبائع واجب ست اگر فعل باعتبار اصل وضع برائی او بنا شد وازین جا ست کہ بنائے فعل تعجب بجز فعل بضم عین نمی باشد خواہ فعل باعتبار اصل وضع بود مثل کرم وخواہ منقول مثل ضرب بضم راکہ منقول ست از ضرب بفتح را وسبب این اشتراط این کہ فعل تعجب دلالت کند برین کہ متعجب منہ مثل غریزت وطبیعت شدہ زیرا کہ فعل بضم عین موضوع برائے ہمین معنی است ۱۲ ۲ قولہ فی الممتنع اے الذی یمتنع بناء فعل التعجب منہ من رباعی او ثلاثی مزید فیہ او ثلاثی مجرد فیہ لون او عیب ۱۲ ۳ قولہ بتقدیم آہ

سوال ذکر تاخیر پس از ذکر تقدیم لغو زائد است زیرا کہ ہر یک مستلزم ست مر دیگرے را **جواب** ہر یکے از دیگرے منفصل میشود در قصد نہ در تحقق ومصنف در ینجا ارادت وقصد اعتبار کردہ یا اینکہ گفتہ شود کہ ذکر او برائی تاکید ست ۱۲ ۴ قولہ والمازنی اجاز آہ بلکہ جماعتے ہم بجز این معنی اند کہ ہر جا ظرف بفعل تعجب متعلق باشد فصل باو جائز ست وابن مالک گفتہ کہ بسبب ثبوت او در نظم ونثر ہمین صحیح ست ۱۲ منہیل ۵ قولہ وضع از ین قول از مثل کرم زید وشرف عمرو وقبح بکر وعور خالد ومدحت وذممت احتراز شد زیرا کہ اینہا برائی مدح وذم موضوع نیستند ۱۲ ۶ قولہ وذم ای عامین لا خصوصیۃ فیہما فانک اذا قلت نعم الرجل زید فقد مدحت مطلقا من غیر تعیین خصلۃ لجہۃ المدح وکذا بئس ۱۲ منہیل ۷ قولہ معرف باللام از لام لام ذہنی مراد ست زیرا کہ مجہول وغیر معین باشد ابتدا پس از ان بذکر مخصوص معین گردد وکلام بر اجمال وتفصیل شامل میشود کہ وقعت در نفس زیادہ تر

وَلَا يُبْنَيَانِ إِلَّا مِمَّا يُبْنَى مِنْهُ أَفْعَلُ التَّفْضِيلِ وَيُتَوَصَّلُ فِي
بجہت مشابہت ہر دو در مبالغہ وتاکید ۱۲
الْمُمْتَنِعِ بِمِثْلِ مَا أَشَدَّ اسْتِخْرَاجًا فِي الْأَوَّلِ وَأَشْدِدْ بِاسْتِخْرَاجِهِ
فِي الثَّانِي كَمَا عَرَفْتَ فِي اسْمِ التَّفْضِيلِ وَلَا يَجُوزُ التَّصَرُّفُ فِيهِمَا
بِتَقْدِيمٍ وَلَا تَأْخِيرٍ وَلَا فَصْلٍ وَالْمَازِنِيُّ أَجَازَ الْفَصْلَ بِالظَّرْفِ
اے المفعول والمجرور ۱۲ — ای بالفعل ۱۲ — بین العامل والمعمول ۱۲
نَحْوُ مَا أَحْسَنَ الْيَوْمَ زَيْدًا أَفْعَالُ الْمَدْحِ وَالذَّمِّ
مَا وُضِعَ لِإِنْشَاءِ مَدْحٍ أَوْ ذَمٍّ أَمَّا الْمَدْحُ فَلَهُ فِعْلَانِ نِعْمَ وَ
احدہما ۱۲
فَاعِلُهُ اسْمٌ مُعَرَّفٌ بِاللَّامِ نَحْوُ نِعْمَ الرَّجُلُ زَيْدٌ أَوْ مُضَافٌ
اے العہد الذہنی ۱۲
إِلَى الْمُعَرَّفِ بِاللَّامِ نَحْوُ نِعْمَ غُلَامُ الرَّجُلِ زَيْدٌ وَقَدْ يَكُونُ فَاعِلُهُ
اما بغیر واسطۃ ۱۲
مُضْمَرًا وَيَجِبُ تَمْيِيزُهُ بِنَكِرَةٍ مَنْصُوبَةٍ نَحْوُ نِعْمَ رَجُلًا زَيْدٌ
واقعۃ قبل المخصوص مفردۃ ۱۲
أَوْ بِمَا نَحْوُ قَوْلِهِ تَعَالَى فَنِعِمَّا هِيَ أَيْ نِعْمَ شَيْئًا هِيَ وَزَيْدٌ يُسَمَّى
الْمَخْصُوصَ بِالْمَدْحِ وَحَبَّذَا نَحْوُ حَبَّذَا زَيْدٌ حَبَّ فِعْلُ الْمَدْحِ
در اصل مذکور واقع پس فاعل ۱۲

مہ بمعنی شئے کہ منصوب المحل بنا بر تمیز ست مثل فنعما ہی وابو علی فارسی گفتہ کہ ما موصول ست بمعنے الذی فاعل نعم وصلہ تمام وکمال بنا باشد ۱۲ ۸ او بواسطہ نحو نعم غلام صاحب الفرس او بدو واسطہ نحو نعم وجہ فرس غلام الرجل ۱۲ ادرایہ ۹ قولہ وقد یکون فاعلہ الخ برائی اختصار زیرا کہ نعم رجلا از نعم الرجل اخصر ست یا اضمار ست بر شرط تفسیر در ین مبالغہ در یح باشد ۱۲ ۱۰ قولہ نعم رجلا زید وگاہے این تمیز را باوجود اظہار فاعل ہم آرند درین ہنگام تمیز مذکور برائے تاکید باشد نہ برائی رفع ابہام چنانکہ قول شاعر شعر تزود مثل زاد ابیک فینا + فنعم الزاد زاد ابیک زادا ۱۲ این ست انچہ مبرد واین سراج وفارسی بآن اجازت دادہ وابن مالک اور اختیار نمودہ ولیکن سیبویہ او را منع می نماید ۱۲ مسالک بہیہ ۱۱ قولہ او بما یعنی واجب ست تمیز فاعل مضمر بلفظ ما م

وفاعله ذا والمخصوص بالمدح زيد ويجوز ان يقع قبل المخصوص
اے الواقع بعد حبذا ۱۲
اوبعده تمييز نحو حبذا رجلا زيد وحبذا زيد رجلا او حال نحو
حبذا راكبا زيد وحبذا زيد راكبا واما الذم فله فعلان ايضا بئس
نحو بئس الرجل عمرو وبئس غلام الرجل عمرو وبئس رجلا
مثال فاعل معرف بلام ۱۲ مثال فاعل مضاف سوی معرف بلام ۱۲
عمرو وساء نحو ساء الرجل زيد وساء غلام الرجل زيد وساء
رجلا زيد وساء مثل بئس في سائر الاقسام القسم الثالث في
الحروف وقد مضى تعريفه واقسامه سبعة عشر حروف الجر و
گذشت ۱۲ اے فی المقدمۃ ۱۲
الحروف المشبهة بالفعل وحروف العطف وحروف التنبيه وحروف
النداء وحروف الايجاب وحروف الزيادة وحرفا التفسير وحروف
المصدر وحروف التحضيض وحرف التوقع وحرفا الاستفهام و
حروف الشرط وحرف الردع وتاء التانيث الساكنة والتنوين ونونا

۱؎ قولہ وفاعلہ ذا۔ وبرائے غرض ابہام از معنی اشارت مجرد کردند پس حبذا اشد بمعنے حب الشئ ونزد مبرد وابن سراج این کہ ترکیب حب باذا فعلیت حب را زائل کردہ زیرا کہ اسم اقوے است پس حبذا مبتدا است و مخصوص خبر او ای المحبوب زید و بعضے گفتند کہ ترکیب اسمی ست ذا را زائل کردہ زیرا کہ فعل مقدم ست پس غلبہ برائے او ست و فاعل شل بعض حروف فعل گردید پس حبذا فعل است و مخصوص فاعل او ست و ہرگاہ لا بر حبذا در آید بر حسب معنے موافق بئس گردد و واضح این کہ در اعراب مخصوص حبذا گفتہ شود کہ او مثل اعراب مخصوص نعم است یعنی یا مبتدا است یا خبر ست مر مبتدا را کہ ظاہر نمے شود و بعضے گفتند کہ مخصوص بعد حبذا عطف بیان برائے ذا است واگر در مخصوص نعم و بئس ہمین ادعا کردہ شود نیز روا است مگر دخول نواسخ منع میکند در بعی گفتہ کہ ذا زائد ست چنانکہ در ماذا صنعت و مخصوص فاعل ۱۲ رضی ۲؎ قولہ ویجوز ان یقع آہ وجہ جواز تقدیم تمیز درین جا نہ در نعم و بئس از مخصوص این کہ درین جا تمیز از اسم ظاہر کہ ذا باشد آمدہ است بخلاف نعم و بئس کہ درین جا تمیز از مستکن مے آید و نیز تمیز از ضمیر واجب باشد و از ذا جائز برائے اظہار فضل ظاہر بر ضمیر و بعضے گفتند کہ اگر تمیز در نعم و بئس نبودے در بعض مواضع مخصوص بفاعل ملتبس گردیدے مثل نعم السلطان بخلاف حبذا کہ فاعلیت ذا در وظاہر ست و گاہے مخصوص درین جا محذوف میشود چنانکہ در نعم و گاہے حب از ذا منفرد می آید درین ہنگام نقل ضمہ عین او بجانب فا جائز باشد چنانکہ حذف او جائز ست و ہمچنین بر ہر چہ بر وزن فعل بضم عین باشد و مراد از مدح و ذم بود ۱۲ رضی ۳؎ قولہ تمیز۔ مطابق مخصوص را فراد و تثنیہ و جمع و تذکر و تانیث بجہت بودن فاعل او مبہم بخلاف نعم کہ دران جا تمیز واجب باشد وقتیکہ فاعل او مضمر بود چنانکہ گذشت ۱۲ ۴؎ عامل در حال حب وذا و ذوالحال نہ زید کہ مخصوص بالمدح ست ۱۲ ۵؎ اے فاعل اسم معرف بلام و مضاف بمعرف بلام و مضمر ممیز بنکرہ منصوبہ ۱۲

ك قوله لافضاء الفعل ـ الاولى ان يقال للافضاء بالفعل بمعنى ايصاله لان الافضاء هو الوصول واذا عدى بالباء كان معناه الايصال ١٢ د ك قوله او معنى الفعل مصنف از معنى فعل انچه از معنى فعل استنباط كنند واز تركيب فعل نباشد مثل ظرف وجار ومجرور وحروف نداو حروف تنبيه واسمائی اشارات واسمائی افعال وتمنی وترجی وتشبيه وغيره كه بر معنی فعل دلالت نمايد اراده نموده واز شبه فعل چيزے كه عمل فعل نمايد واز تركيب او باشد مثل اسم فاعل واسم مفعول ومصدر وصفت مشبه وفعل التفضيل لهذا آوردن لفظ شبه فعل فرو افتاد واگر اين لفظ نمی بود لفظ معنی الفعل چنانكه در بحث حال كفايت كرده

بسند منه محمود ٣ ك قوله الى ماتليه ـ الولی نزديک شدن كذا فی الصراح يعنی حروف جر حروف اند كه موضوع هستند برائے رسانيدن فعل يا معنی فعل بجانب چيزے كه نزديک شده است آن چيز را حروف جر يعنی حروف جر برآن داخل شده است و آن چيز خواه اسم صريح بود چنانكه در مررت بزيد وانا مار بزيد خواه در تاويل اسم مثل وضاقت عليهم الارض بما رحبت اي برحبها ١٢ ه قوله لابتداء الغاية ـ غايت پايان هر چيز از زمان ومكان كذا في الصراح ومسافت دوری ودر قاموس است الغاية البعد وآن مختص بمكان نيست چنانكه بعضے وہم كرده اند يعنی اردشيو و اين كه تفسير غايت بمسافت احب ميكنند كه استعمال او در زمان مجازا باشد واين خلاف تصريح كوفيه واخفش ومبرد وابن درستويه است كه گفته اند وفی الزمان ايضا وگفته اين مالک كه ہمين صحيح است بدليل من اول يوم ودر حديث وارد است مطرنا من الجمعة الى الجمعة وشواہد بر وبسيار است لہذا احسن اين كه گويند مراد از غايت نہايت باشد يعنی من برائے ابتدائے چيزے باشد كه برائے او نہايت است نه برائے ابتدائے او ابدية واستعمال من برائے ابتدائے غايت غالب است تا اين كه قومے ادعا نموده اند كه سائر معانی او راجع بسوئے ابتدائے غايت بستند ١٢ ٦ قوله فی مقابلته الانتهاء در سائر نسخ موجوده ہمين عبارت فرح است مگر در نسخه فی مقابلته الی الانتہاء ديده شد

التاكيد فصل حروف الجر حروف وضعت لافضاء الفعل او شبهه او معنے الفعل الى ماتليه نحو مررت بزيد وانا مار بزيد وهذا في الدار ابوك اي اشير اليه فيها وهي تسعة عشر حرفا من وهي لابتداء الغاية وعلامته ان يصح في مقابلته الانتهاء كما تقول سرت من البصرة الى الكوفة وللتبيين وعلامته ان يصح وضع لفظ الذي مكانه كقوله تعالى فاجتنبوا الرجس من الاوثان وللتبعيض وعلامته ان يصح لفظ بعض مكانه نحو اخذت من الدراهم وزائدة وعلامته ان لا يختل المعنے باسقاطها نحو ماجاءني من احد ولا تزاد من

(اول ـ رسانيدن ١٢ ـ ضمير فاعل راجع بحروف ١٢ ـ مثال الفضائے فعل ١٢ ـ مثال الفضائے معنی فعل ـ اوليها ـ اي علامة كون من لابتداء الغاية ١٢ ـ اما من مكان ١٢ ـ اے الاظهار المقصود من امر مبهم اي علامة كون من للتبيين ١٢ ـ او نصار رفع على حذف المعطوف ١٢ ـ اے الرجس الذي هو الاوثان ١٢ ـ اے بعض الدراهم ١٢ ـ بل يبقى المعنى على حاله ١٢)

ك قوله حروف الجر آه واين حروف چون جر مے كنند لہذا بحرف جر نام شد وگفته اند كه بسبب جر او يعنی كشيدن ورسانيدن او معنی فعل يا شبه او را بجانب اسم نام ايشان حرف جر شد چنانكه از قول مصنف كه لافضاء الفعل آه باشد ظاہر است واصل اين است كه افعال ليكه از رسيدن لما اسما قاصر بودند بسبب اين حروف اعانت يافتند واز اين جاست كه زائده اين حروف باچيزے متعلق نمی شوند زيراكه اوبرائے تقويت وتاكيد آمده است ونيز جار كه از عمل باز داشته شده باچيزے متعلق نخواہد بود زيراكه حرف جر باقی نمانده پس عاملے برائے او نخواہد بود چنانكه برائے او معمولی نيست سہل وبجہت اعانت اينها افعال را كه در عمل اصل اند بنسبت اسما وحروف وكثرت اينها بنسبت سائر حرف اين حروف برجميع حروف مقدم شدند ١٢

م اذا نودي للصلوة من يوم الجمعة وبمعنے با مثل ينظرون من طرف خفي وبمعنے بدل مثل

واين بنسبت اول نہايت مناسب عبارات كتب اين فن نيز مويد ثانی يعنی نشان من ابتدائيه آن كه ايراد الی كه برائے انتہاست يا چيزے كه فائده الی بخشد در مقابله او صحيح باشد اول از قول سرت آه ظاہر وثانی از مثل اعوذ بالله من الشيطان الرجيم باہر زيراكه در اينجا با معنی الی را مفيد است چه معنی اعوذ وہم التجئ اليه باخذ ودر صراح است لجي بفتحتين پناه گرفتن يقال لجأت والتجأت اليه وعذت به لجأت اليه ونكته در تقديم الی برمن درين مثال اين كه پناه بجانب حافظ حقيقی از شيطان دشمن مبين انسان بعجلت بايد برد ١٢ ك او من زمان كما تقول صمت من يوم الجمعة الے يوم الخميس ٨ قوله ولا تزاد من الخ وبمعنی فی آيد مثل م

عليه السلام من براى تبعيض باشد وآيت ثانيه خطاب بامت محمد صلعم واز آمرزش تمامى گناه امت محمديه صلعم عفو سائر معاصى امت نوح ع لازم نيست ۱۲

۲ قوله فمتأوّل يعنى تاويل كرده شده است باين كه براے تبعيض ست يا براے تبيين اى قد كان بعض مطر او شيء من مطر واين كه وارد ست بر حكايت گويا سائلے مى گفت هل كان من مطر مجيب جواب داد قد كان من مطر ۱۲ ۳ قوله لانتهاء الغاية اما في مكان كما مرّ او في زمان نحو ثمّ اتمّوا الصيام الى الليل ۱۲

۴ قوله وبمعنى مع الخ وبمعنى ظرفيت مثل ليجمعنّكم الى يوم القيمة وبمعنى عند شعر ام لا سبيل الى الشباب وذكره

في الكلام الموجب خلافاً للكوفيين وأمّا قولهم قد كان من

اى كلاميكه در وے نہى ونفى واستفہام نباشد ۱۲

مطرٍ وشبهه[۱] فمتأوّل[۲] والى وهي لانتهاء الغاية[۳] كما مرّ و

اے ثانيتہا ۱۲

بمعنى مع[۴] قليلاً[۵] كقوله تعالى فاغسلوا وجوهكم وايديكم

پس بشوئيد روہائے خود را ودست ہائے خود را

الى المرافق وحتّى وهي مثل الى نحو نمت البارحة حتّى

تا آرنج ۱۲ — اى ثانيتہا — اے لانتہاء الغاية

الصّباح وبمعنى مع كثيراً نحو قدم الحاج حتّى المشاة وادخل

اشارت ست بانكه بمعنے الى اكثر آيد ۱۲

الّا على الظاهر فلا يقال حتّاه خلافاً للمبرد[۶] وقول الشاعر شعر

كما يقال اليه ۱۲ — مبتدا ۱۲ — تحقيق

فلا[۷] والله لا يبقى اُناسٌ	فتًى حتّاك يا ابن ابى زياد

شاذّ وفي وهي للظرفية نحو زيد في الدار والماء في الكوز[۸] وبمعنى[۹]

لا يقاس عليه غيره ۱۲ — اما حقيقة ۱۲ — مجازاً — خبر

على قليلاً نحو قوله تعالى ولاصلّبنّكم في جذوع النخل والباء[۱۰]

البته بدار خواهم كشيد شمارا برخرما ثبها — تنه خرما — اے الخامسة

وهي للالصاق[۱۱] نحو مررت بزيد اى التصق مروري بموضع يقرب

حقيقة مثل امسكت بزيد ومجازاً نحو آه ۱۲

۱ قوله وشبهه يعنى چيزے كه از وے توہم شود زيادتى من در كلام موجب مثل آيت كريمه يغفر لكم من ذنوبكم بدليل قوله تعالى ان الله يغفر الذنوب جميعاً وجواب اين كه در آيت اولى كه خطاب ست بامت حضرت نوح

اشهى الىّ من الرحيق السلسل ۵ اى اشهى عندى ۱۲ مسالك بهيه ۵ قوله قليلاً اى حال كونه قليلاً او مجيئاً قليلاً او زماناً قليلاً ۱۲ ۶ متمسكاً بقول الشاعر الذى نقله المصنف في الكتاب والجمهور على انه نادر شاذ ولما كان قول الجمهور مختاراً عند المصنف حكم عليه بشذوذه فقال قول آه ۱۲ ۷ قوله فلا والله آه لفظ لا زائده است چنانكه در لا اقسم وانا س لغت ست در ناس بمعنى مردم وفتى بمعنى جوان يا فاعل يبقى ست بواسطه عاطفه محذوف يا بدل ست از وے بہر حال معنى آن سوگند بخدا كه مردم بر زمين باقى ووجود نخواهد ماند جوان يا جوان بغير حرف عطف تا اين كه تو اے پسر ابى زياد كه بر جوانى خود مغرور ومتكبر هستى وپندارى كه همين سوال مدام خرم وخوش حال خواهم بود ۱۲ ۸ او توسعاً واعتباراً نحو نظرت في الكتاب والنجاة في الصدق ۱۲ ۹ قوله وبمعنى على الخ ضابطه اين كه انچه در آن معنے استقرار باشد آن موضوع في است وچيزے كه در وے معنے استعلا است آن مقام على است وبہر جه در و معنى هر دو باشد آن جائے هر دو ست مثل جلست على الارض وفي الارض وفي بمعنى مع آيد مثل ادخلوا في امم اى مع امم وبراے تعليل نيز مثل لمسّكم في ما اخذتم عذاب عظيم اى لما اخذتم وبراے مقابله مثل فما متاع الحيوة الدنيا في الآخرة الا قليل وبمعنى الى مثل فردّوا ايديهم في افواههم اى الى افواههم ۱۲

۱۰ قوله الباء آه ضابطه اگر معبر عنه يك حرف باشد باسم خود تعبيرے يابد چون با وتا وكاف ولام وواو واگر معبر عنه دو حرف باشد يا زائد باعيان خود مذكور مے گردد چون من وسے والے وازين جا وجه قول نحات ظاهر شد كه در ضربت تا فاعل ست وگويند ت وال حرف تعريف ست نه الف ولام ۱۲ ۱۱ قوله للالصاق اے براے افادت چسپيدن چيزے بمدخول خود وآن بر دو قسم بود حقيقى مثل امسكت بزيد هرگاه بہ پنجه بگيرى جسم اورا ومجازى مثل مررت بزيد ۱۲ ع حركت آن كسره است وابو الفتح از بعض نحويان فتح حكايت كرده ۱۲

لـه قوله وللاستعانة - في التاج الاستعانة یاری گرخواستن ای یاری گرخواستن فاعل از مجرور باد رصدور فعل واین با بر آله داخل می شود وبهمین جهت بائے آله نام او ست وبائ اداة وصله فعل وتکمله فعل نیز نام دارد وگاہے بائے استعانت را بمعنی بائے سببیت داخل می سازند وآله را بمنزله سبب می گرداند ۱۲ شرح الشرح لمائة عامل و منه البسملة لان الفعل لا یتأتی علی وجه الاکمل الا بها ۱۲ لـه قوله وللمصاحبة آه برائ بای مصاحبت دو علامت ست یکے آن که بجای او لفظ مع حسنے دارد دیگر آن که از دو واز مصحوب او حال مستغنی سازد مثل قَدْ جَاءَكُمُ الرَّسُولُ بِالْحَقِّ مِنْ رَبِّكُمْ ای مع الحق ومقارن وقت قیام فعل با فاعل مصحوب بارا چسپیدگی با صاحب لازم نیست چنانکه در مثال خرج زید بعشیرته مصاحبت قبیله واشتراک او با زید در خروج ضروری ست لیکن وقت خروج چسپیدگی قبیله با زید ضروری نیست پس الصاق مستلزم مصاحبت ست ومصاحبت بالصاق استلزام ندارد ۱۲ سـه قوله للمقابلة - یعنی برائ افادت آمدن مجرور او در مقابله شئے دیگر مثل ادْخُلُوا الْجَنَّةَ بِمَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ واین مالک گفته که بائی که باین معنی باشد بر اثمان واعواض داخل میشود وبهمین جهت بای مقابله را بای بدل وبائے عوض نیز نام می نهند ۱۲ سـه قوله للتعدیة یعنی برائ گردانیدن فعل لازم را متعدی بسبب تضمین فعل معنی تصییر را بجهت تحول یافتن فاعل او چرا که معنی ذهب زید ذهاب از زید صادر شد ومعنی ذهبت بزید گردانیدم او را ذاهب وتعدیه باین معنی خاص بباست ودر تعدیه بمعنے ایصال معنی فعل بجانب معمول او بواسطه حرف جر سائر حروف جر مساوی ستند ۱۲ ـه قوله قیاسا مفعول مطلق یا خبر یکون محذوف یا نصب بنزع خافض وهمچنین در قول آینده سماعا ۱۲ لـه قوله في المرفوع - مرفوع خواه خبر باشد مثل حسبک زید خواه غیر آن مثالش در کتاب ۱۲ لـه قوله القی بیده - وبمعنی عن آید مثل سَأَلَ سَائِلٌ بِعَذَابٍ وبمعنی من مثل ویوم تشقق السماء بالغمام وبمعنے علی مثل وَمِنْهُمْ مَنْ إِنْ تَأْمَنْهُ بِقِنْطَارٍ يُؤَدِّهِ إِلَيْكَ وگاہے برائے تجرید آید مثل رأیت زیدا بالعلم ای خالیا عن العلم ۱۲

منه زيد وللاستعانة نحو كتبت بالقلم وقد يكون للتعليل كقوله

اي بيان علت چيزے ۱۲

تعالى انكم ظلمتم انفسكم باتخاذكم العجل وللمصاحبة نحو خرج

تحقيق شما ستم كرده ايد برجانهاى خود بسبب ساختن گوساله ۱۲ فتح العزيز — وبجايش مع آيد

زيد بعشيرته وللمقابلة كبعت هذا بذاك وللتعدية كذهبت

اي مع قبيلة ۱۲

بزيد وللظرفية كجلست بالمسجد وزائدة قياسا في خبر النفي نحو ما

خبر بي باعتبار عطف بر الصاق

زيد بقائم وفي الاستفهام نحو هل زيد بقائم وسماعا في المرفوع

وليس عمرو بقاعد ۱۲ — خبر ۱۲

نحو بحسبك زيد اي حسبك زيد وكفى بالله شهيدا اي كفى الله

وفي المنصوب نحو القى بيده اي القى يده واللام وهي للاختصاص

اے نفسه كقوله تعالى ولا تلقوا بايديكم الى التهلكة اي انفسكم ۱۲

نحو الجل للفرس والمال لزيد وللتعليل كضربته للتاديب وزائدة

كقوله تعالى ردف لكم اي ردفكم وبمعنى عن اذا استعمل مع

القول كقوله تعالى قال الذين كفروا للذين امنوا لو كان خيرا

گفتند كافران در حق مومنان اگر اين دين بهتر بودے سبقت نكردندے مومنان — وما يشتق منه ۱۲

ما سبقونا اليه وفيه نظر وبمعنى الواو في القسم للتعجب كقول الهذلي

بروابيات آن ۱۲ فتح الرحمن — يعني في الاستدلال بقوله تعالى ۱۲

له تعلیل ست وبعضے گفتند که لام تبلیغ ست وآن لامیست که اسم سامع قول را بآنچه در معنے قول باشد جر میکند ۱۲ تله قوله

ـه قوله للاختصاص - ای لاثبات شئ لشئ والنفی عن غیره وآن یا بملکیت باشد مثل المال لزید یا بغیر ملکیت مثل الجل للفرس ۱۲

ـه قوله وبمعنی عن آه وآن لامیست که بر اسمی داخل می شود که آن اسم حقیقة یا حکما از قائل قولے که آن لام تعلق بآن قول دارد غائب باشد مثل لام که بر الذین امنوا داخل ست وآن از کفار که قائل قول لو کان خیرا اند غائب ست وآن لام تعلق بقال دارد وابن مالک وغیره گفته که این لام

له قوله لله يبقى الخ لام برائی قسم ویبقی بتقدیر حرف نفی بمعنی لا یبقی و علی الایام بحذف مضاف ای علی مرور الایام و حید بالفتح گره شاخ گوزن و بزکوہی و مشمخر بشین و خای معجمتین و رائے مهمله بروزن مطمئن کوه بلند و ظیان بفتح ظائے معجمه و تشدید تحتانیه یاسمین دشتی و آس درخت مورد و بائے بمشمخر بمعنی فی و جمله صفت مشمخر معنے آن که سوگند بخدا نخواهد ماند بر مرور ایام در دنیا کدامی صاحب شاخ گره دار که در کوه بلند استقرار دارد که در آن ظیان و آس است ۱۲ د که قوله رب - و رب شانزده لغت ست ضم را و تشدید بار بّ ضم را و تخفیف بار ب فتح را و تشدید بار بّ فتح را و تخفیف بار ب ضم را و تشدید با با تای ساکنه تا ربّت ضم را و تخفیف با با تای مذکور رُبَت فتح را و تشدید با با تای مذکور رَبّت فتح را و تخفیف با با تای مرقوم رَبَت ضم را و تشدید با با تای تانیث متحرکه رُبَّتَ ضم را و تخفیف با با تای مسطور رُبَتَ فتح را و تشدید با با تای موصوف رَبَّتَ فتح را و تخفیف با با تائے مکتوب رَبَتَ ضم را بسکون با رُبْ فتح را بسکون با رَبْ ضم را با ضم بای مشدده رُبُّ ضم را با ضم بای مخففه رُبُ ۱۲ مغنی

ته قوله للتقلیل اے لانشاء التقلیل فی التاج التقلیل باندک نمودن یعنی رب برائی احداث این که متکلم مدخول رب را کم مے شمارد اگرچه در واقع کثیر باشد و رب برائی تقلیل باشد دائما و این مذهب اکثر است و ابن درستویه گفته که رب برائی تکثیر باشد دائما و ابن مالک گفته که رب برائی کثیرست و این مذهب سیبویه است و گفته که بهیچ جهت در جائے که رب آید کم هم صلاحیت دارد مگر نادر ۱۲ منهل

که قوله علی نکرة الخ لان مجرورها فے معنے التمییز و هو لا یکون الا نکرة ۱۲ هه قوله او مضمر مبهم - یعنی از ضمیر معین قصد نے کنند تا بجانب او رجوع نماید بلکه معهود ذهنی مراد گیرند و آن ضمیر دائما مفرد مذکر باشد اگرچه تمیز او مؤنث و مثنے و مجموع آید و این مذهب بصریه است ۱۲ که قوله کذلک - ای مثل ربه رجلین و ربه رجالا اخواهی گفت ربه امرأتین و ربه نساء ۱۲

شعر: لله يبقى على الأيام ذو حيد | بمشمخر به الظيان والآس

ورُبَّ وهي للتقليل كما أنّ كم الخبرية للتكثير وتستحقّ صدر
الكلام ولا تدخل إلا على نكرة موصوفة نحو رُبَّ رجلٍ كريمٍ
لقيتُه أو مضمرٍ مبهمٍ مفردٍ مذكرٍ أبدًا مميَّزٍ بنكرةٍ منصوبةٍ نحو رُبَّه
رجلًا ورُبَّه رجلين ورُبَّه رجالًا ورُبَّه امرأةً كذلك وعند
الكوفيين يجب المطابقة نحو رُبَّهما رجلين ورُبَّهم رجالًا ورُبَّها
امرأةً وقد تلحقها ما الكافة فتدخل على الجملتين نحو رُبَّما قام زيدٌ
ورُبَّما زيدٌ قائمٌ ولا بُدَّ لها من فعلٍ ماضٍ لأنّ رُبَّ للتقليل
المحقَّق وهو لا يتحقّق إلا به ويُحذف ذلك الفعل غالبًا كقولك
رُبَّ رجلٍ أكرمني في جواب من قال هل لقيتَ من أكرمك أي
رُبَّ رجلٍ أكرمني لقيتُه فأكرمني صفة الرجل ولقيته فعلها

که قوله وعند الکوفیین آه و بنائے خلاف براین که این ضمیر نزد بصریه برای مقدر ذهنی معهود ست نه برای مذکور سابق تا مطابقت واجب باشد و نزد کوفیه برای مذکور سابق ۱۲ هه قوله و تلحقها ما الکافة - اے باز دارنده از عمل و این ما موصول نوشته شود بخلاف اقسام دیگر و همچنین ما بمعنے شے و ما زائده بسبیل قلت نیز لاحق میشود ۱۲ منهل مع زیاده ده قوله من فعل ماض - واما قوله تعالی رُبَمَا یَوَدُّ الَّذِینَ کَفَرُوا لَوْ کَانُوا مُسْلِمِینَ فهو کالماضی لصدق المیعاد به و تحققه فهو اذن بمنزلة الموجود المتحقق فیکون یود بمعنی ود ۱۲ تله قوله غالبا - ای حذفا غالبا او زمانا غالبا و فی الغالب

هو محذوف ووُاو رُبَّ وهي الواو التي تبتدأ بها في اوّل الكلام

كقول الشاعر شعر وبلدةٍ ليس بها انيس ۔ الا اليعافير والا

العيس ۔ وواو القسم وهي تختص بالظاهر نحو والله والرحمن

لاضربنّ فلا يقال وكَ وتاء القسم وهي تختص بالله وحده

فلا يقال تالرحمن وقولهم ترب الكعبة شاذ وباء القسم

وهي تدخل على الظاهر والمضمر نحو بالله وبالرحمن وبكَ

والابدّ للقسم من الجواب وهي جملة تسمى المقسم عليها فان كانت

موجبة يجب دخول اللام في الاسمية والفعلية نحو والله

لزيد قائم ووالله لافعلنّ كذا وانّ في الاسمية نحو والله انّ

زيدًا لقائم وان كانت منفية وجب دخول ما ولا نحو والله

ما زيد بقائم ووالله لا يقوم زيد واعلم انه قد يحذف

---

۱ قولهٗ وواو رب ۔ یعنی واو یکہ بیس اورب اکثر مقدر میباشد واین واو برائے فرقے از رب بر ضمیر نے آید وعمل برائے رب مضمر باشد نہ برائے واو وہمین صحیح ست و واو مذکور برائے عطف باشد ونزد کوفیہ ومبرد جر بنفس واو باشد نہ برب مضمر درین ہنگام این واو برائے عطف نخواہد بود ۔ و افتتاح وابتدائے قصائد واو مذکور حجت ایشان ست وبصریہ جواب دادہ اند کہ جائز ست کہ متکلم باین واو دراول قصائد بر چیزے عطف کردہ باشد کہ درنفس اوست ونیاوردن او عاطفہ بر بن واو عاطفہ بودن این واو را واضح میسازد چہ اگر عاطفہ نبودے ولو عطف بلکہ سائر حروف عطف چنانکہ بر واو قسم مے آیند بروہم مے آمدے مثل ووالله ثم والله وضمار رب بعد فا وبل کمتر ست ۱۲ منہل ۲ قولهٗ وہی الخ وگفتہ واو رب فی حکمہا تا محقق ماسے کا فہ تو ہم نشود ۱۲ ۳ قولهٗ في اول الكلام الخ ولا تدخل الا على نكرة موصوفة وتحتاج الى فعل ماض و يحذف غالبًا ۱۲ ۴ قولهٗ كقول الشاعر آہ رب بیس واو مقدر وجار مجرور متعلق وطيت واقع در بیت سابق یعافیر جمع یعفور یعنی آہو بچہ نخست نر ادہ یا نخست بر قدر آمدہ یا از آہوئے مادہ ایکیان گرنجہ یا بچہ گاؤ وحشی یا آہوان پیش رو گلہ وعیس واحدہا اعیس شتران سفید مو ۔ شاعر یعنی عامر بن حارث جلادت خود میگوید کہ اکثر مواضع طے کردم کہ دران بجز یعافیر وعیس انیسے دیگر نبود ۱۲ ۵ قولهٗ فلا يقال ۔ برائے کم کردن در جاو از درجہ اصل کہ بائے قسمیہ باشد ۱۲ ۶ قولهٗ وہی تختص ۔ زیرا کہ ہرگاہ تا بدل واو آید در جا وا ندرجہ واو کم باشد ۱۲ ۷ قولهٗ وحده ۔ ای منفردًا دون غيره من الاسماء الظاهرة والمضمرة ۱۲ ۸ قولهٗ وباء القسم آہ یعنی با از حروف قسم در سائر احکام عام ست گاہے در استعمال اکثر بائے قسم را محذوف سازند ونصب بمجرور مقسم بہ گذارند مثل الله لافعلن كذا وگاہے جر اجازباقی دارند واین اختصاص باسم الله دارد مثل الله لافعلن كذا بجر الله ودر ترکیبے کہ ہائے تنبیہ والف استفہام وقطع ہمزہ وصل نائب حرف قسم آمدہ باشد حرف قسم را محذوف سازند وجر را بر مقسم بہ وجوبًا باقی گذارند مثل ہا الله لا قومن كذا بوصل ہمزہ الله با حرف تنبیہ ومثل آلله لا قومن بہمزہ استفہام ووصل ہمزہ الله با ہمزہ استفہام والله لا قومن بغیر حرف تنبیہ وہمزہ استفہام لیکن ہمزہ الله مقطوع ست وجود ہمہ این امثلہ واجب است ۱۲ منہل ۹ قولهٗ وجب دخول ما ولا چون جملہ اسمیہ وفعلیہ مقسم علیہا ہر یک مستقل ست کہ ہر یکے از دیگرے مستغنی ست لہٰذا برائے ربط آوردن یکے از اشیائے چہار کہ لام وان وما ولا باشد بموضع خودہا واجب شد ۱۲ ادرایہ ۱۰ ومنہ قولهٗ تعالیٰ ان سعيكم لشتى في جواب والليل اذا يغشى ۱۲

مع مضے آید برای مجاوزت شالش درمتن مذکورست برای بدل مثل واتقوا یوما لا تجزی نفس عن نفس شیئا اے بدل نفس و استعلا نحو فانما یبخل عن نفسہ و تعلیل مثل وما نحن بتارکی آلھتنا عن قولک اے لاجل قولک و استعانت نحو رمیت عن القوس ای بہا و بعد مثل لترکبن طبقا عن طبق اے حالۃ بعد حالۃ و من مثل وھو الذی یقبل التوبۃ عن عبادہ اے من عبادہ وزائدہ مثل مصرع فہلا التی عن بین جنبیک تدفع اصل او فہلا تدفع عن التی بین جنبیک ۱۲ سه قولہ وعن للمجاوزۃ ای برای دوری چیزے از مجرور عن وآن یا بزوال از شئے ثانی و وصول بجانب ثالث باشد مثل شال تمن و یا بوصول بجانب شئ ثالث بدون زوال از ثانی مثل اخذت عنہ العلم و یا بزوال محض مثل ادیت عنہ الدین ۱۲ فوائد ضیائیہ سمه قولہ وعلی للاستعلاء آہ و برای مصاحبت آید مثل الحمد للہ الذی وھب لی علی الکبر اسمٰعیل و برای تعلیل مثل ولتکبروا اللہ علی ما ھداکم و برای ظرفیت مثل علی ملک سلیمٰن و بمعنے با مثل حقیق علی ان لا اقول علی اللہ الا الحق ۱۲ درایہ ھه قولہ وقد یکون عن وعلی آہ درین ہنگام عن بمعنے جانب باشد و علی بمعنے فوق و ہر دو بنی خواہند بود زیرا کہ بر صورت حرف اند و مناسبت با حرف دارند و عن لازم الاضافۃ باشد بخلاف علی و برین تقدیر بغیر من مستعمل نخواہند شد گویا من علامت اسمیت عن وعلی است ۱۲ عبد الحکیم سه قولہ والکاف للتشبیہ و للتعلیل نحو واذکروہ کما ھداکم وقال الفراء قد یجی بمعنے علی کقول بعض العرب بخیر فی جواب من قال کیف اصبحت ۱۲ که قولہ وزائدۃ الخ اکثر نحات گفتہ کہ اگر زائد فرض نکنند معنے آن لیس مثل مثلہ شئ خواہد بود واین مستلزم محال ست کہ اثبات مثل باشد واین کاف برائے تاکید نفی مثل زیادہ کردہ شد زیرا کہ زیادت حرف بمنزلۂ اعادۂ جملہ بار دیگر باشد ابن جنی ہمین تصریح کردہ و جماعتے بجانب عدم زیادت اور فتند ۱۲ عبد الحکیم

مع مع ہرگاہ کہ از اول صلۂ عن راحذف نمایند و در آخرش زیادہ کنند

حرفُ النفیِ لزوالِ اللَّبسِ کقولہ تعالیٰ تاللہِ تفتؤتذکرُ
اے از کان المنفی مضارعا منہل — اے عند عدم التباس المنفی بالمثبت ۱۲

یوسفَ اے لا تفتؤ ویُحذفُ جوابُ القسمِ اِن تقدّمَ ما
بجہت تقدم دال بر قسم یا توسط او ۱۲

یدلُّ علیہِ نحو زیدٌ قائمٌ واللہِ او توسّطَ القسمُ نحو زیدٌ
وتمام زید واللہ ۱۲ — بین جزئے الجملۃ القسمیۃ ۱۲

واللہِ قائمٌ وعن للمجاوزۃ نحو رمیتُ السہمَ عن القوسِ الی
وتمام واللہ زید ۱۲ — الثانیۃ عشرۃ

الصیدِ وعلیٰ للاستعلاءِ نحو زیدٌ علی السطحِ وقد یکونُ عن
الثالثۃ عشرۃ ۱۲ — حقیقۃ کان نحو الخ ۱۲ — او حکما نحو علیہ دین ۱۲

وعلی اسمینِ اذا دخلَ علیہما من کما تقولُ جلستُ من
اے الجارۃ ۱۲

عن یمینہِ ونزلتُ من علی الفرسِ والکافُ للتشبیہِ نحو زیدٌ
اے جانب یمینہ ۱۲ — اے من فوق الفرس — الرابعۃ عشرۃ — مانند کردن ۱۲

کعمروٍ وزائدۃٌ کقولہ تعالیٰ لیس کمثلہِ شئٌ وقد تکونُ اسماً
۱۲ و سیپارہ ۲۵

کقولِ الشاعرِ یضحکنَ عن کالبردِ المنہمِّ ومُذْ ومُنذُ
وآن نحو ناچار باشد ۱۲ — تمام بیتش ثلث کہ در مصرع اول واقع ست ۱۲ — الخامسۃ عشرۃ

للزمانِ امّا للابتداءِ فی الماضی کما تقولُ فی شعبانَ ما رأیتُہ
شہر ۱۲

له قولہ اے لا تفتؤ زیرا کہ مضارع مثبت فرورست کہ مقترن بلام باشد و آن این جا منتفی ست پس معلوم شد کہ منفی ست و حرف نفی محذوف ست ۱۲ درایہ سه قولہ وعن۔ و آن ہرگاہ جارہ باشد برای ہشت مع

[illegible]

عبد الحکیم ۸ه قولہ وقد تکون اسما۔ ای بمعنی المثل اذا دخل علیہا حرف الجر نزد سیبویہ و محققون کاف اسم نمی آید مگر بضرورت چنانکہ درین مصرع یضحکن آہ مصرعہ اول و بیض ثلث کنعاج جم بیض صفت نساء محذوف و آن جمع بیضا است بمعنے زنان سفید رو و نعاج بروزن کتاب جمع نعجہ بفتح اول مادہ گاو وحشی و بسا است کہ در خوبی گردن و کلانی چشم زنان را با و تشبیہ کنند و جم بتشدید میم جمع جما بمعنے گوسپند بے شاخ و ضحک دندان سپید کردن و کاف بمعنے مثل و موصوفش محذوف کہ آن سنان باشد بمعنے دندان و برد ژالہ و منہم بمیم مشددہ از انہمام گداختہ شدہ و معنی بیت این کہ سہ زنان سپید روی کہ در لطافت مع

ا؎ قولہ وللظرفیۃ یعنی گفتہ کہ اگر مدخول مذ ومنذ جارہ ابتدائے زمان ماضی وانتہائے او ارادہ کردہ شود برائے ابتدا در زمان ماضی باشد واگر زمان حال بدون تعرض ابتدا وانتہا مراد گرفتہ شود ہر دو برائے ظرفیت بمعنے فی باشند ۱۲ د ۲؎ قولہ فی الحاضر۔ اے فی زمان الحال وبر مستقبل نمی آیند زیراکہ برائے ماضی وحال موضوع ہستند ۱۲ ۳؎ قولہ وحاشا للاستثناء۔ یعنی این ہرسہ برائے استثناء باشند ہرگاہ باین ہرسہ مدخول ہرسہ راجر دہی حروف باشند ومصنف ازین جہت از حروف جر شمردہ وہرگاہ نصب دہی افعال خواہند بود پس این ہرسہ گاہے حروف باشند وگاہے افعال وہیچ سابق اینہا یعنی عن وعلی وکاف ومذ ومنذ گاہے حروف باشند وگاہے اسم ویازدہ سابق ہیچ مذکور پیوستہ حروف باشند وبس فائدہ در استعمال شاذ لعل برای ترجی از حروف جارہ است وآن لغت عقیل ست ونزد سیبویہ لولا اتصاعیہ با ضمیر مجرور نیز از حروف جارہ است ولات با ظرف زمان نزد عیسے بن عمرو کی دیکھیے ہم از حروف جرست وآن کے تعلیلیہ است کہ برائے استفہامیہ در آمدہ واین مذہب بصریاست وکوفیہ دعوی کردہ اند کہ کے از حروف جارہ ہرگزنمے باشد وقول حاتم کے را از حروف جارہ معین میسازد شعر واوقدت ناری کی لیبصر ضوءھا واخرجت کلبی وھو فی البیت داخلہ زیراکہ لام جر میان فعل وناصب او فصل نمیکند کذا فی المنہل ۱۲ ۴؎ قولہ بالفعل یعنے تشبیہ دادہ شدہ اند بفعل متعدی در اقتضائے دو اسم ودر انقسام بسوئے ثلاثی ورباعی مثل فعل ودرین کہ مبنی بر فتح ہستند ۱۲ د ۵؎ قولہ فتکفہا زیراکہ مائے کافہ ایشان را از مشابہت فعل کہ خواستن دو اسم باشد بیرون ساخت ونیز بجہت ضعف عمل ازینکہ عمل بودن با عامل در ہر دو اسم خواہند شد ۱۲ درایہ ۶؎ قولہ علی الافعال آہ لان ما الکافۃ تمنعہا عن العمل وعن وجوب دخولہا علی الاسم ۱۲ ۷؎ قولہ

مُذْ رَجَبٍ اَوْ لِلظَّرْفِيَّةِ فِي الْحَاضِرِ نَحْوُ مَا رَاَيْتُهُ مُذْ شَهْرِنَا وَمُنْذُ
شہر ۱۲
يَوْمِنَا اَيْ فِي شَهْرِنَا وَفِي يَوْمِنَا وَخَلَا وَعَدَا وَحَاشَا لِلْاِسْتِثْنَاءِ
اے انتفاء رویتی ایاہ فیہا ۱۲ — السابعۃ عشرۃ — الثامنۃ عشرۃ — التاسعۃ عشرۃ ۱۲
نَحْوُ جَاءَنِي الْقَوْمُ خَلَا زَيْدٍ وَحَاشَا عَمْرٍو وَعَدَا بَكْرٍ فَصْلٌ
الْحُرُوفُ الْمُشَبَّهَةُ بِالْفِعْلِ سِتَّةٌ اِنَّ وَاَنَّ وَكَاَنَّ وَلٰكِنَّ
وَلَيْتَ وَلَعَلَّ هٰذِهِ الْحُرُوفُ تَدْخُلُ عَلَى الْجُمْلَةِ الْاِسْمِيَّةِ تَنْصِبُ
اے علی المبتدأ والخبر ۱۲
الْاِسْمَ وَتَرْفَعُ الْخَبَرَ كَمَا عَرَفْتَ نَحْوُ اِنَّ زَيْدًا قَائِمٌ وَقَدْ يَلْحَقُهَا
مَا الْكَافَّةُ فَتَكُفُّهَا عَنِ الْعَمَلِ وَحِيْنَئِذٍ تَدْخُلُ عَلَى الْاَفْعَالِ
لغرض الحصر والتاکید فی انما ۱۲ — اے حینئذ ۱۲ — سائر ۱۲
تَقُوْلُ اِنَّمَا قَامَ زَيْدٌ وَاعْلَمْ اَنَّ اِنَّ الْمَكْسُوْرَةَ الْهَمْزَةِ
قال اللہ تعالی انما حرم علیکم المیتۃ
لَا تُغَيِّرُ مَعْنَى الْجُمْلَةِ بَلْ تُؤَكِّدُهَا وَاَنَّ الْمَفْتُوْحَةَ الْهَمْزَةِ
مَعَ مَا بَعْدَهَا مِنَ الْاِسْمِ وَالْخَبَرِ فِي حُكْمِ الْمُفْرَدِ وَلِذٰلِكَ
اے لاجل ۱۲
يَجِبُ الْكَسْرُ اِذَا كَانَ فِي ابْتِدَاءِ الْكَلَامِ نَحْوُ اِنَّ زَيْدًا قَائِمٌ
ای کسر ہمزۃ ان ۱۲ — ما کتب بصورۃ ان ۱۲ — لکونہ موضع الجملۃ ۱۲ د

تو کدہا۔ وتقریرہا فانک اذا قلت ان زیدا قائم افدت بہا افدت بقولک زید قائم مع زیادۃ التوکید والمبالغۃ ۱۲ درایہ ۷؎ تانیث ضمیر یا بسبب عود او بسوئے جملہ یا بسوئے معنی باعتبار مضاف الیہ ۱۲ ۸؎ حیث لا یشتمل علی اسناد تام یصح السکوت علیہ وطریقہ جعل الجملۃ التی بعد باقی حکم المفرد ان تجعل مصدر الخبر مضافا الی الاسم ۱۲ ۹؎ قولہ فی ابتداء الکلام۔ عام ست ازین کہ اول کلام متکلم باشد مثل مثال مذکور در متن یا در وسط کلام متکلم آید لیکن با ابتدائے کلام دیگر نماید مثل اکرم زیدا انہ فاضل کلام مستانف ست کہ تعلیل ماتقدم واقع ست ۱۲ منہل

ے قوله وبعد الموصول۔ یعنی بعد موصول در اول صلہ پس ایراد نخواہد شد مثل جاء الذی عندی انه فاضل باین کہ بعد موصول انّ مفتوحہ است زیرا کہ در اول صلہ نیست بلکہ مع اسم وخبر مبتدا است ودر جواب قسم نیز مکسور آید مثل واللہ ان زیدًا قائم وبعد ندا نیز مثل یا بنی ان اللہ اصطفٰی لکم الدین و چون این قسم در ابتدا داخل ست لہٰذا مصنف ذکر ننمود وبعد حتی کہ برائے ابتدا باشد مثل مرض فلان حتی انہم لا یرجونہ وبعد واو حال مثل کما اخرجک ربک من بیتک بالحق وان فریقا من المومنین لکٰرھون ۵ وبس حروف افتتاح مثل الا ان اولیاء اللہ لا خوف علیہم ولا

هم یحزنون ۵ وبعد حروف تصدیق مثل نعم انه فاضل در جواب کسیکہ گوید ازید فاضل یا بلےٰ انہ عالم در جواب کسیکہ گوید ما زید بعالم واگر تامل کردہ شود بعضے ازین صور ہمہ در ابتدا داخل اند لہٰذا مصنف ذکر علیحدہ نہ کرد ۱۲ ۳ے قوله مضافًا الیه ای للظروف وغیرہ واین قول علی الاطلاق دلالت میکند برین کہ ان ہر گاہ مضاف الیہ ظروف لازم الاضافۃ بجانب جملہ واقع شود فتحہ واجب کردد چنانکہ در حیث مشہور است زیرا کہ اصل در مضاف الیہ آنکہ مفرد باشد پس در حیث اصل اعتبار نمودہ شد وبعضے گفتند کہ این موضع از مواضع کسرہ است کہ مضاف الیہ جملہ باید وآن بدون کسرہ صورت نہ بندد ولیکن چون آن مضاف الیہ اذ واذا آید بسبب عدم وجدا نقل صریح در تعیین فتح کسر فتحہ و کسرہ مثل بعد اذا فجائیہ ہر دو جائز است ۱۲ عبد الحکیم ۴ے قوله وبعد لو زیرا کہ مدخول لو بجہت بودن او حرف شرط فعل باشد لفظًا یا تقدیرًا پس ما بعد لو فاعل بود وفاعل مفرد باشد نہ غیر ۱۲ درایہ ۵ے قوله وبعد لولا خواہ امتناعیہ باشد خواہ تحضیضیہ زیرا کہ ما بعد لولا امتناعیہ مبتدا بود ومبتدا مفرد بودن واجب ست وما بعد لولا تحضیضیہ مع اسم وخبر معمول فعلی بود کہ آمدن لولا تحضیضیہ بر واجب ست مثل لولا انی معاذ لک زعمت ای لولا زعمت انی معاذ لک ۵ وجوب فتح درین مواضع مذکورہ بجہت این کہ ہر یک از

وبعد[1] القول کقوله تعالٰی یقول انها بقرة وبعد الموصول
نحو ما رأیت الذی انه فی المساجد[2] واذا کان فی خبرها اللام نحو
ان زیدًا لقائم ویجب الفتح حیث یقع فاعلًا نحو بلغنی ان زیدًا
قائم وحیث یقع مفعولًا نحو کرهت انک قائم وحیث
یقع مبتدأ نحو عندی انک قائم وحیث یقع مضافًا الیه
نحو عجبت من طول ان بکرًا قائم وحیث یقع مجرورًا نحو
عجبت من ان بکرًا قائم وبعد لو نحو لو انک عندنا لاکرمتک
وبعد لولا نحو لولا انه حاضر لغاب زید ویجوز العطف
علی اسم ان المکسورة بالرفع والنصب باعتبار المحل و
اللفظ مثل ان زیدًا قائم وعمرو وعمرًا واعلم ان ان المکسورة

یعنی لفظا اسم ان منصوب ست کہ نصب موجود ست ۱۲

ے قوله وبعد القول۔ یعنی قولے کہ حکایت جملہ کند پس او واقع ست یا مقصود باشد وآن قول بمعنی ظن وتفوہ نباشد مثل القول ان زیدًا قائم ای الظن بر لغت سلیم و مثل قلت ان زیدًا فاضل حنیفا ای تفوہت ۱۲ منہل

فاعل ومفعول ومبتدا ومضاف الیہ مجرور جز مفرد نباشد فائدہ بدان کہ فتح بمواضع مذکورہ خاص نیست بلکہ جائیکہ خبر مبتدا واقع شود نیز مفتوح باشد مثل العجب ان الضرب ضرب عمرو وبعد حتی عاطفہ وجارہ وبعد مذ ومنذ وبعد علم واخوات او ہمچنین ہر گاہ معطوف بر اسم ان مکسورہ باشد مثل ان لک الا تجوع فیها ولا تعرٰی ۵ وانک لا تظمؤ فیها ولا تضحٰی ۵ یا بدل از اسم آید مثل واذ یعدکم اللہ احدی الطائفتین انها لکم ۱۲ درایہ مع زیادۃ کثیرۃ ۶ے قوله بالرفع الخ بشرطیکہ خبر فعل قبل معطوف مذکور بود چہ اگر معطوف را قبل خبر ذکر کنند در خبر اجتماع دو عامل لازم آید یکے ان دوم ابتدا مثل ان زیدًا وعمرو ذاہبان ۱۲

ل قوله ويجوز دخول اللام. زیرا که لام ابتدا برائے تاکید جملہ درآید و مکسورہ مع اسم وخبر جملہ باشد بخلاف مفتوحہ کہ بمعنے مفرد باشد۱۲ ۲ قوله فیلزمها اللام یعنی خبر او ابعد تخفیف لام لازم بود عامل باشد یا نہ درصورت اہمال برائے فرق میان مخففہ ونافیہ درمثل ان زیدٌ القائم وان زید قائم بمعنے ما زید بقائم درصورت اعمال برائی اطراد باب۱۲ درایہ ۳ قوله وان كلا آه مثال ان مکسورۃ مخففہ بر قرات ابن کثیر ونافع وبکر کہ بر خبر او لام داخل ست وتنوین کلًا عوض مضاف الیہ وبر قرات غیر ابن عامر وعاصم وحمزہ لما مخففہ مرکب باشد از لام موطئہ قسم وما کہ زیادہ نمودہ شدہ است برائے فرق میان لام ان ولام لیوفینہم کہ جواب قسم محذوف ست برائی تاکید بمعنی ان کلہم ای جمیع المختلفین فی الکتاب و اللہ لیوفینہم۱۲ ۴ قوله وح یجوز الغاؤها وآن اکثر ست زیرا کہ مشابہت لفظیہ با فعل کہ بود نش ثلاثی مفتوح الآخر باشد بسبب سکون آخر باطل شد۱۲ ۵ قوله کقوله تعالی وان کل الخ۔ مثال ان مکسورۃ مخففہ ملغاۃ بتخفیف ان ورفع کل ولما مخففہ مرکب از لام آن وما کہ برائے تاکید زیادہ گردیدہ است والمعنے ان کلہم اے الکافرون لمجموعون یوم القیامۃ محضرون عندنا للحساب۱۲ د ۶ قوله علی الافعال علی المبتدأ الخ وآن افعال قلوب و افعال ناقصہ وافعال مقاربہ باشند نہ غیر اینہا واکثر این افعال ماضی باشند مثل وان کانت لکبیرۃ وان کادوا لیفتنونک وان وجدنا اکثرہم لفسقین ومضارع کم مثل و ان یکاد الذین کفروا لیزلقونک وان نظنک لمن الکذبین کذا فی المغنی ودرین ہنگام لام بر خبر خواہد آمد چنانکہ وراشلہ دریافتی کذا فی الرضی۱۲ عبد الحکیم ۷ قوله ضمیر شان مقدر چراکہ اگر عمل او در ضمیر شان مقدر فرض نمی کردند در اسم ظاہر عامل نیافتند زیادتی مکسورہ کہ تشبیہ او بفعل اضعف ست بر مفتوحہ کہ اقوی است

يجوز دخول اللام على خبرها وقد تخفف فيلزمها اللام كقوله

تعالى وان كلًا لما ليوفينهم وحينئذ يجوز الغاؤها كقوله

تعالى وان كل لما جميع لدينا محضرون ويجوز دخولها

على الافعال على المبتدأ والخبر نحو قوله تعالى وان كنت من

قبله لمن الغفلين وان نظنك لمن الكذبين وكن لك

ان المفتوحة قد تخفف فحينئذ يجب اعمالها في ضمير

شان مقدر فتدخل على الجملة اسمية كانت نحو بلغني ان زيد

قائم او فعلية نحو بلغني ان قد قام زيد ويجب دخول السين

او سوف وقد وحرف النفي على الفعل كقوله تعالى علم

ان سيكون منكم مرضى والضمير المستتر اسم ان والجملة

خبرها وكان للتشبيه نحو كان زيدا الاسد وهو مركب من

از روئے تشبیہ لازم می آید۔ درایہ وگاہے اسم بضرورت مذکور بود مثل شعر فلوانك في يوم الرخاء سالتني، طلاقك لم ابخل وانت صديق ۱۲ مسالک بہیہ ۸ قوله او سوف مثل شعر واعلم فعلم المرء ينفعه، ان سوف ياتي كل ما قدرا۱۲ ۹ قوله على الفعل ليكون كالعوض عما زال عنها من حذف احدے نونہا ۱۰ قوله وهو مركب آه واین مذہب خلیل ست ومختار مصنف ونزد جمہور تحمیل کردن بر نظائرش حرف براسہ است وبرائی آن کہ اصل عدم ترکیب ست نہایت صحیح ست۱۲ درایہ ۱۱ وہر آئینہ ہمہ اختلاف کنندگان کتاب را سوگند بخدا تمام خواہد داد ایشان را

ہم استدراکست تدارکت مافات پس سین در وبرائے طلب نیست تورا صطلاح برائے دفع توہم کہ از کلام سابق پیدا میشود و در حواشی ہندیہ است کہ
برائی طلب دریافت سامع رفع چیزے راکہ بتقریب متوہم میشود برین تقدیر سین برائے طلب باشد و بر ہر دو تقدیر در عرف از معنے عام بجانب خاص
منقول گردید عبدالحکیم وگاہے برائے تاکید آید مثل لوجاءنی زید اکرمتہ لکنہ لم یجئ پس لکن امتناع راکہ از لو مستفاد میشد تاکید
نمود ۱۲ تسہیل ۴ قولہ متغایرین۔ اے متنافیین فے الجملۃ کما فی قولہ تعالی وان ربک لذو فضل علی الناس ولکن
اکثرھم لا یشکرون فان عدم الشکر لا ینافی الافضال بل لا یناسبہ اذ اللائق ان یشکر والاستدراک تضادا حقیقیا ۱۲ درایہ ۵ قولہ فی المعنے۔ چون تغایر لفظی گاہے باشد مثل ماجاءنی الخ وگاہے نہ مثل غاب الخ لہذا بر تغایر معنوی اقتصار نمود ۱۲ درایہ ۶ قولہ ویجوز معہا الواو واین وا و یا برائے عطف جملہ بر جملہ باشد و یا اعتراضیہ و شارح رضی اخیر را اظہر گردانیدہ ۱۲ ۷ قولہ الواو۔ فرقا بین لکن ہذہ وبین لکن للعطف لان دخول العطف علیہا لا یجوز ۱۲ د ۸ قولہ فتلغی اے عن العمل بعد التخفیف علی مذہب الاکثر زیرا کہ اخفش ویونس بجواز عمل او رفتند ۱۲ ۹ قولہ ولیت۔ وگاہے بابدال یا بتا وادغام او در تا لت گویند ۱۲ ۱۰ قولہ لیت زیدا قائما۔ بنصب ہر دو جزء بتقدیر فعلے از تمنی چنانکہ اشارہ کرد سوئے او بقول خود بمعنے اتمنی واین فعل متعدی بدو مفعول باشد ۱۲ درایہ ۱۱ قولہ للترجی اے لانشاء الترجی و بر مستحیل نمے آید و معنے ترجی توقع امر مرجو این اکثر است یا توقع امر ترسناک ثانی مثل لعل الساعۃ قریب واول مثل شعر کہ در کتاب ست۔ و لعل نزد اخفش وکسائی برائے تعلیل بمعنے لام ست و نزد فرا و بعضے از کوفیہ برائی استفہام و بعضے از فرا نقل کردند

کافِ التشبیہ وإنَّ المکسورۃ وإنّما فُتِحَت لتقدُّم الکافِ علیہا
تقدیرہ إنَّ زیداً کالأسد وقد تُخفَّفُ فتُلغی نحو کأنْ زیدٌ
أسدٌ ولٰکنَّ للاستدراک وتتوسّط بین کلامین متغایرین
فی المعنیٰ نحو ما جاءنی القوم لٰکنَّ عمراً جاء وغاب زیدٌ لٰکنَّ
بکراً حاضرٌ ویجوز معہا الواو نحو قام زیدٌ ولٰکنَّ عمراً قاعدٌ
وقد تُخفَّف فتُلغی نحو مشی زیدٌ لٰکنْ بکرٌ عندنا ولیتَ للتمنّی
نحو لیتَ ہنداً عندنا وأجاز الفرّاء لیتَ زیداً قائماً بمعنی أتمنّی
ولعلَّ للترجّی کقول الشاعر شعر أُحِبُّ الصالحین ولستُ
منہم لعلَّ اللہ یرزقنی صلاحاً وقد شذَّ الجرُّ بہا نحو لعلَّ زیدٍ

۱ قولہ لتقدم الکاف الخ وجہ تقدم الکاف الاعلام علی انشاء التشبیہ من اول الامر ۱۲ ۲ قولہ لکن۔ نزد بصریہ مفرد ست وکوفیہ گفتند کہ از لا و ان مکسورہ مصدرہ بکاف زائدہ مرکب ست فی اصلش لا کان کسرۂ ہمزہ را بجانب کاف نقل کردند و ہمزہ را حذف ساختند پس لکن کلمہ الیست کہ فائدہ این معنی بخشد کہ مابعد او مثل ماقبل او نیست بلکہ مابعد او در نفی واثبات مخالف ماقبل اوست وکلمۂ ان مضمون مابعد خود را محقق بیان ۱۲ رضی ۳ قولہ للاستدراک آہ استدراک در لغت دریافتن چیزے کذافی التاج ودر صراح ست

کہ لعل برائی شک ست و بعضے گفتند کہ بودن او برائی تعلیل وشک واستفہام نزد بصریہ خطاست ۱۲ شرح تسہیل ۱۲ قولہ کقول الشاعر۔ اے امام ابوحنیفہؒ بر قول بعضے مگر نزد مصنف این قول اعتبارے نداشت ورنہ بشاعر تعبیرے نکرد معنی آن کہ دوست میدارم نیکوکاران را وحال آن کہ خود از ایشان نیستم واین دوستداشتن نیکان بتوقع امر مرجو ست کہ شاید رزاق مطلق نیکوئی را روزی من گرداند ۱۲ ۱۳ قولہ لعل الخ لعل مع مجرور خود در محل رفع ست زیرا کہ مبتدا ست ومابعدش خبر چنانکہ در لولاو بجانب تقدیر عامل چنانکہ در بحسبک زید احتیاجے نیست ۱۲

عین ولام با غین معجمہ ونون در عن وزعن بتبدیل لام اول ولام آخر بارائے مہملہ ونون در اول وتبدیل ہر دو لام بحرف مذکورہ وتبدیل عین مہملہ با معجمہ در لعلّ ولعاء بالمد وگاہے لعلت گفتہ میشود ۱۲ ٭۲ قولہ حروف العطف آہ عطف در لغت میل دادن وچون این حرف ہم معطوف را بجانب معطوف علیہ میل میدہند لہٰذا حروف عطف نام نہادند ۱۲ ٭۳ قولہ الواو والفاء آہ بعضے اے مفسرہ را نیز از حروف عاطفہ شمرند ونزد بعضے او نزد بعضے بل از حروف عاطفہ نیست انچہ مابعد اوست بدل غلط از ماقبل او باشد وبدل غلط بغیر او فصیح نیست یا عطف بیان برائے ماقبل بود چنانکہ او فصیح زیرا کہ بل برائے تدارک شل این غلط موضوع ست ۱۲ منہ ٭۴ قولہ فالواو للجمع اے بین المعطوف والمعطوف علیہ فیما حصل للمعطوف علیہ من الحکم ۱۲ درایہ ٭۴ قولہ فالواو۔ واو بجہت اصل بودن در باب عطف وبسبب بودن او برائے جمع مطلقاً بر ہمہ حروف عطف مقدم آمد ۱۲ درایہ ٭۵ قولہ مطلقاً ای بدون قید ترتیب یا قران یا تراخی یا تدرج ۱۲ ٭۶ قولہ بلا مہلۃ۔ وآن حقیقۃ باشد چنانکہ در قام زید فعمرو وادعاءً مثل فخلقنا العلقۃ مضغۃ فخلقنا المضغۃ عظاماً وانزل من السماء ماءً فتصبح الارض مخضرۃ ۱۲ ٭۷ قولہ للترتیب۔ وبرائی مجرد تعظیم نیز آید مثل ثم ما ادراک ما یوم الدین وزائدہ نزد اخفش مثل ثم تاب علیہم لیتوبوا ۱۲ ٭۸ قولہ ویشترط ان یکون الخ رضی گفتہ کہ مابعد حتّی عاطفہ جزو ماقبل حتی باشد یا جزو چیزے کہ بران ماقبل حتے دلالت نماید وجارہ را اکثر نحات تجویز نمایند کہ مابعد او متصل باآخر جزو ماقبل باشد مثل نمت البارحۃ حتی الصباح ترجمہ کلامہ این تصریح واجب میکند کہ مابعد حتی جزو ماقبل حتے باشد حقیقۃً وجزئیت اعتباریہ کافی نبود ۱۲ ٭۹ قولہ داخلا الخ بہمین جہت ضربت الرجال حتی النساء نخواہی گفت ۱۲ منہ ٭۱۰ قولہ وہی تفید الخ

قائم وفی لعلّ لغاتٌ علّ وعنّ وانّ ولانّ ولعنّ وعند المبرد اصلہ علّ زید فیہ اللام والبواقی فروعٌ فصلٌ حروف العطف عشرۃ الواو والفاء وثمّ وحتّی واو واِمّا وامْ ولا وبل ولکن فالاربعۃ الاُوَل للجمع فالواو للجمع مطلقاً نحو جاءنی زیدٌ وعمرٌو سواءٌ کان زیدٌ مقدماً فی المجیء او عمرٌو والفاء للترتیب بلا مہلۃ نحو قام زیدٌ فعمرٌو اذا کان زیدٌ متقدماً وعمرٌو متاخراً بلا مہلۃ وثمّ للترتیب بمہلۃ نحو دخل زیدٌ ثمّ عمرٌو اذا کان زیدٌ متقدماً وبینہما مہلۃٌ وحتّی کثمّ فی الترتیب والمہلۃ الّا انّ مہلتہا اقلّ من مہلۃ ثمّ ویشترط ان یکون معطوفہا داخلاً فی المعطوف علیہ وہی تفید قوۃ

عین ولام با ہمزہ ونون وعن بتبدیل لام مشدد با نون مشدد ورضائے رضی این کرد ولعل یازدہ لغت ست اشہر لعل ازان جملہ شش مذکور تن وپنج دیگر لعن بتبدیل		٭۱ قولہ عل۔ بحذف لام اول وعن بتغییر ہر دو طرف بحذف لام اول وبدل لام ثانی بانون وان بحذف وتبدیل عین ولام با ہمزہ ونون ولان بتبدیل

برائے حتے دو شرط است کہ در ثم نیست مصنف یکے ازان کہ ظاہری بود ذکر کرد ودیگر دوّمی کہ از قول او وہی تفید قوۃ او ضعفاً بادنیٰ تامل مستفاد میشود بر اعتماد استخراج ذہن ناظر حوالہ فرمود وندکور نساخت وآن اینکہ مہلت کہ در ثم معتبر ست بر حسب خارج باشد ودر حتے بر حسب ذہن چہ مناسب بر حسب ذہن این کہ اول موت بغیر انبیاء متعلق شود من بعد بانبیاء اگرچہ بر حسب خارج موت بانبیاء ہم فیما بین سائر ناس متعلق ست وہمچنین مناسب ست کہ آمدن حاجیان سوار بر حاجیان ماشی یعنی پیادہ یا در ذہن مقدم بود اگرچہ در بعضے از اوقات برعکس ہم بظہور آید ۱۲

سلہ قولہ وآو۔ او موضوع برائے یکے از دو امر بود خواہ نزد متکلم مبہم باشد برین تقدیر برائے شک بود خواہ معلوم لیکن بسبب او بر سامع ابہام را قصد کردہ باشد یا تفصیل یا اباحت یا تخییر یا تسویہ را زیرا کہ مدلول او برائے یکے از دو امر بود و خصوصیات از قرائن مستفاد گردد ۱۲ ۲ قولہ احد الامرین ولم یتعرض لہ اکتفاءً بما قبل ما لا بد منہ کہ افعل سابقا الکلام ما تضمن کلمتین الخ واذا تنازع الفعلان آہ ۱۲ شرح تسہیل ۳ قولہ واما قطرب نحو ہمزہ واما عاطفہ حکایت کردہ و نزد سیبویہ بدلیل حذف ما بنا بر ضرورت از ان وما مرکب ست و غیر سیبویہ گفتہ کہ اما مفرد ست مرکب نیست زیرا کہ در حروف افراد اصل ست وابو علی و عبد القاہر بودن او از عواطف منع نمودند زیرا کہ اما اول آمدہ است بر چیزے کہ او معطوف بر چیزے نیست و دیگرے مقترن بواو عطف ست پس ہر دو صلاحیت عطف نخواہند داشت۔ و اندلسی گفتہ کہ اما اول یا ثانی حرف عطف است بنا بر آگاہی برین کہ این امر مبنی بر شک است اما اول مقدم شد و او جامع و عاطف اما ثانیہ است بر اما اولی یا این کہ ہر دو مثل حرف واحد شدند پس ہر دو ما بعد ثانیہ را بر ما بعد اولی معطوف میسازند و این عذر بار دست وجہ و ہم مردود عذر از تعلیق مرقوم حاشیہ باید جست و حق این کہ او عاطفہ است و اما یکے از دو چیز را فائدہ می بخشد و عاطفہ نیست ۱۲ رضی ٤ قولہ وجہ برودت عذر را وآن بچند وجہ باشد اول تقدم بعض عاطف بر معطوف علیہ دوم عطف بعض عاطف بر بعض سوم عطف حرف بر حرف و این ہمہ در کلام شان موجود نیست و حق این کہ او عاطف است واما غیر عاطف یکے از دو چیز را افادت میکند ۱۲ رضی ۵ قولہ اذا تقدمہا اما اخرے تا بر ثبوت حکم برائے یکے از دو امر از اول آگاہی بخشد ۱۲ درایہ ۶ قولہ ویجوز ان یتقدم و عدم تقدم نیز جائز ست مثل زید کاتب او امی ۱۲ ۷ قولہ وام۔ از ینجا تحقیق معنے ام و فرق میان ام و او واما شروع نمود ۱۲

فی المعطوف نحو مات الناس حتی الانبیاء او ضعفا نحو قدم الحاج حتی المشاۃ واو واما وام ثلثتہا لثبوت الحکم لاحد الامرین مبہما لا بعینہ نحو مررت برجل وامرأۃ واما انما تکون حرف العطف اذا تقدمتہا اما اخری نحو العدد اما زوج واما فرد ویجوز ان یتقدم اما علی او نحو زید اما کاتب او امی وام علی قسمین متصلۃ و ہی ما یسأل بہا عن تعیین احد الامرین والسائل بہا یعلم ثبوت احدہما مبہما بخلاف او واما فان السائل بہما لا یعلم ثبوت احدہما اصلا وتستعمل بثلثۃ شرائط الاول ان یقع قبلہا ہمزۃ نحو ازید عندک ام عمرو والثانی ان یلیہا لفظ مثل ما یلی الہمزۃ اعنی ان کان بعد الہمزۃ اسم فکذلک بعد ام کما مر وان کان بعد الہمزۃ فعل فکذلک بعد ہا نحو اقام زید ام قعد فلا یقال

۸ قولہ متصلۃ آہ چون میان ہر دو جزو او یعنی ما قبل و ما بعد اتصالے واقع ست کہ یکے از دیگرے استغنا ندارد لہذا متصلہ نام شد و بجہت برابر کردن او ہمزہ را در افادت تسویہ و استفہام معادلہ نیز نام اوست مثال افادت تسویہ نحو سواء علیٰ اقمت ام قعدت مثال افادت استفہام مثل ازید قائم ام عمرو ۱۲ منہل ۹ قولہ ہمزۃ۔ ای ہمزۃ الاستفہام لان الہمزۃ عریقۃ فی الاستفہام ۱۲ ۱۰ یا تقدیرا مثل شعر فواللہ ما ادری وان کنت داریا بسبع رمین الجمار ام بثمان ۱۲ ای السبع ۱۲ مسالک بہیہ ۱۱ قولہ فلا یقال۔ بدون الفعل بعد ام وجلین ست مختار ابن حاجب و نزد سیبویہ ح

۱ قولہ عن التعیین ۔ اے عن تعیین احد المستویین بعد تحقق ما عندہ ۱۲ ۲ قولہ فلذلک ۔ اے بجہت این کہ سائل بام مع ہمزہ ثبوت برائے واحد غیر معین میداند از تعیین سوال مے کند و سائل باؤ و اما ثبوت برائے کدامے نمیداند ۱۲ ۳ قولہ اما اذا آہ مثل اجاءک زید او عمرو و اجاءک زید و اما عمرو ۴ قولہ فجوابہ آہ زیرا کہ مقصود از سوال این کہ ازان ہر دو یک غیر معین بخانہ تو در آمد یا نیامد ۱۲ شرح ۵ قولہ و منقطعۃ آہ و ام منفصلہ نیز نام دارد زیرا کہ مابعد او از ماقبل منفصل و منقطع است پس مابعد او مثل ماقبل کلام مستقل خواہد بود ۱۲ عبد الرحمن ۶ قولہ بمعنے بل اے برائے اضراب از اول و شک در ثانی و این اکثر است ۱۲ درایہ ۷ قولہ شبحا بفتحتین کالبدو سواد شخصے کہ از دور بنظر آید و بسکون بانیز آمدہ ۱۲ منتخب ۸ قولہ انہا تانیث الضمیر الراجع الی الشبح باعتبار الصورۃ ۱۲ ۹ قولہ انہا شاۃ آہ انک اذا قربت منہا علمت انہا لیست بابل و اعرضت عن الاخبار الاول ۱۲ درایہ ۱۰ قولہ بل ہی شاۃ سوال در قول انہا لابل بل ہی شاۃ عطف انشا بر اخبار لازم مے آید و آن بالاتفاق جائز نیست جواب عطف انشا بر اخبار بتاویل قصہ جائز ست ۱۲ د

أرأيت زيدًا أم عمرًا والثالث أن يكون أحد الأمرين المستويين

اے الشرط ۱۲

محققًا وإنما يكون الاستفهام عن التعيين فلذلك يجب أن

اے ثابتا عند المتکلم ابہاما ۱۲ — ای استفہام المتکلم عن المخاطب ۱۲

يكون جواب أم بالتعيين دون نعم أو لا فإذا قيل أزيد عندك

اے جواب ما یسأل بام ۱۲ — لان الاستفہام عنہ ۱۲ — لعدم افادتہما التعیین ۱۲

أم عمرو فجوابه بتعيين أحدهما أما إذا سئل بأو وإما فجوابه نعم

اے فیجاب زید او عمرو ولا یقال نعم او لا ۱۲ — مع الہمزۃ ۱۲

أو لا ومنقطعة وهي ما تكون بمعنى بل مع الهمزة كما رأيت شبحًا

الثانیۃ ۱۲ — اے صورۃ

من بعيد قلت إنها لإبل على سبيل القطع ثم حصل لك

مکان ۱۲ — بعد رویتہا ۱۲ — والیقین ۱۲

شك أنها شاة فقلت أم هي شاة تقصد الإعراض عن الإخبار

بعد الشک فی کونہا ابلا ۱۲

الأول والاستيناف بسؤال آخر معناه بل هي شاة واعلم أن أم

وہو انہا لابل ۱۲ — اے ابتداء ۱۲ — وہو انہا شاۃ ۱۲ — ام شئ آخر ۱۲

المنقطعة لا تستعمل إلا في الخبر كما مر وفي الاستفهام نحو أعندك

زيد أم عمرو سألت أولًا عن حصول زيد ثم أضربت عن السؤال

ذلک ۱۲

الأول وأخذت في السؤال عن حصول عمرو وأو بل ولكن

اے شرعت ۱۲ — الآخر ۱۲

۱۱ قولہ المنقطعۃ آہ و گاہے برائے انکار آید مثل ام یقولون افترٰیہ و گاہے مجرد بمعنے بل مثل اما انا خیر من ھٰذا الذی ھو مھین و ام ھل تستوی الظلمت والنور ۱۲ عبد الحکیم ۱۲ قولہ کما مر ۔ اے مثالہ و ہو قولہ انہا لابل ام ہی شاۃ ۱۲ ۱۳ قولہ اولا ۔ مفعول فیہ لقولہ سألت اے سألت زمانًا سابقًا و وقتًا ماضیًا عن حصول زید ۱۲

جميعها للثبوت الحكم لاحد الامرين معينا اما لا فلنفي ما وجب

للاول عن الثاني نحو جاءني زيد لا عمرو وبل للاضراب عن الاول

والاثبات للثاني نحو جاءني زيد بل عمرو ومعنا بل جاءني عمرو

ما جاء بكر بل خالد معناه بل ما جاء خالد ولكن للاستدراك

ويلزمها النفي قبلها نحو ما جاءني زيد لكن عمرو جاء او بعدها نحو

قام بكر لكن خالد لم يقم فصل حروف التنبيه ثلثة الا و

اما وها وضعت لتنبيه المخاطب لئلا يفوته شيء من الكلام

فالا واما لا تدخلان الا على الجملة اسمية كانت نحو قوله تعالى

الا انهم هم المفسدون وقول الشاعر شعر اما والذي ابكى و

آگاه باش بدرستیکه ایشانند فساد کنندگان ۱۲

ے قوله جمیعها۔ اے جمیع ہذه الحروف الثلثة مشترکة فی کونها لثبوت الحکم آه ۱۲ ۲ قوله فلنفی ما آه یعنی حکمے کہ برائے اول یعنی معطوف علیہ ثابت است نفی او از ثانی ای معطوف میکند پس حکم برائی معطوف علیہ ثابت باشد واز معطوف منفی وہمین جہت نمی آید مگر بعد

اثبات لفظی مثل مثال مذکور و تصریح کرد بعد اثبات معنوی مثل مازال زید قائما لا قاعدا و یا و عطف کنند و عطف مضارع باوزنا درست نہ اظہار عامل نادرست مثل جاء زید لا جاء عمرو و آنچه بعد لفظ غیر آید برائی تاکید نفی باشد برائی عطف مثل ولا الضالین ۱۲ عبد الحکیم ودرایه

۳ قوله وبل للاضراب۔ اعنی کلمۂ بل برائے صرف حکم باشد از معطوف علیہ بجانب معطوف و معطوف علیہ در حکم مسکوت عنه باشد گویا حکم نجی لاعدم مجی چیزے بر و نیست و چیزے کہ از متکلم واقع شد بطریق قصد نبود بہمین جہت از و بکلمۂ بل برگردید ولیکن کلمۂ بل کہ بعد نفی درآید در و خلاف ست بعضے رفتند کہ کلمۂ بل برائی گردانیدن حکم منفی از معطوف علیہ بجانب معطوف و معطوف علیہ در حکم مسکوت عنه باشد و مذہب بعضے اینکہ بل برائی ثابت کردن حکم منفی از معطوف علیہ برائی معطوف و معطوف علیہ در حکم مسکوت عنه باشد یا حکم از و منفی باشد پس معنی ماجاءنی زید بل عمرو بل جاءنی عمرو و زید یا در حکم مسکوت عنه باشد یا مجی از و منفی ست ۱۲ ۴ قوله عن الاول۔ موجبا کان او منفیا ای لصرف الحکم عن الاول ۱۲ ۵ قوله ویلزمها النفی قبلها آه تفصیل مقام اینکہ ہرگاہ بلکن عطف مفرد بر مفرد نمایند نفی قبل او لازم باشد فقط مثل ماجاء زید لکن عمرو و مارأیت احدا لکن عمرو و آن درین ہنگام نقیض لا باشد پس برائے اثبات چیزے بود کہ از اول نفی کرده باشد و چون عطف جملہ بر جملہ نمایند نفی قبل او خواه بعد او آید و درین ہنگام مثل بل باشد در اضراب از اول و اثبات برائی ثانی مثل ماجاءنی زید لکن عمرو قد جاء و جاء زید لکن عمرو لم یجئ پس در تمامی صور تہا لکن بدون نفی مستعمل نمی شود ۱۲ ادرایه ۶ قوله حروف التنبیه الخ این حروف بر سر جملہ آیند تا مخاطب از چیزے کہ بجانب او متکلم القا خواہد کرد غفلت نکند و بہمین معنی حروف تنبیه نام نہاده شد و حروف استفتاح نیز نام دارند ۱۲ ۷ قوله واما۔ در اما بفتح ہمزه و تخفیف میم خپد لغت ست ہما بابدال ہمزه ہا و ابقائے الف۔ عما بابدال ہمزه بعین و ابقائے الف۔ ہم بابدال ہمزه ہا و حذف الف عم بابدال ہمزه بعین و سقوط الف ام بسقوط الف و ترک ابدال کذا فی المنہل ۱۲ ۸ قوله لتنبیه المخاطب۔ برائی جمیع حروف تنبیه صدر کلام واجب ست مگر ہا کہ باسم اشاره اختصاص دارد لہذا بر طبق اسم اشاره آید یعنی گاہے بر صدر کلام آید و گاہے در وسط و ہرگاه کہ از اسم اشارت منفصل آید برائی او صدر کلام بود مثل قوله تعالیٰ ها انتم اولاء اصل او انتم ہؤلاء۔ منہل مع زیادة من الدرایه ۱۲ ۹ قوله لئلا یفوته آه فات الامر فوتا بالفتح و فواتا گسماب درگذشت کار و کذا فاته الامر ۱۲ منتہی الارب ترجمه قاموس ۱۰ قوله اما والذی آه بیت برائی ابو الفتح ہذلی ست سوگند بخدا ... ما برائی تنبیه ست و واو برائی قسم و باقی کلام صلہ ہائے موصولات ست و استشہاد و بر ینکہ اما برائی تنبیه ست بر جملۂ اسمیه در آمد معنے آن کہ آگاه باش سوگند کسے کہ گریانید و خندانید و در آورد سوگند ۱۲

ضحك والذی امات واحیی والذی امره الامر او فعلیة نحو

اما لا تفعل والا لا تضرب والثالث ها تدخل علی الجملة الاسمیة

نحو ها زید قائم والمفرد نحو هذا وهؤلاء فصل حروف النداء

خمسة یا وایا وهیا وای والهمزة المفتوحة فای والهمزة للقریب

وایا وهیا للبعید ویا لهما وللمتوسط وقد مر احکام المنادی

فصل حروف الایجاب ستة نعم وبلی واجل وجیر وان

وای اما نعم فلتقریر کلام سابق مثبتا کان او منفیا نحو جاء

زید قلت نعم وما جاء زید قلت نعم وبلی تختص بایجاب ما

نفی استفهاما کقوله تعالی الست بربکم قالوا بلی او خبرا

کما یقال لم یقم زید قلت بلی ای قد قام وای للاثبات بعد

الاستفهام ویلزمها القسم کما اذا قیل هل کان کذا قلت

قوله با تدخل آه عبارت مصنف خالی از تعسف نیست زیرا که از کتب معتبره فن مثل رضی ومنهل وغیره مستفاد شده که ہائے تنبیه از جمیع مفردات اختصاص باسم اشاره دارد وانچه زمخشری قول عرب ہا ان زیدا منطلق وہا افعل کذا حکایت کرده رضی میگوید که این از چیز نیست که بر شاہد او اطلاع ندارم وگاہے میان ہا واسم اشاره فصل میکنند وآن اکثر یا بقسم باشد مثل ہا الله ذا ویا بضمیر مرفوع منفصل مثل ہا انتم اولاء وبغیر ہر دو قلیل مثل عها اِق تا عذرة قلت ومذہب خلیل این که ہا در جمیع این امثله مذکوره متصل باسم اشاره باشد یعنی قیاس این ست که گویند الله ہذا وانتم ہؤلاء وان ہاتا عذرة وگاہے برای تاکید بر اسم اشاره ہم ہا رای آید ودو تنبیه را جمع میکنند مثل ہا انتم ہؤلاء کذا فی الرضی وغیره ۱۲

۵۲ قوله حروف النداء آه النداء بالکسر والمد آواز دادن مصدر نادی وگاہے بگردانیدن آواز قبیل اصوات نون راضمه دہند چنانکه در صراخ وبکاء ودر اصطلاح طلبیدن توجه بحرف نیابت از ادعو وادعو ۱۲

۵۳ قوله ایا وہیا آه وبعید خواه حقیقة باشد خواه حکما مثل ساہی ونائم وتحیر ووجه تخصیص ایا وہیا برای بعید این که در آواز دادن برای بعید از بلند نمودن آواز ضرورت ست وآن بسیاری حروف وبعد بود واین ہر دو در ایا وہیا متحقق ست ودر آی وہمزه ہر دو منتفی ودر یا مجرد عدد بسیاری حروف ہمین جهت برائے قریب وبعید ہر دو مستعمل شد وازینجا ظاہر شد که ای برائے قریب وہمزه برائے اقرب باشد کذا فی تکملة عبد الحکیم ۱۲

۵۴ قوله ویا لهما وللمتوسط. فان قلت ینبغی ان لا یقال یا الله ویا رب لانه تعالی اقرب الیه من حبل الورید قلت انما ذکر یا فی اسم الله سبحانه استقصارا من القائل واستبعادا له عن مظان القبول ۱۲ د

۵۵ قوله حروف الایجاب وحروف تصدیق نیز نام دارند ووجه تسمیه اینها بحروف ایجاب اینکه در سائر اینها معنی تحقیق است از ایجاب مقابل نفی مراد نیست ۱۲

۵۶ قوله نعم در وی چهار لغت ست فتح نون وعین. فتح نون وکسر عین. فتح نون وحائے مبدل از عین مثل نحم کسر نون بمتابعت کسرهٔ عین واول شائع است ۱۲ منہل

۵۷ قوله وجیر بفتح جیم وسکون مثنات تحتیه ورائے مکسوره وگاہے فتحه ہم دہند ۱۲

۵۸ قوله بلی معنے آن تو پروردگار مائستی بسیارے از مفسرین گفتند که اگر نعم گفتندے کافر گردیدندے ۱۲ منہل

۵۹ قوله وای للاثبات بعد الاستفهام. وبعضے بآن رفته اند که ای تصدیق خبر نیز آید ونزد ابن مالک بمعنے نعم واین مخالف چیزیست که مصنف وابن حاجب آن را ذکر نموده ۱۲ درایه

ل قوله اي والله - وجاء اي الله بحذف حرف القسم ونصب الله الا اذا كان قبلها ها التنبيه فهو مجرور لا غير اے ہا اللہ ذا و ہر گاہ ہائے تنبیہ بران نباشد دران سہ وجہ ست اول حذف یا بجہت التقائے ساکنین دوم فتح یا برائے دفع اجتماع ساکنین وخفت فتح سوم جمع میان یا وساکن برائے محافظت حرف یجاب از حذف آخر وتحریک آن ۱۲ درایہ ٢ قولہ حروف الزیادة چون این حروف گاہے زائدہ ہم می آیند یعنی چون خواہند کہ حرفے را در کلام زائدا آرند ازین حروف بیارند لہذا باین اسم موسوم شدند نہ این کہ مدام زائدہ باشند ومعنی زائدہ بودن اینہا این کہ اصل معنے بدون ذکر اینہا مختل نمیشود نہ اینکہ در ذکر ایشان ہیچ فائدہ نیست بلکہ در کلام عرب برائے اینہا فائدہ لفظی ومعنوی ہر دو متحقق ست فائدہ معنوی تاکید معنی باشد چنانکہ در من استغراقیہ وحرف ما در خبر ما ولیس یا سوائے آن وفائدہ لفظی فصاحت وتزیین لفظ واستقامت وزن شعر وحسن سجع وغیرہ باشد وخالی بودن اینہا از ہر دو فائدہ جائز نیست ورنہ عبث وبیکار باشند واین در کلام فصحا خصوصاً در کلام خالق ارض وسما ناروا بودہ باشد ۱۲ ٣ قولہ مع ما النافیہ یعنی ان مکسورہ مخففہ بعد مائے نافیہ برائے تاکید نفی اکثر زیادہ آید وبر فعل واسم ہر دو داخل میشود مثال الاسم در متن مذکور مثال فعل قول حسان ؓ شعر ما ان مدحت محمداً بمقالتی لکن مدحت مقالتی بمحمد ﷺ وآنچہ بعضے گفتند کہ ان نافیہ است برائے تاکید مائے نافیہ برو در آمدہ است ضعیف است زیرا کہ فراہم آمدن دو حرف اصلی را بیک معنے نحویان مکروہ میدانند ازین جاست کہ ان لزید او یا الرجل جائز نمیدارند ۱۲ درایہ ٤ قولہ ومع المصدریۃ - اے ظرفیۃ وآن بسبیل قلت باشد وہمچنین بعد مائے اسمیہ مثل ولقد مکناہم فیما ان مکناکم فیہ وبعد ہیچ پس الا استفتاحیہ مثل الا ان قام زید ۱۲ رضی ٥ قولہ ومع لما یعنی پس لما زیادت ان مکسورہ نیز بسبیل قلت باشد بلکہ زیادت آن مفتوحہ پس لما مشہور ست ۱۲ ٦ قولہ وبین لو والقسم - وگاہے ان پس کاف زائدہ آید شعر ویوماً توافینا بوجہ مقسم کان ظبیة تعطو الی ناضر السلم بر تقدیر روایت جر ظبیة زیرا کہ بر تقدیر رفع ظبیة ان زائدہ نخواہد بود بلکہ کلمہ کان مخفف کان مشددہ است اے کانہا ظبیة ۱۲ ٧ قولہ شرطیات - اے حال کون ہذہ الکلمات ادوات الشرط ۱۲ ٨ قولہ وکذا البواقی نحو متے لاتخرج اخرج وایاً ما تدعوا فلہ الاسماء الحسنی وانما تجلس اجلس واما ترین واما تذہبن بک واما تخافن ٩ قولہ و

إِي وَاللهِ وَأَجَلْ وَجَيْرِ وَإِنَّ لِتَصْدِيقِ الْخَبَرِ كَمَا إِذَا قِيلَ جَاءَ زَيْدٌ

ولا يقال اي اقسمت بالله ۱۲ — مثبتاً كان او منفياً فلا يقع بعد الاستفهام ۱۲

قُلْتَ أَجَلْ أَوْ جَيْرِ أَوْ إِنَّ أَيْ أُصَدِّقُكَ فِي هٰذَا الْخَبَرِ فَصْلٌ

اے فی جوابہ ۱۲ — ای سابع

حُرُوفُ الزِّيَادَةِ سَبْعَةٌ إِنْ وَأَنْ وَمَا وَلَا وَمِنْ وَالْبَاءُ وَاللَّامُ فَإِنْ

بكسر همزه — بفتح همزه ونون ساكن ۱۲

تُزَادُ مَعَ مَا النَّافِيَةِ نَحْوُ مَا إِنْ زَيْدٌ قَائِمٌ وَمَعَ مَا الْمَصْدَرِيَّةِ نَحْوُ

زيادة حاصلة مع الخ ۱۲ — قليلاً ۱۲

انْتَظِرْ مَا إِنْ جَلَسَ الْأَمِيرُ وَمَعَ لَمَّا إِنْ جَلَسْتَ جَلَسْتُ

اے مدة جلوس الامير ۱۲ — تحقيقاً وكسراً والفتح اشهر ۱۲ رضي

وَأَنْ تُزَادُ مَعَ لَمَّا كَقَوْلِهِ تَعَالَى فَلَمَّا أَنْ جَاءَ الْبَشِيرُ وَبَيْنَ لَوْ

بفتح الهمزة وسكون النون ۱۲ — پس ہرگاہ آمد بشارت دہندہ وخبر دہندہ ۱۲

وَالْقَسَمِ الْمُتَقَدِّمِ عَلَيْهَا نَحْوُ وَاللهِ أَنْ لَوْ قُمْتَ قُمْتُ وَمَا تُزَادُ

مَعَ إِذَا وَمَتَى وَأَيٍّ وَأَنّٰى وَأَيْنَ وَإِنْ شَرْطِيَّاتٍ كَمَا تَقُولُ

إِذَا مَا صُمْتَ صُمْتُ وَكَذَا الْبَوَاقِي وَبَعْدَ حُرُوفِ الْجَرِّ نَحْوُ قَوْلِهِ تَعَالَى

فَبِمَا رَحْمَةٍ مِّنَ اللهِ وَعَمَّا قَلِيلٍ لَيُصْبِحُنَّ نَادِمِينَ وَمِمَّا

پس بسبب مہربانی از خدا ۱۲ فتح — بعد اندک زمانے پشیمان خواہند شد ۱۲ — وبسبب

خَطِيئَاتِهِمْ أُغْرِقُوا فَأُدْخِلُوا نَارًا وَزَيْدٌ صَدِيقِي كَمَا أَنَّ عَمْرًا

گناہان خود غرق کردہ شد ایشان را پس در آوردہ شد ایشان را در آتش ۱۲ فتح الرحمٰن

[illegible]

این مذہب جماعتے ست من بعد دعوض زیادت اختلاف کردند بعضے گفتند کہ زیادت لا برائے تمہید نفی جواب قسم باشد و این راست نیست چہ گاہے جواب مثبت ہم میباشد مثل لقد خلقنا الانسان فی کبد و بعضے گفتند کہ برائے مجرد تاکید زیادہ شد و این ہم مردود ست زیرا کہ زیادت لا برائے تاکید در وسط کلام میباشد نہ بر صدر و مذہب جماعتے دیگر این کہ لا نافیہ است پس بعضے گفتند کہ منفی اقسم است بنا بر این کہ اخبار است از انشا یعنی بہ بزرگی وصف نمی نمایم بسبب سوگند خوردن باوچرا کہ او باعظام مافوق ازین مستحق ست گفت این را صاحب کشاف و بعضے گفتند کہ منفی شے متقدم است و آن انکار باشد ای امر چنان نیست من بعد بقسم استیناف کردند کذا فی التسہیل ۱۲ ۵ه قولہ اقسم از زیادت لا بر قسم مقصود تنبیہ است باین معنی کہ قصد بہیچ ظاہر ست کہ از قسم استغنا دارد ۱۲ درایہ ۶ه قولہ فلا نعیدہا۔ چون زیادت من و ما و لام بسیار بود و زیادت کاف کم لہذا مصنف زیادت کاف را مذکور نساخت و مای کافہ و مای حیثما و اذا ما اگرچہ از حروف زوائد ہستند لیکن چونکہ تاثیرے در کلام دارند یعنی بچیزے کہ لاحق شوند او را از مقتضا تواو باز میدارند چنانکہ حروف مشبہ بفعل را مثلاً از عمل و حیث و فا را از اضافت لہذا در حروف زیادت شمردہ نشدند ۱۲ د ۷ه قولہ حرفا التفسیر آہ بدان کہ فیما بین ای و ان فرق ست ای مفسر مفرد و جملہ ہر دو بود مثال مفرد در متن و مثال جملہ مثل قطع رزقہ اے مات و ان مجرد مفعول مقدر لفظی را تفسیر کند کہ دال بر معنی قول و مؤدی معنی او باشد مثل نادینہ ان یا ابراھیم پس یا ابراہیم تفسیر مفعول مقدر نادیناہ است ای نادیناہ بلفظ ہو قولنا یا ابراہیم و ما قلت لہم الا ما امرتنی بہ ان اعبدوا اللہ پس ان اعبدوا اللہ تفسیر ضمیر مجرور بہ است و تفسیر با امرتنی نیست زیرا کہ او مفعول صریح فعل ست و گاہے مفعول بظاہر را تفسیر کند مثل اذ اوحینا الی امک ما یوحی ان اقذفیہ

أي ولا تزاد مع الواو بعد النفي نحو ما جاءني زيد ولا عمرو وبعد

أن المصدرية نحو قوله تعالى ما منعك أن لا تسجد وقبل

القسم كقوله تعالى لا أقسم بهذا البلد بمعنى أقسم وأما

من والباء واللام فقد مر ذكرها في حروف الجر فلا نعيدها

فصل حرفا التفسير أي وأن فأي كقوله تعالى و

اسئل القرية أي أهل القرية كأنك تفسره

أهل القرية وأن إنما يفسر بها فعل بمعنى القول كقوله

تعالى وناديناه أن يا إبراهيم فلا يقال قلت له أن اكتب

إذ هو لفظ القول لا معناه فصل حروف المصدر ثلاثة

۱ه قولہ بعد النفی۔ ای لفظا و معنی مثال اول کتاب و مثال ثانی غیر المغضوب علیہم ولا الضالین و بعضے گفتند کہ این لا بمعنے غیر ست و از حروف زیادت نیست و غیر بمعنے مغایرت ست نہ برائے ارادہ نفی اے لا المغضوب علیہم و لا الضالین ج ۲ه قولہ وبعد ان المصدریۃ ای ان ناصب فعل مضارع نہ ان مخففہ از مثقلہ زیرا کہ پس او لا نمیباشد ۱۲ عبد الرحمن ۳ه قولہ قبل القسم۔ ای قبل فعل القسم علی قلۃ و بیشتر در سوگندے کہ جواب او نفی باشد برائے اشعار اینکہ جواب او نفی است زیادت لا اکثر باشد مثل لا واللہ لا افعل ۱۲ ۴ه قولہ لا اقسم آہ

ه اے الحروف التی تجعل الجملۃ فی حکم المصدر فالاضافۃ بادنے ملابسۃ ۱۲

پس ان اقذفیہ تفسیر ما یوحی باشد و آن مفعول ظاہر اوحینا است ۱۲ رحی ۸ه قولہ بمعنے القول۔ یعنی قولے کہ مثل مظروف در ظرف و عدم انفکاک او از معنے قول مقرر باشد مثل مشتقات لفظ امر و ندا و کتابت وغیرہ مثل امرتہ ان اقم و کتبت الیہ ان اکرم و نادیناہ ان یا ابراھیم و اوحینا الی امک ما یوحی ان اقذفیہ پس صریح قول و چیزے را کہ در معنے قول نیست باو تفسیر نخواہند نمود ۱۲ ۹ه قولہ حروف المصدر آہ بنا بر مذہب تحقیق چون این حروف صلہ خود را در حکم مصدر میگردانند یعنی باوجود باقی بودن صلہ بر معنی خود احکام مصدر بر وجاری میشود لہذا این حروف را حروف مصدر نام شد کذا فی عبد الرحمن

ﻠ قوله للجملة الفعلية۔ یعنی ما وانْ بفتح ہمزہ و تخفیف نون ہر دو برائے جملہ فعلیہ باشند کہ درو فعل متصرف سوائے امر و نہی باشد زیرا کہ اگر آمدن امر و نہی صلہ حرف جائز بودے البتہ در صلہ انّ مشددہ و ما وکے نیز جائز شدے و این بالاتفاق ناجائز۔ سیبویہ و ابو علی را درین مسئلہ خلاف است و مائے مصدری مع صلہ خود در حکم مصدر گردیدہ بر نیابت ظروف زمان مختص دار د درین ہنگام اکثر صلہ او فعل ماضی بود مثبت باشد خواہ منفی بلم لیکن معنے ہر دو مستقبل خواہد بود و بر قلے صلہ او فعل مضارع آید و نزد سیبویہ صلہ او فعلیہ باشد و نزد غیر او اسمیہ نیز و ہمین حق ست اگرچہ قلیل ست و صلہ انْ مصدریہ ماضی و مضارع ہر دو آید و انْ از حروف مصدریہ کہ است ہرگاہ بر لام تعلیل باشد و لو نیز ہرگاہ پس فعلی واقع شود کہ معنی تمنی ازو مفہوم گردد کذا فی الرضی ۱۲ ﻠ قوله برحبها بضم الراء مصدر رحب علی وزن کرم معناه الاتساع ۱۲ ﻠ قوله یسر المرء ما ذہب الخ یسر فعل مضارع معروف از مسرت بمعنے شاد کردن از نصر و مفعولش المرء و ما مصدریہ مع صلہ خود در حکم مصدر گشتہ فاعل شد و ذہب بر وزن فتح از ذہاب بالفتح بمعنے رفتن و در گذشتن و لیالی جمع لیل فاعل ذہب و جملہ و کان ذہابہن لہ ذہابا بتقدیر قد حال از المرء خواہ از لیالی ترجمہ شاد میکند مرد را گذشتن شبہا و حال آن کہ بتحقیق گذشتن شبہا برائے او گذشتن اوست یعنی گذشتن عمر اوست ای شبہا بعیش و سرور میگذارند و غافل ازین کہ این گذشتن شبہا بعینہ گذشتن عمر اوست و موافق ہمین مضمون شاعرے بنظم آوردہ شعر شب و روز در عیش و عشرت گذاری + تو غافل بہ تجسیں و عمرت گذاری ۱۲ ﻠ قوله وانَّ للجملة الاسمية چون مشتملہ بدون مائے کافہ باشد و ہرگاہ مخففہ بود یا بدو مائے کافہ لاحق شود بر جملہ فعلیہ نیز آید ۱۲ درایہ ﻠ قوله حروف التحضيض یعنے گفتند کہ مناسب چنان بود کہ وقت آمدن اینہا بر مضارع بحروف تحضیض موسوم میشدند و زمان دخول بر ماضی بحرف لوم و توبیخ ای با رضا یا شاید باعتبار تغلیب علی الاطلاق بحروف تحضیض نامیدہ شدند ۱۲ ﻠ قوله حض ای برانگیختن مخاطب بر فعل آئندہ و طلب متکلم از مخاطب فعل را۔ کذا فی عبد الرحمٰن ۱۲ ﻠ قوله علی المضارع۔ بدین تقدیر مضارع در حکم امر باشد پس حاصل معنی ہلا تاکل بخور خواہد بود ۱۲ عبد الرحمٰن ﻠ قوله ولا تدخل الا علی الفعل۔ وگاہے بر جملہ اسمیہ نیز وقت ضرورت می آید شعر یقولون لیلی ارسلت بشفاعة + الی فہلا نفس لیلی شفیعہا ۱۲

ما وانْ وانَّ فالاوليان للجملة الفعلية كقوله تعالى وضاقت

وزن مخففہ بفتح ہمزہ بہمزہ مفتوحہ و نون مشددہ ۱۲ — تنگ شد

عليهم الارض بما رحبت اى برحبها وقول الشاعر شعر

بر آنہا زمین با کشادگی خود ۱۲

يسرّ المرء ما ذهب الليالى	وكان ذهابهن له ذهابا

فاعل ذہب ۱۲

وانْ نحو قوله تعالى فما كان جواب قومه الا ان قالوا اى

پس نبود جواب قوم او مگر قول شان ۱۲

قولهم وانَّ للجملة الاسمية نحو علمت انك قائم اى قيامك

فجعلها فی حکم المصدر ۱۲

فصل

حروف التحضيض اربعة هلا والا ولولا ولوما لها

اے عاشر ۱۲ — برانگیختن و بر غلانیدن ۱۲

صدر الكلام ومعناها حض على الفعل ان دخلت على

برانگیختن ۱۲

المضارع نحو هلا تاكل ولوم ان دخلت على الماضي نحو

چرا نمی خوری ۱۲ — اے نکوہیدن متکلم مخاطب را ۱۲

هلا ضربت زيدا وحينئذ لا تكون تحضيضا الا باعتبار ما فات

چرا نزدی زیدا و تندیم نحو بلا قراءت القرآن ۱۲ غایة

ولا تدخل الا على الفعل كما مر وان وقع بعدها اسم فباضمار

زیرا کہ تحضیض بر فعل باشد نہ غیر ۱۲ — اے لفظا او تقدیرا کما اشار الیہ بقولہ وان وقع الخ ۱۲

فعل كما تقول لمن ضرب قوما هلا زيدا اى هلا ضربت زيدا

وجميعها مركبة جزؤها الثاني حرف النفي والاول حرف
الشرط او الاستفهام او حرف المصدر وللولا معنى آخر هو
امتناع الجملة الثانية لوجود الجملة الاولى نحو لولا علي لهلك
عمر وحينئذ تحتاج الى جملتين اولهما اسمية ابدا فصل
حرف التوقع قد وهي في الماضي لتقريب الماضي الى الحال
نحو قد ركب الامير اي قبيل هذا ولاجل ذلك سميت حرف
التقريب ايضا ولهذا تلزم الماضي ليصلح ان يقع حالا
وقد تجيء للتاكيد اذا كان جوابا لمن يسأل هل قام زيد
تقول قد قام زيد وفي المضارع للتقليل نحو ان الكذوب
قد يصدق وان الجواد قد يبخل وقد تجيء للتحقيق كقوله
تعالى قد يعلم الله المعوقين ويجوز الفصل بينها و

ل قوله وللولا معنى آخر۔ و فرق درین لولا و لولا تحضیضیہ این کہ ثانی بر یک جملہ تمام شود و اول بر دو جملہ رود ١٢ درایہ ٢ قوله لولا علی لہلک عمر۔ بعضے گفتہ اند کہ حضرت عمر رضی اللہ عنہ بسنگسار نمودن زن حاملہ بعلت زنا حکم نمودہ بودند حضرت علی کرم اللہ وجہہ فرمودند کہ اگرچہ زن عاصی ست اما بچہ در شکم بری ست پس حضرت عمر رضی اللہ عنہ این قول ارشاد فرمودند ١٢ ع

٣ قوله قد۔ درین حرف معنی تحقیق متحقق است خواہ بر ماضی داخل شود خواہ بر مضارع و چون با این حرف خبر دہند بکسیکہ متوقع اخبار است لہذا حرف توقع نام داشتند ١٢

٤ قوله الی الحال اے مع التوقع یعنی مصدر ماضی متوقع برائے مخاطب و وقوع او قریب بود مثل قول تو برائے کسے کہ متوقع سواری امیر بود قد رکب الامیر آہ ای بتحقیق حاصل شد عنقریب چیزے کہ توقع او میداشتی و ازین قبیل است قول مکبر قد قامت الصلوۃ و درین قول سہ معنے مجتمع شدند تحقیق و توقع و تقریب و گاہی برائے مجرد تحقیق و تقریب می بود بغیر توقع چنانکہ گوئی قد رکب الامیر برائے کسے کہ متوقع سواری امیر نباشد ١٢

٥ قوله یلزم الماضی آہ بر ماضی غیر متصرف مثل نعم و بئس و لیس نمی آید زیرا کہ اینہا معنے ماضی ندارند تا قد آن معنی را بحال قریب گرداند ١٢ رضی

٦ قوله لیصلح ان یقع حالا زیرا کہ ماضی کہ حال آید بزمان عامل سابق بود مثل جاءنی زید قد رکب ابوہ و اختلاف حال و عامل از روئے زمانہ ممنوع ست لہذا قد مقرب سوئے حال ضروری شد کہ قریب زمان عامل شود و قریب شئے در حکم آن شئے باشد ١٢ درایہ

٧ قوله وفی المضارع اے مضارع مجرد از نواصب و جوازم و حرف تنفیس یعنی سین و سوف درین ہنگام تقلیل بجانب تحقیق در استعمال اکثر منسوب میگردد پس معنے ان الکذوب آہ با تحقیق صدق از وصادر میشود اگرچہ تقلیل باشد ١٢ رضی

٨ قوله وقد تجیٔ آہ یعنی مجرد از معنے تقلیل و در موضع مدح برائے تکثیر ہم مستعمل میشود چنانکہ در آیہ قد یعلم آہ معنے تحقیق و تکثیر ہر دو راست مے آید کذا فی الرضی ١٢

بين الفعل بالقسم نحو قد والله احسنت وقد يحذف
الفعل بعد قد عند القرينة كقول الشاعر شعر (وهو النابغة ١٢)

أفد الترحل غير أن ركابنا	لما تزل برحالنا وكأن قدن

ای وكأن قد زالت **فصل** حرفا الاستفهام (ای ثمانی عشر ١٢)
الهمزة وهل (طلب فهم ١٢) لهما صدر الكلام وتدخلان على
الجملة اسمية كانت نحو ازيد (بما ١٢) قائم او فعلية نحو
هل قام زيد ودخولهما على الفعلية اكثر اذ
الاستفهام بالفعل اولى وقد تدخل الهمزة في (ای من الاسم ١٢)
مواضع لا يجوز دخول هل فيها نحو ازيدا ضربت و (من الكلام التي ١٢)
اتضرب زيدا وهو اخوك وازيد عندك ام عمرو وا
من كان وافمن كان واثم اذا ما وقع ولا تستعمل

ل قوله افد الترحل آه این شعر در بحر کامل از قصیدهٔ والیه نابغه ذبیانی بضم ذال معجمه و یا کسر او و نامش زیاد بن معاویه و بر دخول تنوین ترنم بر حرف نیز استدلال دارد لیکن درینجا مقصود نیست افد بر وزن سمع بمعنی نزدیک شد و ترحل بمعنے کوچ کردن فاعل غیر بمعنے الا رکاب بالکسر شتران که بران سفر کرده شود واحد ندارد یا واحد او راحله است که از لفظ او نیست آن اسم ان لما حرف نفی از جازم فعل مضارع تزل اصلش تزول مثل لم یقل واو اقتاد زالت تحیل بر کیانها برخاستند و کوچ کردند ولما تزل برحالنا جمله خبر ان در حال جمع رحل بمعنی پالان وکان مخفف کان مشدد لفظی گویا اسمش ضمیر واحد مونث غائب راجع بجانب کاب محذوف وقد زالت خبر او معنی نزدیک شد کوچ مگر شتران ما که بر آن سفر میکردیم کوچ نکرده اند بپالانهائی ما گویا شان اینکه بتحقیق قریب ست که کوچ کنند بسبب عزم ما بر سفر ١٢ شواهد عینی

٢ قوله لهما صدر الکلام بسبب دلالت اینها بر نوعے از کلام که استفهام باشد تا از اول امر معلوم شود که کلام از فلان نوع ست و نیز بهمین جهت ما قبل اینها در ما بعد اینها عامل نتواند بود و نه بالعکس ١٢

٣ قوله وتدخلان علی الجملة آه همزه بر جملهٔ اسمیه در آید خبر او فعل باشد یا اسم و هل بر جملهٔ اسمیه که خبرش فعل باشد نمی درآید مثل هل زید قام مگر بسبیل شذوذ و زیرا که هل باعتبار اصل بمعنے قد باشد چنانکه در کریمه بر اصل خود آمده است قال الله تعالی هل اتی علی الانسان ای قد اتے و هر جا که مراعات حال اصلی ممکن باشد ترکش قبیح بود لهذا لازم که در کریمه موصوفه بمعنے قد باشد

٤ قوله وقد تدخل الهمزة آه بل از همزه بده وجه فرق دارد ١ اختصاص بتصدیق ٢ اختصاص بایجاب ٣ اختصاص باستقبال ٤ بعدم دخول بر شرط ٥ بعدم دخول بر ان ٦ نیامدن او بر اسمیه که پس او فعل باشد ٧ آمدن او بعد واو عاطفه نه قبل او ٨ آمدن او بعد ام ٩ ارادت نفی از استفهام ١٠ آمدن او بمعنے قد بغیر معنے استفهام بخلاف همزه کذا فی المغنی ١٢ عبد الحکیم

٥ قوله فی المواضع- و آن چهار باشد ١ اینکه همزه بر اسم آید با وجود بودن فعل بخلاف هل نحو ازیدا آه ٢ همزه برائے انکار مستعمل می شود مثل اتضرب الخ ٣ با ام متصله مستعمل شود مثل ازید الخ ٤ بر حرف عطف در آید مثل او من کان الخ و هل وقتیکه بمعنے همزه باشد بر حرف عطف آید و بس ١٢

٦ ای کان الشان انها ذهبت برحالنا لصحة عزمنا علی الارتحال ١٢

ام اترضی بضرب زیدا او ہو اخوک وہمزہ در استفہام اصل ست نہ بل لہذا حذف پس ہمزہ جائز بود نہ پس بل کا وضعیف ست ودر صورت ثالثہ ہرگاہ استفہام یکے از دو ام مقصود باشد مستفہم عنہ متعدد گشت پس استعمال ہمزہ کہ اصل واقوے باشد در استفہام انسب والیق بود بخلاف بل وبل باام منقطعہ درآید ومستفہم عنہ در صورت ام منقطعہ متعدد نباشد زیرا کہ ام منقطعہ برائی اضراب باشد از سوال اول واستیناف سوال دیگر بہل مقدر مع ہمزہ پس تقدیر بل زید عندک ام عمرو بل اعندک عمرو باشد ودر صورت رابعہ چون بل فرع ہمزہ است

لہذا تصرف ہمزہ کہ تقدیم بر حروف عاطفہ باشد درو نخواہند کرد بلکہ از حروف عاطفہ مؤخر خواہد آمد کذا فی الشرح ۱۲

هَلْ فِي هٰذِهِ الْمَوَاضِعِ وَهٰهُنَا بَحْثٌ فَصْلٌ حُرُوْفُ الشَّرْطِ
اے ثالث عشر ۱۲
اِنْ وَلَوْ وَاَمَّا لَهَا صَدْرُ الْكَلَامِ وَيَدْخُلُ كُلُّ وَاحِدٍ مِّنْهَا عَلَى
بکسر ہمزہ ونون ساکن ۱۲ بفتح ہمزہ وتشدید میم ۱۲
الْجُمْلَتَيْنِ اِسْمِيَّتَيْنِ كَانَتَا اَوْ فِعْلِيَّتَيْنِ اَوْ مُخْتَلِفَتَيْنِ فَاِنْ
لِلْاِسْتِقْبَالِ وَاِنْ دَخَلَتْ عَلَى الْمَاضِيْ نَحْوُ اِنْ زُرْتَنِيْ اَكْرَمْتُكَ
وصلیہ ۱۲
وَلَوْ لِلْمَاضِيْ وَاِنْ دَخَلَتْ عَلَى الْمُضَارِعِ نَحْوُ لَوْ تَزُوْرُنِيْ اَكْرَمْتُكَ
وَيَلْزَمُهُمَا الْفِعْلُ لَفْظًا كَمَا مَرَّ اَوْ تَقْدِيْرًا نَحْوُ اِنْ اَنْتَ زَائِرِيْ
بخلاف لو ۱۲
فَاَنَا اُكْرِمُكَ وَاعْلَمْ اَنَّ اِنْ لَا تُسْتَعْمَلُ اِلَّا فِي الْاُمُوْرِ الْمَشْكُوْكَةِ
فَلَا يُقَالُ اٰتِيْكَ اِنْ طَلَعَتِ الشَّمْسُ بَلْ يُقَالُ اٰتِيْكَ اِذَا طَلَعَتِ
لان طلوع الشمس من الامور اليقينية ۱۲
الشَّمْسُ وَلَوْ تَدُلُّ عَلٰى نَفْيِ الْجُمْلَةِ الثَّانِيَةِ بِسَبَبِ نَفْيِ الْجُمْلَةِ الْاُوْلٰى
اذ اذا لا تستعمل الا فی الامور المقطوعة وطلوع الشمس منها ۱۲

۱ قولہ فی ہذہ المواضع - ای مواضع مذکورہ چہارگانہ اما در صورت اول پس بجہت این کہ ہل باعتبار اصل بمعنی قد باشد کہ اختصاص بفعل دارد و چون در استفہام آید قبل او ہمزہ مقدر باشد چنانکہ تقدیر ہل خرج زید اہل خرج زید باشد ہمزہ را بسبب کثرت آمدن ہل در استفہام حذف کردند پس ہل چون فعل را در تحت خود بیند معنے اصلی خود را کہ معنی قد باشد یاد می کند چہ با وجود امکان معنی اصلی ترکش قبیح بود ودر صورت ثانیہ در حقیقت مستفہم عنہ محذوف ست زیرا کہ اصل اتضرب زیدا او ہو اخوک ام

۲ وذو النون هن فیه هنون ۱۲ ۷ قولہ نحو ان انت الخ تقدیرہ ان کنت زائری فلما حذف الفعل صار الضمیر

۲ قولہ وہہنا بحث - یعنی درین جا کلامے وبیانیست کہ از واختصاص ہل ببعض مواضع ثابت میشود کہ دران جا آمدن ہمزہ درست نیست ۱ بر حروف عطف درآیند نہ بر ہمزہ مثل فہل انتم شاکرون وفہل یہلک الا القوم الفسقون ۲ پس ام آید نہ ہمزہ ۳ برائی نفی در اثبات آید نحو قولہ هل ثوب الکفار ای لم یثوب۔ ۴ فائدہ نفی بخشد تا این کہ برائے تعدد ایجاب آید من الا بس او جائز ست مثل هل جزاء الاحسان الا الاحسان ۵ بر خبر مبتدائے کہ پس او باشد با مؤکد نفی در آید مثل بل زید بقائم از ین تصرفات عموم ہل از ہمزہ مستفاد میشود - پس ہر یکے از دیگرے عام باشد ۱۲ غنی ۳ قولہ صدر الکلام - وجہ صدارت ہمان کہ در حروف استفہام مذکور شد ۱۲ ۴ قولہ اسمیتین - یعنی ہر دو بحقیقت اسمیہ باشند چنانکہ در اما وخواہ بحسب ظاہر اسمیہ باشند ودر حقیقت فعلیہ چنانکہ در وان احد من المشرکین استجارک ولو انتم تملکون اے وان استجارک احد ولو تملکون انتم پس ایراد شارح وارد نخواہد شد باین کہ عبارت مصنف خالی از فعل نیست زیرا کہ او تصریح کردہ کہ ہر یکے از حروف شرط بر جملہ اسمیہ داخل میشود وحال آن کہ آمدن لو وان بر اسم انکسے بگوش نرسیدہ بلکہ از واحتراز باید کرد چنانکہ ابن حاجب تصریح کردہ ومصنف نیز خود عنقریب گفتہ ویلزمہما الفعل آہ ۱۲ ۵ قولہ فان للاستقبال الخ ومعنے قولہم ان اکرمتنی الیوم فقد اکرمتک امس ان اکرمتنی الیوم فقد صح الاخبار منی بعد اکرامک الیوم لی بانی اکرمتک امس ۱۲ عبد الرحمن

۶ قولہ ولو للماضی آہ مذہب فراء این کہ لو بکان در مستقبل مستعمل می شود واین اگرچہ قلیل ست لیکن ثابت ست انکارش نباید کرد مثل قولہ علیہ السلام اطلبوا العلم ولو بالصین اے ولو کان بالصین وبغیر کان نیز مثل ولامۃ مومنۃ خیر من مشرکۃ ولو اعجبتکم وبمعنے ان ناصبہ نیز مثل

م نحو نعم العبد صہیب لو لم یخف اللہ لم یعصہ یعنی برائی نفی عصیان برائی نفی خوف لازم ست چنانکہ بوجود خوف لزومے دارد مثل لو اہنتنی لاکرمتک اے لاکرامی ایاک ثابت سواء اکرمتنی او اہنتنی ۱۲ د ٢ قولہ یجب ان یکون الخ وجہ وجوب این کہ چون بجہت افتادن جواب قسم لودر جزا عمل نکرد در شرط ہم بسبب ماضی بودن عمل نمایدتا در عدم عمل با حرف قسم بسازد ۱۲ شرح ہندی ٣ قولہ حینئذ اے حین اذ کان القسم فی اول الکلام و تقدم علی الشرط ۱۲ د ٤ قولہ لا جزاء الخ زیرا کہ اگر جملہ ثانیہ جزائی شرط نیز باشد مجزوم و غیر مجزوم بودن لازم آید وآن محال ست ولیکن از روی معنی پس آن جواب قسم باشد بجہت بودن یمین بران و جزای شرط نیز بسبب بودن او مشروط بشرط ۱۲ فوائد ضیائیہ ٥ قولہ فلذلک بسبب این کہ جملہ ثانیہ درین ہنگام لفظاً جواب قسم باشد نہ جزای شرط ۱۲ شرح ٦ قولہ و نحوہا مثل انّ ہرگاہ جواب قسم جملہ موجبہ باشد و لا و ما دا ہرگاہ جملہ منفیہ بود ۱۲ درایہ ٧ قولہ اما ان وقع القسم آہ طریق حصر این کہ گوئی قسم یا در اول کلام باشد یا در وسط یا در آخر اگر اول باشد اعتبارش واجب گردد پس او شرط آید یا نہ مثل واللہ ان آتیتنی لآتینک و واللہ انی لآتیک و اگر ثانی باشد یعنی در وسط کلام در صورت تقدم شرط بر قسم اعتبار شرط واجب گردد و اعتبار قسم و الغائے او جائز خواہ بر شرط طالب خبر مقدم باشد مثل انا ان آتیتنی فواللہ لآتینک و انا ان آتیتنی واللہ آتک یا نہ مثل ان آتیتنی فواللہ لآتینک و ان آتیتنی واللہ آتک و در صورت تاخر شرط ازین قسم متوسط اگر قسم را اعتبار کنی شرط را لغو گردانی مثل انا واللہ ان آتیتنی لآتینک و اگر قسم را لغو گردانی شرط را اعتبار کنی مثل انا واللہ ان تأتنی آتک و در صورت نبودن شرط پس قسم اگر پیش قسم جملہ بود الغائے قسم و اعتبار او جائز باشد مثل انا واللہ لآتینک و انا واللہ آتیک و اگر مفرد بود الغائے قسم واجب گردد مثل انا واللہ قائم و اگر ثالث بود یعنی تاخر قسم از کلام بر ین تقدیر الغائے قسم واجب ست مثل انا قائم واللہ و ان آتیتنی آتک واللہ ۱۲ رضی ٨ قولہ و جاز ان یلغی یجعل الجواب جواباً للشرط و لم یجب ان یکون الشرط ماضیا و یصیر القسم ملغی ۱۲ درایہ ٩ قولہ اما بفتح ہمزہ و تشدید میم و گاہے برائی ثقل تضعیف میم اول را یا بدل کنند و ایما گویند و آن حرف شرط ست و حرف تفصیل و حرف توکید چنین ست در مغنی و تفسیر قاضی و در رضی اینکہ اما حرف شرط و حرف تفصیل ست و گاہے محذوف مے شود و این بسیار و بر قیاس ست ہرگاہ پس فا امر یا نہی بود و ماقبل او یا بما بعد انہا منصوب باشد مثل ربک فکبر ۱۲ عبد الحکیم

كقوله تعالى لَوْ كَانَ فِيهِمَا آلِهَةٌ إِلَّا اللَّهُ لَفَسَدَتَا وإذا وقع
اگر بودندے در آسمان و زمین خدایان چند غیر خدا ہر دو تباہ گشتندے ۱۲
القسم في أول الكلام وتقدم على الشرط يجب أن يكون
الفعل الذي تدخل عليه حرف الشرط ماضيا لفظا
کان ۱۲
نحو والله إن أتيتني لأكرمتك أو معنى نحو والله
بایں طریق کہ لم بر مضارع درآید ۱۲
إن لم تأتني لأهجرتك وحينئذ تكون الجملة الثانية
ابجار ... ۱۲ ص
في اللفظ جوابا للقسم لا جزاء للشرط فلذلك وجب فيها
ما وجب في جواب القسم من اللام ونحوها كما رأيت في
اے اللام ۱۲
المثالين أما إن وقع القسم في وسط الكلام جاز أن
المذکورین ۱۲ — بتقدیم الشرط او غیرہ علیہ ۱۲
يعتبر القسم بأن يكون الجواب له نحو إن أتيتني فوالله
ای للقسم ۱۲
لآتينك وجاز أن يلغى نحو إن تأتني والله آتك وأما
وانا واللہ ان آتیتنی آتک ۱۲

ل قولہ لو کان فیہما الخ لو درین جا بسبب اینکہ تعدد آلہہ منتفی ست بر انتفائے فساد دلالت مینماید و استعمال او درین معنے بسیار متعارف ست گاہے برائے اثبات ثانی بر تقدیر وجود و عدم اول آید

۱ قوله لتفصيل الخ. یعنی برائے تفصیل چیزے کہ متکلم سابقا بطریق اجمال ذکر کردہ با تفصیل آن چیز کہ در ذہن متکلم مجمل ومخاطب ابواسطہ قرائن معلوم ست می آید درین ہر دو صورت تکرار اما ضرورست وگاہے برائی استیناف بود بغیر این کہ بروا جمالے مقدم شدہ باشد مثل اما کہ در اوائل کتب ما بعد حمد وصلوٰۃ می آید ۱۲ش ۲ قولہ ففی النار وقعد واما لازم نیست مثل قولہ فاما الذین فی قلوبهم زیغ فیتبعون ما تشابه منه ابتغاء الفتنة وابتغاء تاویله ۱۲ ۳ قولہ ویجب - وجہ وجوب فاو سببیت اول برائے ثانی این کہ این فاو سببیت مذکورہ بر بودن او کلمہ شرط حکم میکند ۱۲ درایہ ۴ قولہ وان یحذف فعلها یعنی فعل او وجوبا بدو وجہ محذوف میگردد یکی ثقل لفظی دوم غرض معنوی اول چون اما در اصل برائی تفصیل موضوع ست و تفصیل مقتضی تکرار باشد وتکرار موجب ثقل ست لہذا برائی حصول تخفیف و کثرت استعمال حذف فعل واجب شد دوم ارادہ نحات آوردن چیزے کہ بحقیقت در قصد متکلم ملزوم ست بجائے شرط در کلام ملزوم ست نہ در قصد متکلم بیانش این کہ اصل اما زید فمنطلق مهما یکن من شیء فزید منطلق یعنی در دنیا اگر چیزے واقع بود انطلاق زید واقع خواہد بود واین جزم بوقوع انطلاق زید ست زیرا کہ حصول انطلاق بحصول چیزے در دنیا لازم شد ومادامیکہ دنیا باقیست حصول چیزے در دنیا از ضروریات است وہر گاہ غرض کلی ازین ملازمہ میان شرط وجزا لزوم انطلاق برائے زید بود و شرط ای یکن من شیء کہ در کلام ملزوم بود در قصد متکلم محذوف نمودند وملزوم انطلاق کہ بر حسب قصد متکلم زید باشد بجائے او آوردند واز تقید ا بجانب خبر فا را نقل نمودند زیرا کہ ما بعد فائے سببیت برائی ما قبل لازم باشد پس غرض کلی کہ لزوم انطلاق برائی زید باشد حاصل شد ۱۲ ۵ قولہ ثم ذلک لئلا یتوالے بین حرفی الشرط والجزاء فصار اما زید فمنطلق ۱۲ ۶ قولہ للابتداء یعنی ظرف نباشد کہ آن صلاحیت مبتدا شدن ندارد ۱۲ ۷ قولہ والا فعامله ای وان لم یکن ذلک الجزء صالحا للابتداء او

لتفصيل ما ذكر مجملا نحو الناس سعيد وشقي اما الذين سعدوا
مردمان نیک بخت ہستند وبد بخت لیکن کسانیکہ نیک بخت کردہ شدند

ففي الجنة واما الذين شقوا ففي النار ويجب في جوابها الفاء و
فاصل ۱۲

ان يكون الاول سببا للثاني وان يحذف فعلها مع ان الشرط
بتاویل مفرد معطوف بر قولہ الفاء ۱۲ ای فعل اما الفاء وقلت هی علیه

لابد له من فعل في ذلك ليكون تنبيها على ان المقصود بها حكم
یدل ہو علیه ۱۲ ای وجوب حذف الفعل ۱۲ ای باما ۱۲

الاسم الواقع بعدها نحو اما زيد فمنطلق تقديره مهما يكن من شيء

فزيد منطلق فحذف الفعل والجار والمجرور واقيم اما مقام مهما
الذی ہو الشرط وہو یکن ۱۲ وہو من شیء ۱۲

حتى بقي اما فزيد منطلق ولما لم يناسب دخول حرف الشرط على

فاء الجزاء نقلوا الفاء الى الجزء الثاني ووضعوا الجزء الاول بين
ای النحاة ۱۲ وہو منطلق ۱۲ وہو زید ۱۲

اما والفاء عوضا عن الفعل المحذوف ثم ذلك الجزء الاول ان كان
وآن اسمیکہ پس اما باشد ۱۲

صالحا للابتداء فهو مبتدأ كما مر والا فعامله ما يكون بعد الفاء كما
ای شاذ ۱۲

يوم الجمعة فزيد منطلق فمنطلق عامل في يوم الجمعة على الظرفية
ای ناصب ۱۲

م در این مثال منطلق عامل یوم الجمعة نمیتواند شد چہ چیزے کہ در تحت ان بود در ما قبل او عمل نے کند ۱۲ ع ۸ موافق منتخب
بان کان ظرفا ۱۲ درایہ ۹ قولہ فمنطلق عامل الخ - بر مذہب سیبویہ زیرا کہ نزد او تقدیر اما یوم الجمعة آہ مهما یکن من شیء فزید منطلق یوم الجمعة فعل شرط کہ یکن من شیء باشد محذوف گردید واما بجائے مهما آمد وبرائے کراہت توالی حرف شرط وجزا یوم الجمعة بمیان آمد وبر مذہب مبرد یوم الجمعة معمول فعل شرط محذوف ست یعنی یکن پس برین مذہب تقدیرش مهما یکن من شیء یوم الجمعة فزید منطلق ہر گاہ فعل وجار ومجرور محذوف شد واما بجای مهما آمد اما یوم الجمعة آہ گردید ومازنی گوید کہ اگر متوسط میان فا واما جائز التقدیم است از قسم اول باشد مثل مثال مذکور ورنہ از قبیل ثانی مثل اما یوم الجمعة فان زیدا منطلق ۱۲ م

سلہ قولہ حرف الردع کلا۔ بر مذہب جمہور بسیط ست وابن یعیش گفتہ کہ از کاف تشبیہ ولا مرکب ست برائے خروج از تشبیہ تشدید دادند ۱۲ عبد الحکیم ۲ہ قولہ وضعت لزجر المتکلم سیبویہ واکثرے از نحات بر انند کہ معنی کلا ردع وزجر ست وورائے این معنی معنی دیگر ندارد ودیگران بر انند کہ معنی ردع وزجر دران مستمر نیست زیرا کہ در کریمہ یوم یقوم الناس لرب العلمین کلا معنے ردع وزجر صحیح نیست در تعیین معنی آن اختلاف کردند بعضے گفتند بمعنے حقا وبعضے بمعنی اے ونعم پس کلا بمنزلہ بر دواز حروف ایجاب ست وبعضے گفتند بمعنے سوف وظاہر این ست کہ این ہمہ معانی مجازیہ اند بمعاونت قرائن مقام

بر نہا کلا محمول میشود پس مذہب سیبویہ ودیگر نحات را فائدہ نخواہند بود زیرا کہ کلام شان در معنے حقیقی ست ۱۲ عبد الرحمن ۳ہ قولہ عما یتکلم بہ یعنی کسیکہ گوید برائی تو فلان یبغضک خواہی گفت کلا یعنی چنان نیست از روئی ممانعت وتنبیہ بر خطا ۱۲ د ۴ہ قولہ فانہ لیس کذلک یعنی امر چنان نیست زیرا کہ رزاق حکیم گاہے بر اہانت کردائی خود یعنی کفار بمقتضائی حکمت بالغ در دنیا وسعت رزق مے فرماید وگاہے بر اکرام فرمودہائے خود یعنی انبیا وصالحین عسرت وتنگی می نماید ۱۲ درایہ ۵ہ ای کما جاءت بعد الخبر تکون لنفی الاجابۃ کما اذا الخ ۱۲ د ۶ہ والمقصود منہ تحقیق معنی الجملۃ مثلا کقولہ الخ ۱۲ د ۷ہ قولہ لکونہ مشابہا لکلا حرفا۔ اے لفظاً ومعنےً مشابہت لفظی ظاہر ست واما مشابہت معنوی بیانش این کہ زجر از نقیض چیزے بود کہ حقیقت او از اعتقاد منفک نمیشود زیرا کہ بیان حقیقت چیزے گاہے برائی زجر از نقیض او بیا شد وبالعکس پس فیما بین ہر دو معنی یعنی زجر وحقیت باین اعتبار ملازمت ست ۱۲ عبد الرحمن ۸ہ قولہ بمعنے انّ۔ من الحروف المشبہۃ بالفعل المفیدۃ لتحقیق معنے الجملۃ ۱۲ د ۹ہ قولہ تاء التانیث الساکنۃ۔ اے نہ متحرکہ زیرا کہ متحرکہ باسم اختصاص دارد ومراد بسکون آنکہ ساکن در اصل بود اگرچہ در بعض مقام بسبب لاحق عارض متحرک گردد مثل قامتا کہ تاؤ او بالتقائے ساکنین متحرک گشتہ وقیاس

. بودن نحو مناسبت بعدم وارد وآن سکون ست ۱۲ درایہ

فصل حرف الردع کلّا وضعت لزجر المتکلم وردعه عما یتکلم به

کقوله تعالیٰ واما اذا ما ابتلٰه فقدر علیه رزقه فیقول ربی اهانن

کلّا ای لا یتکلم بهذا فانه لیس کذلک هذا بعد الخبر وقد

تجیء بعد الامر ایضاً کما اذا قیل لک اضرب زیدا فقلت کلّا ای

لا افعل هذا قط وقد تجیء بمعنی حقاً کقوله تعالیٰ کلّا سوف تعلمون

وحینئذ تکون اسما یبنی لکونه مشابها لکلّا حرفاً وقیل تکون

حرفاً ایضاً بمعنی انّ لتحقیق الجملة نحو کلّا ان الانسان لیطغیٰ

فصل تاء التانیث الساکنة تلحق الماضی لتدل

علی تانیث ما اسند الیه الفعل نحو ضربت هند وقد عرفت مواضع

وجوب الحاقها واذا لقیها ساکن بعدها وجب تحریکها بالکسر

لان الساکن اذا حرک حرک بالکسر نحو قد قامت الصلوٰة

چنان بود کہ این تا بمسند الیہ لاحق شود زیرا کہ او مونث ست نہ بفعل کہ مسند میباشد لیکن این تا بماضی کہ مسند ست لاحق میشود زیرا کہ اصل در اسناد میان فعل وفاعل اتصال ست واین اتصال بجہت احتیاج فعل بجانب فاعل ست زیرا کہ فاعل مثل جزو فعل میباشد وہمین جہت در ضربتُ بنائے متحرک لام کلمہ ساکن شد تا در چیزے کہ مثل کلمہ واحد ست توالی چہار متحرک لازم نیاید ۱۲ منہ ۱۰ہ قولہ اسند الیہ الفعل اے تحقیقاً نحو ضربت او تنزیلاً کما فی الجموع المنزلۃ منزلۃ المونث ۱۲ درایہ ۱۱ہ قولہ وقد عرفت الخ یعنی بتحقیق شناختی مقامات وجوب الحاق تائے تانیث در بحث فاعل از مواضع ما فوق الواحد

لازم مے آید بخلاف مؤنث مسند الیه کہ گاہے درتانیث معنوی باشد گاہے سماعی لہٰذا تانیث در جمیع اوقات معلوم نمی شود و در عدم تقیید الحاق بمضارع یا باماضی بجانب عموم حکم اشارت ست اے لحوق علامت تثنیه وجمع بہر چیزے کہ باشد از ماضی ومضارع وصفت ١٢ ۴ قوله وجمع المذکر الخ یعنے الحاق علامت تثنیه وجمع بفعل یا صفت کہ مسند بسوئے اسم ظاہر مثنی یا مجموع بجمع مذکر یا مؤنث باشد ضعیف ست والحاق بفعل وصفت کہ مسند بجانب ضمیر باشد ضعیف نیست و الحاق بفعل وصفت کہ مسند بسوئے اسم ظاہر واحد باشد ممنوع ست مثل قاما زید وقاموا زید وقمن امرأة ومصنف بقول خود فلا یقال قاما الزیدان الخ ہمین جانب اشارت کرده ١٢

وحركتها لا توجب ردها حين فالأجل سكونها فلا يقال رمات المرأة لأن حركتها عارضية واقعة لرفع التقاء الساكنين فقولهم المرأتان رماتا ضعيف واما الحاق علامة التثنية وجمع المذكر وجمع المؤنث فضعيف فلا يقال قاما الزيدان وقاموا الزيدون وقمن النساء وبتقدير الالحاق لا تكون الضمائر لئلا يلزم الاضمار قبل الذكر بل علامات دالة على احوال الفاعل كتاء التانيث فصل التنوين نون ساكنة تتبع حركة آخر الكلمة لا لتاكيد الفعل فهي خمسة اقسام

ازین قید از نون خفیفه احتراز گردید ١٢

۱ قوله وحرکتها آه دفع سوال مقدر تقریر سوال این کہ چون یک ساکن بجہت التقائے ساکنین محذوف شود باید کہ وقت تحریک ساکن محذوف مذکور بجہت زوال سبب باز آید پس الف رمات المرأة چرا باز نیاید مصنف جواب داد بقول خود وحرکتها الخ ١٢ درایه ۲ قوله التقاء الساکنین۔ وآن یکے تاء و دوم حرف ساکنے ست کہ بنا لاحق شده و عارض مثل معدوم باشد پس حرکت عارضی در حکم سکون بود

۳ قوله واما این استیناف ست برای دفع توہم این کہ علامت تثنیه وجمع در الحاق مثل تاء تانیث ست باید کہ برای آگاہی بر مثنی ومجموع بودن مسند الیه لاحق شده باشد مصنف جواب داد کہ این الحاق ضعیف ست چرا کہ مثنی ومجموع بسوئی این علامات محتاج نیستند چه از الزیدان والزیدون والنساء مثنی ومجموع بودن فاعل معلوم میشود ونیز در صورت الحاق تعدد فاعل واضمار قبل از ذکر مرجع ١٢

۵ لیدل علی ان المسند الیه الفعل مثنی او مجموعا مذکرا او مؤنثا کالحاق تاء التانیث لذلک ١٢ ۶ قوله وبتقدیر الالحاق الخ دلالت میکند برین آوردن واو برائے غیر ذوی العقول در مثل اکلونی البراغیث (خوردند مرا کیکہا یعنی پیسو) استعمال نون برائے حیوان در مثل یعصرن السلیط اقاربہ (اقربائے او روغن کنجد فشارند) و تاویل تکلف ست وہمین جانب ومائیکہ بر تقدیر قول بعلامت ضعف ثابت ست مصنف بقول خود علامة التثنیة والجمع آه اشاره فرموده ١٢ عبد الحکیم ۷ قوله علامات دالة۔ این مذہب سیبویه است ونزد بعضے این حروف مرفوع بنا بر فاعلیت ماند وما بعد اینہا بدل از اینہا وبعضے گفتند کہ اینہا مبتدا استند وجمله خبر مقدم ست کذا فی المغنی ١٢ ۸ قوله احوال الفاعل۔ من کونه مثنی او مجموعا مذکرا او مؤنثا ١٢ ۹ قوله کتاء التانیث۔ ای الساکنة چه اگر تائے مذکوره ضمیر بودے چنانکه تائے متحرکه ضربت ضمیر ست وقت آمدن فاعل ظاہر حذفش لازم آمدے مثل ضربت ہند ازین رو معلوم شد کہ تائے ساکنه حرفیست کہ در آخر ماضی برای دلالت تانیث فاعل آمده است ١٢ سبق درایه ۱۰ قوله التنوین در اصل مصدر نونته است لے ادخلته نونا ای در آوردم برو نون الآکنون چیزے کہ باو تنوین اداء شود یعنی نون را تنوین نام نہادند ١٢ ۱۱ قوله نون ساکنة۔ وبعضے گفته اند کہ در لفظ نون ثابت ست نہ در خط وآن ساکن بذات خود باشد پس حرکت عارضی او را مضر نخواہد بود مثل عاد ن الاولی کذا فی الفوائد الضیائیه ١٢ ۱۲ قوله تتبع حرکة الخ ازین قید نون من ولدن خارج شد ١٢ ۱۳ قوله آخر الکلمة۔ مراد از آخر حرفے ست کہ کلمه بران انتہا پذیرد اکنون تنوین ضاد قاضٍ داخل ماند ومراد از کلمه عام ست ازین کہ حقیقةً باشد یا حکماً تا تنوین قائمة وبصرے را شامل ماند وا آخر الاسم نگفت تا تنوین ترنم کہ در آخر فعل واسم ہر دو آید خارج نه شود ١٢ درایه ١٢ ❊ ١٢ ❊ ١٢

ل قوله للتمكن۔ مراد از تمکن بودن اسم منصرف یا در حکم منصرف پس تنوین غیر منصرف که بضرورت شعر مناسبت میا شد داخل مانده ۱۲ ۲ قوله رجل۔ وانچه بعضے توہم کرده اند که در رجل تنوین تنکیر ست غلط ست چه هرگاه رجل را علم کسے گردانند تنوین مذکور بحاله ماند اگر برای تنکیر بودے درین حالت باقی نماندے ۱۲ ۳ قوله والثانی للتنکیر۔ نزد بعضے این تنوین بصوت واسم فعل اختصاص دارد مثل صهٍ ومهٍ و سیبویهٍ و تنوین در رُبَّ احمدٍ وابراهیمٍ برائی تنکیر نیست بلکه برای تمکن ست زیرا که اسم منصرف ست و مرضی رضی این که بودن تنوین واحد برای تمکن و تنکیر ممتنع نیست چنانکه در رجل تمکن و تنکیر هردو مجتمع ست و هرگاه چیزے را با و نام نهند خاص برای تمکن باشد ۱۲ ۴ قوله صهٍ بغیر السکون منونا صاحب صحاح فرموده که تنوین صه برای فرق ست میان وصل و وقف پس از مقتضائے کلام قسم ششم ثابت میشود و رضی گفته که تنوین تنکیر خاص بصوت و اسم فعل ست مثل صهٍ و سیبویهٍ ۱۲ د ۵ قوله عن المضاف الیه۔ یا عوض اعلال بحذف آید مثل جوارٍ وغواشٍ نزد سیبویه و جمهور اعلال بحذف شده و عوض او تنوین در آید مضاف الیه خواه مفرد باشد خواه جمله اول مثل فضّلنا بعضهم علی بعضٍ و ثانی در کتاب ۱۲ ۶ قوله حین اذ کان۔ حین مضاف سوی اذ و اذ مضاف سوی جمله بعد از جمله برای تخفیف محذوف شد و تنوین عوض جمله محذوفه در آمد ۱۲ د ۷ قوله مسلمات۔ فالتنوین فی مسلمات یقابل نون جمع المذکر السالم نحو مسلمون مثلا ۱۲ ۸ قوله تختص بخلاف قسم پنجم که بر فعل و حرف نیز می آید مثال حرف شعر افد الترحل الخ که ذکرش قد گذشت بوجه اختصاص در بیان علامات اسم گذشت از انجا یاد باید کرد ۱۲ ۹ قوله الترنم۔ ترنم آواز نیکو سرائیدن و برگردانیدن آواز و بانگ کردن کمان در کشیدن و نیکو کردن آواز تلاوت قرآن ترجمه قاموس ۱۰ قوله هو الذی یلحق آه یعنی تنوین ترنم تنوین ست که در آخر ابیات و مصرعها برائے تحسین شعر خوانی در آید زیرا که ترنم در لغت بمعنے سرائیدن و آن حرفے است که برگردانیدن آواز در وی بسبب آن آسان می شود و برگردانیدن آواز در وی یعنی از اسباب حسن سرود ست پس تنوین ترنم تنوین ست که برای حاصل کردن حسن سرود لاحق میگردد این مذهب بعض و مختار ابن حاجب نیز در شرح مفصل همین ست و نزد دیگر ایشان که بعضے از انها رضی ست وجه تسمیه تنوین ترنم این که او لاحق میشود برای ترک ترنم نزد بنی تمیم در حرف آخر قافیه که واو یا یا الف باشد زیرا که حروف اطلاق یعنی حروف مذکوره بجهت درازی آواز در نها خود صلاحیت ترنم دارند هرگاه اشعار ترک ترنم مقصود شد حروف اطلاق را یعنی حروف مذکوره را با تنوین که خالی از درازی آواز ست بدل نمودند و این تنوین در آخر فعل نیز مے آید چنانکه در آخر اسم معرف بلام و حرف ۱۲ عبد الحکیم و رضی ۱۱ قوله و

الاول للتمكن وهو ما يدل على ان الاسم متمكن في مقتضى الاسمية

اى انه منصرف نحو زيدٌ ورجلٌ والثانى للتنكير وهو ما يدل

على ان الاسم نكرة نحو صهٍ اى اسكت سكوتًا ما فى وقتٍ مّا و

اما صهْ بالسكون فمعناه اسكت السكوت الآن والثالث للعوض

وهو ما يكون عوضا عن المضاف اليه نحو حينئذٍ وساعتئذٍ و

يومئذٍ اى حين اذ كان كذا والرابع للمقابلة وهو التنوين الذى

فى جمع المؤنث السالم نحو مسلماتٍ وهذه الاربعة تختص بالاسم و

الخامس للترنم وهو الذى يلحق آخر الابيات والمصاريع كقول

الشاعر شعر اقلّى اللوم عاذل والعتابن ۞ وقولى ان اصبت

لقد اصابن ۞ وكقوله ع يا ابتا علك او عساكن ۞ وقد يحذف

من العلم اذا كان موصوفا بابن او ابنة مضافا الى علم آخر

و تخفیف لفظی بحذف الف از ابن ۱۲

نحو جاءني زيدُ بنُ عمرٍو وهندُ ابنةُ بكرٍ فصلٌ نونُ التاكيدِ و

اے سابع عشر ۱۲

هي وُضِعَتْ لتاكيدِ الامرِ والمضارعِ اذا كان فيه طلبٌ بازاءِ قدِ

لتاكيدِ الماضي وهي على ضربين خفيفةٌ اي ساكنةٌ ابدًا نحو

اِضرِبَنْ وثقيلةٌ اي مشدّدةٌ مفتوحةٌ ابدًا ان لم يكن قبلها

وآن ابلغ ست در تاکید نسبت خفیفہ ۱۲

الفٌ نحو اضرِبَنَّ ومكسورةٌ ان كان قبلها الفٌ نحو اضرِبانِّ

مطلقا ۱۲ درایہ

واضرِبنانِّ وتدخل في الامرِ والنهي والاستفهامِ والتمني و

اے نون التاکید مطلقا ۱۲

العرضِ جوازًا لانّ في كلٍّ منها طلبًا نحو اضرِبنّ ولا تضرِبنّ و

اے دخولا جائزا ۱۲

هل تضرِبنّ وليتك تضرِبنّ والا تنزلنّ بنا فتصيب خيرًا وقد تدخل في

القسمِ وجوبًا لوقوعه على ما يكون مطلوبًا للمتكلمِ غالبًا فارادوا

اے دخولا واجبا ۱۲ — اے وجوده وتحصیله ۱۲

ان لا يكونَ آخرُ القسمِ خاليًا عن معنى التاكيد كما لا يخلو اوّله

منه نحو واللهِ لافعلنّ كذا واعلم انه يجب ضمُّ ما قبلها

---

۱ قولہ نحو جاءنی زید بن آہ وہمچنین قول عرب ہذا فلان بن فلان زیرا کہ این کنایت از علم ست بخلاف جاءنی زید ابن عالم وہذا عالم ابن زید و زید ابن عمرو کہ در دو اول میان دو علم نیست و در آخر این صفت نیست بلکہ خبر زید ست مسلک ہمیع زیادۃ بدان کہ چون تنوین ترنم موضوع برائے معنے نیست بلکہ موضوع برائے غرض ترنم ست وہمچنین دیگر تنوینات مثل تنوین عوض ومقابلہ کہ اول برائے غرض تعویض موضوع ست نہ برائے نفس تعویض وثانی برائے غرض مقابلہ موضوع ست نہ برائے نفس مقابلہ لہٰذا این تنوینات را از حروف شمار کردن خالی از تساہل وتسامح نیست ۱۲ شرح جامی ۲ قولہ ابنۃ بکر۔ لفظ ابنۃ در سائر احکام مثل لفظ ابن ست مگر در حذف الف کہ الفش در خط درین ہنگام ہم باقی ماند تا بہ بنت ملتبس نہ شود ۱۲ ۳ قولہ نون التاکید۔ اے النون الذی یفید التاکید بتحصیل المطلوب ۱۲ درایہ ۴ قولہ بازاء قد لانہ لا یوکد بہذا النون الا ما کان مطلوباً ۱۲ درایہ ۵ قولہ ساکنۃ کہ اصل در بنا سکون ست وہمین ست وجہ تقدیم او بر ثقیلہ ونیز بجہت این کہ جزو لیست از ثقیلہ وجزو بر کل مقدم باشد ۱۲ درایہ ۶ قولہ قبلہا الف لضمیر التثنیۃ کانت نحو الخ او زائدۃ چنانکہ در جمع مؤنث ۱۲ ۷ قولہ فی الامر۔ اے فی آخر الامر معلوم باشد یا مجہول حاضر باشد یا غائب سوال نون تاکید مثل حرف نفی واستفہام وقسم از حروف معانی ست وبرائے اینہا صدر کلام بود پس در آخر امر چرا آمد جواب اگر در اول آمدے ابتدا بساکن لازم آمدے وآن متعذر بود ونیز بجہت این کہ مشابہت بتنوین دارد وآن در آخر آید ونیز تاکید تاخیر را خواہد ونیز برائے حروف مذکورہ صدر کلام وانفصال ہر دو ست بخلاف نون مذکور کہ دائما متصل باشد ۱۲ درایہ ۸ قولہ لان فی الخ بودن طلب در امر ونہی واستفہام ظاہر ست وتمنی وعرض بمنزلہ امر ہستند و نفی را ذکر نمود زیرا کہ دران بسبب مشابہت او با نہی بر سبیل قلت مے آید کہ دران معنے طلب موجود نیست ۱۲ درایہ ۹ قولہ الا تنزلن تخفیف نون وتشدید آن در جمیع امثلہ وترجمہ ہر آئینہ چرا فرود نمی آئی با ما تا برسی نکوئی را ۱۲ ۱۰ قولہ فی القسم۔ اے فی جواب القسم والا فنون التاکید لا تدخل فی نفس القسم ۱۲ ۱۱ قولہ وجوباً۔ اے اذا کان جواب القسم مثبتاً ۱۲ درایہ

هم ودر مثل اخشوا الله وارضوا الرسول بسبب خفت تغیر مده واتناع اجتماع ساکنین و اوراحرکت ضمه دادند همچنین تیج دراخشون وارضون بتشدید وتخفیف نون تیز واو اضمه دادند ومده حرف علت ساکن وحرکت ماقبل موافق ودر حذف یائے مخاطبه دلالت کسره ماقبل بر وو ابقائی او باحرکت کسره بر نفس او تغیر قلیل بهین تقریر ست و این تقریر مسطور از تقریر مشهور اولی ست چه بروا عتراض واردمی شود گو دفع هم میگردد و بر عکس از ابتدا وارد نمی شود تا احتیاج جواب افتد بیان تقریر مشهور اینکه واو و یا در اغزن جمع مذکر و مخاطبه بسبب لزوم اجتماع ساکنین و دلالت ضمه وکسره بر محذوف شدند و وارد میشود برین تقدیر اینکه

في جمع المذكر نحو اضربُنّ ليدلّ على الواو المحذوف وكسر ما قبلها في المخاطبة نحو اضربِنّ ليدلّ على الياء المحذوف وفتح ما قبلها في ما عداهما اما في المفرد فلانه لو ضُمّ لالتبس بجمع المذكر ولو كسر لالتبس بالمخاطبة واما في المثنى وجمع المؤنث فلان ما قبلها الف نحو اضربانّ واضربنانّ فزيدت الف قبل النون في جمع المؤنث لكراهة اجتماع ثلث نونات نون الضمير ونونا التاكيد ونون الخفيفة لا تدخل في التثنية اصلا ولا في جمع المؤنث لانه لو حركت النون لم تبق خفيفة فلم تكن على الاصل وان ابقيتها ساكنة يلزم التقاء الساكنين على غير حدّه وهو غير حسن

تمّت

الف اضربان باوجود علت حذف چرا محذوف نشد **جواب** هرگاه الف حذف گشتے کسره نون هم نماندے زیرا که نون ثقیله بسبب مشابهت او بانون تثنیه درین که عقب الف تثنیه آمده مکسور بود هرگاه الف حذف شدے کسره نماندے پس التباس تثنیه بمفرد شدے و این معنی مانع تعلیل ست چنانکه در تعریف دانستی ۱۲ **سه** قوله على الواو المحذوف **سوال** واو ضمیر فاعل ست وحذف فاعل درست نیست **جواب** واو بجهت موجود بودن ضمه دال گویا موجود ست و این بمنزله اشارت ست در نماز مریض که قائم مقام ارکان میباشد پس بعلت کفایت کردن قدر ممکن تارک نماز نگفته خواهد شد ۱۲ درایه **سه** قوله اما في المفرد آه و نیز بجهت این که مفرد بنسبت جمع کثیر الاستعمال و بنسبت مخاطبه بعلت تذکیر اعلی واشرف و فتحه حرکت خفیف و خفیف بنسبت ثقیل اعلی و اشرف باشد لهذا حرکت اعلی با اعلی و کثیر الاستعمال دادند و ضمه بنسبت کسره اثقل و مخاطبه بنسبت جمع بجهت افراد خود اعلی واقدم و نیز کثیر الاستعمال لهذا اثقل بقلیل الاستعمال و خفیف الثقل بکثیر الاستعمال و اعلی واقدم اعطائی مناسب افتاد ۱۲ **سه** قوله ولا في جمع المؤنث آه سبب نیامدن نون خفیفه در تثنیه ظاهر لیکن نیامدن نون خفیفه در جمع المؤنث بعلت این که چون خفیفه در سائر احکام مثل ثقیله ست چنانکه عبارات کتب صرف گوید این معنی است از احکام اوست در آمدن در جمع مؤنث و آمدن الف فاصل گو علتش که فصل میان سه نون باشد مفقود ست لهذا اگر در جمع مؤنث نون خفیفه آمدے از الف چاره نبودے پس از دو وجه مذکور مصنف یکے بالضرور صادق گشتے ۱۲ **فائده** نون خفیفه چون مثل تنوین ست لهذا وقت اجتماع ساکنین محذوف میشود مثل لا تهين الفقير علّك أن بحذف نون خفیفه از لا تهينن بجهت التقائے ساکنین میان نون مذکور و لام ساکنه الفقير وابقائے فتحه دال بر حذف نون و در حالت وقف نیز وقتیکه ماقبلش مضموم باشد یا مکسور مثل اغزوا واغزي در اغزون واغزن و ما قبل مفتوح بالف منقلب میشود مثل اضربا در اضربن چنانچه تنوین ماقبل مفتوح بالف بدل میگردد ۱۲ بر محذوف

سه قوله في جمع المذكر یعنی در سائر جمع مذکر صحیح و بعض معتل مثل لتنصرُنّ ولترمُنّ مجهول ولتغزُنّ معروف و مجهول و ... محذوف نمیسازند زیرا که نون تاکید با ضمیر ... بمنزله کلمه جداگانه است ... ضمیر ... کلمات منفصله محذوف می شوند ... نون تاکید هم حذف خواهند کرد مثل اغزوا القوم ... زید لذا زید نشانه ... درین هر دو مثال بسبب ثقل مده و دلالت ضمه بر واو حذف کردند در لفظه ... دو کلمه است و ... نون تاکید از کتابت نیز که با فعل مثل یک کلمه است و همچنین در اغزن ... که در ... و او موصوف بسبب آمدن نون مشدده عقب و ... محذوف ساختند و در خفیفه گو علت زیادتی ثقل مفقود بود لیکن چون حکم ثقیله دارد بواسطه موافقت باب در وجود اصل ثقل نیز ساقط شد مثل اغزن ... ۱۲